

Vozniak, Mykhailo S.
Kyrylo-Metodiivs'ke
bratstvo

JK
508
.772
V66

„УЧІТЕСЯ, БРАТИ МОЇ!

КИРИЛО-МЕТОДІЇВСЬКЕ БРАТСТВО

НАПИСАВ

МИХАЙЛО ВОЗНЯК

Кирило-Методіївське Братство

Написав

Михайло Возняк

Учітеся, брати мої!
Думайте, читайте
І чужому научайтесь, —
Свого не цурайтесь...
ШЕВЧЕНКО.

UKR RES
DUPLICATE

Львів, 1921.

Накладом Фонду „Учітеся, брати мої".

Ч. 3.

З друкарні Ставропигійського Інституту
під управою Ю. Сидорака.

1. Шевченко про волю України перед своїм арештуванням.

Найважнішою подією з життя Тараса Шевченка було його арештування 18 квітня 1847 р., що повело за собою його заслання в Оренбурзький край. І хоч у своїм звідомленні з висліду слідства в справі Кирило-Методіївського Братства для царя Миколи I шеф жандармів гр. Орлов не зачислив Шевченка й Куліша до членів згаданого Братства, все таки уважав їх обох винуватими з причини напряму їх діяльности. Що торкається Шевченка, гр. Орлов писав про нього: „Шевченко замісць того, щоб увесь вік відчувати найпокірніші почування до осіб найяснішої родини, що уважала за гідне викупити його з кріпацького стану, писав українською мовою вірші як найбільше бунтівничого змісту. В них саме він то плакав над тим, що буцім-то Україна поневолена й переживає лиху годину, то оспівував славу гетьманського уряду й давнього охотного козачого війська, то з неймовірною зухвалостю вилив наклепи та злість на осіб царського дому, забуваючи на те, що це його особисті добродії. А що все заборонене потягає людей із слабим характером, Шевченко здобув між своїми приятелями славу знаменитого українського письменника

й через те його вірші подвійно шкідливі й небезпечні. З улюбленими віршами могли посіятися по Україні й слідом за тим запустити коріння думки про те, буцім-то часи Гетьманщини були щасливі, про те, яке це було б щастя, колиб ті часи вернули, та про можливість Україні істнувати як окремій державі. З огляду на ту надзвичайну пошану, з котрою відносилися й особисто до Шевченка й до його віршів усі україно-славяністи, здавалося зразу, що він міг бути як не діяльною особою між ними, то знаряддям, що ним вони хотіли покористуватися в своїх задумах; але з одного боку ті задуми не були такі важні, як видалися на перший погляд, а з другого й Шевченко почав писати свої бунтівничі вірші ще від 1837 р., коли славянські ідеї не цікавили київських учених; так само й ціла справа доказує, що Шевченко не належав до Україно-Славянського Товариства, а працював окремо, захоплюючися власним зопсуттям. Усе таки з уваги на його бунтівничий дух і зухвалість, що не має ніяких меж, треба признати його одним із значних винуватців".

Так змалювавши вину Шевченка, гр. Орлов предложив цареві ось яку кару для Шевченка: „Мистця Шевченка за складання бунтівничих і найзухваліших віршів тому, що він сильно збудований, призначити рядовим в оренбурзький окремий корпус із правом вислуги й поручити начальству як найгостріше наглядати над ним, щоб жадним способом не могли виходити від нього бунтівничі й пасквільні твори". На знак своєї згоди царь дописав олівцем: „Під найгострішний нагляд із забороною писати й рисувати".

Ту тяжку кару стягнули на Шевченка його політичні вірші, що тоді, ще недруковані, ходили в рукописних копіях по руках, в першій мірі

„Сон“, написаний в Петербурзі в липні 1844 р. Тут дуже гостро виступив Шевченко не тільки проти колишніх царів Петра Великого й Катерини II, але й проти сучасного царя Миколи I та його семї, придворних вельмож, великих панів і взагалі всіх тих, котрі живуть людською кровю і потом, хоч

„усі на сім світі,
і царята і старчата,
Адамові діти!“

Поет летить за совою та прощається з землею. Обіцяє, що з хмари літатиме до своєї безталанної вдови — України на тиху, сумну розмову з нею, падатиме опівночі й порадиться та посумує,

„поки сонце встане,
поки твої малі діти
на ворога стануть“.

Чудовий опис краси природи України тільки побільшує контраст прислоненого тією красою пекла кріпацького життя українського народу й поет рад би спитати Бога,

„чи довго ще на сім світі
катам панувати?“

В часі дальшого лету поета зявляються перед ним каторжні, що з нор добувають золото. Він прилітає до Петербурга, де землячок до нього по московськи так і чеше, на що поет відповідає по українськи, бо хоч уміє говорити по московськи, але не хоче. Пропхавшися у царські палати, поет має нагоду сатиричними рисами змалювати самого Миколу, його жінку й вельмож. Коли озирає город, його погляд спиняється поперед усього на памятнику з написом „Первому Вторая“, бож

„се той Первий, що роспинав
нашу Україну,
а Вторая доконала
вдову-сиротину.
Кати, кати, людоїди!“

Так немов і читає Шевченко історію України й тимчасом чує, як щось незриме співає йому прокляття царю Петрові від наказного гетьмана Павла Полуботка за те, що царь Петро збудував свою столицю на благородних козацьких кістках, якими так засипав болото, що з калюжі зробилося таке диво, як Петербург, що замучив у тюрмі вольного гетьмана Полуботка. Згадує Шевченко в „Сні“ й тих землячків, котрі для служби в сенаті стали перевертнями, дерли з живого й мертвого, по московськи так і чесали й лаяли своїх батьків, що не навчили їх змалечку по німецьки. І виривається з грудей поета іронічний оклик:

„Україно, Україно!
отсе твої діти,
твої квіти молодиї,
чорнилом политі,
московською блекотою...“

Співцем, що піддав Шевченкові прокляття на Петра Великого, був автор „Історії Русів“, правдоподібно Григорій Полетика З цієї „Історії“ взяте навіть і те місце, де Шевченко каже, що й Бог не розсудить Полуботка й инших мучеників України з царем Петром Великим. „Історія Русів“ полишила великі сліди в творчости Шевченка перед його засланням. Хоч написана коло 1770 р., свій вплив виявила вона щойно по 50 літах після написання. Тепер у науці панує думка, що її написання стоїть у звязку з вибором одного з найосвіченіших Українців XVIII в. Гри-

Ґорія Полетики (1725—1784) на депутата лубенського повіту до Комісії, що її покликала Катерина II для вироблення проєкту чогось в роді конституції. Не диво, що ця Комісія оживила надії українських патріотів, котрі бажали вибороти й задержати для України її привилеї й автономічні права. Передовим борцем за ті автономічні права України був саме Григорій Полетика, що по довшім приготуванні предложив Комісії свій проєкт політичного устрою України, оснований на підроблених і справжніх королівських і козацьких привилеях і законах. Щоб краще умотивувати свій проєкт, він уложив меморіял, а його оригіналом або перерібкою мала б бути „Історія Русів“.

Велике поширення „Історії Русів“ припадає на час Шевченкової молодости. Маємо свідоцтво Михайла Драгоманова, що в 30 і 40 рр. XIX в. „Історією Русів“ зачитувалися пани на Україні, переписували її своїми руками й що вона неодну чоловічу думку закинула в їх голови. Про 40 рр. писав і Олександер Кониський, що ледви чи багато було таких Українців, тим більше патріотів, котрі не мали б у себе переписаної „Історії Русів“. У своїм оповіданні „Близнята“ описує Шевченко життя тих часів і згадує, як „літопис Кониського в чудовій оправі завжди лежав на столі“ й часто перечитувався. Така поширеність „Історії Русів“, яка впала в очі навіть Німцеві Колеві, що подорожував у 30 рр. XIX в. по Україні, мусіла відбитися глибокими слідами і в тодішній поезії й науці. Захоплення Пушкина „Історією Русів“ відбилося в його „Полтаві“ в малюнку автономних змагань української інтелігенції; „Історія Русів“ лишила сліди на віршах Рилеєва з української історії, на „Тарасові Бульбі“ Миколи Гоголя та його недокінчених нарисах історичних повістей. „Історія Русів“ дала матеріял для підробле-

них дум на сторінках „Запорозької Старовини“ Ізмаїла Срезневського, що не визволився від впливу цієї „Історії“ і в своїх історичних нарисах і коментарах. Під вплив „Історії Русів“ підпали Микола Костомарів і Микола Маркевич і в своїй поетичній творчости й історичних працях, дещо менше історик Бантиш-Каменський. Як Костомарів зачерпнув дещо з „Історії Русів“ для своїх Українських баляд, а Маркевич для своїх „Українських мелодій“, так вона лишила свої сліди і в „Думках і піснях“ Амврозія Метлинського і в творах Євгена Гребінки на історичні теми. Так бачимо, що й безпосереднім і посереднім шляхом „Історія Русів“ і її відгомони могли впливати й дійсно впливали на поетичну творчість Шевченка.

Свій величезний вплив завдячує „Історія Русів“ тій обставині, що її автор освітлив усю історію України з погляду суверенности й автономности української нації, що висунув усюди на перший плян ідею боротьби України за свої давні права та привилеї, що вмів переповісти історію руйнування українських вольностей високо-драматичним стилем і нераз із справжнім патосом. Автономічний принцип видержаний в усій книжці: тут Україна не провінція, а окремий незалежний край, хоч і підпадає під шкідливий вплив польського режіму й асиміляційну політику Московщини. Стоячи чуйно на сторожі окремішности й незалежности України, автор підкреслює скрізь, що Україна добровільно єдналася з Литвою, Польщею й Московщиною, що єднаючися з ними, український народ „в потребах і допомогах спільних зєднаної нації зазначив себе безмірною помоччю і единомислієм союзним і братським, а українське військо прославило Польщу й задивувало увесь світ хоробрими подвигами своїми“.

Автор указує на великі заслуги українського народу для царства Петра Великого, яке „зміцнив і звеличав добровільною злукою своєю в такий час, коли ще в нім усе лежало в сповитку й виходило з хаосу сумних часів і сливе з самої нікчемности“. Таким і иншим думкам „Історії Русів“ судилося відограти велику ролю в історії розвитку української політичної думки, в першій мірі в політичних думках Кирило-Методіївського Братства.

Зразу відношення Шевченка до політичної волі України в її минулому й сучасности було романтичне. Познайомившися з сильною романтичною течією в московській і польській літературах і з такими співцями козацьких могил на українськім грунті, як Маркевич і Метлинський, Шевченко як останній з черги романтик у перших поетичних творах рад був і в Квітці-Основяненкові побачити співця козацької слави. Тому просив його співати

„про Січ, про могили,
коли яку насипали,
кого положили;
про старину, про те диво,
що було, минуло“,

просив Квітку так утяти,

„щоб нехотя
на ввесь світ почули:
що ділялось в Україні,
за що погибала,
за що слава козацькая
на всім світі стала!“

(До Основяненка, 1839).

Те, чого Шевченко вимагав від Квітки, відповідало очевидно тодішньому напрямкові його власної творчости. Яке враження зробив Шевчен

ків „Кобзарь“ на Квітку, бачимо з того, що йому аж волосся на голові догори встало, коли почав читати Кобзаря: „я його притулив до серця, — писав Квітка до Шевченка, — бо дуже шаную Вас і Ваші думки кріпко лягають на душу“. З віршів, що увійшли в „Кобзарь“, цікава для відношення Шевченка до минулого України. „Тарасова ніч“, де описується щаслива для козаків січа гетьмана Трясила з Поляками; замітний цей вірш своїм смутком по Гетьманщині; присвячений він молодому поміщикові Мартосові, що побачивши „Тарасову ніч“ на столику поета, зацікавився нею і видав своїм накладом першу збірку Шевченкових поезій в 1840 р. в Петербурзі п. н. „Кобзарь“.

Під впливом „Історії Русів“, історичних пісень і дум Шевченко ідеалізував козацтво й Гетьманщину в перших роках своєї творчости. Одначе вже найпізніше в 1843 р. виробився у нього критичніший погляд на Гетьманщину, а початок цього критицизму це заразом початок і критичнішого відношення до „Історії Русів“. Бодай це можна сказати про відношення Шевченка до Богдана Хмельницького, що в „Історії Русів“ змальований на повний зріст і з найбільшою симпатією. Винуватцем того, що Україна заснула, що гине батьківщина, уважав Шевченко саме Богдана Хмельницького через те, що він довів до переяславської угоди в 1654 р. В „Розритій могилі“ висловився поет, що Україна, яка панувала колись на широкім світі, була б „нерозумного сина“ Богдана в колисці задушила, під серцем приспала, колиб була знала, що він спричинить таку сумну долю України. Тут же дав зрозуміти, що колиб у розкопаній могилі знайшли те, що там схоронили, себто козацьку волю,

„Не плакали б діти,
мати б не журилась...“

Причину досади Шевченка на Богдана Хмельницького, військового ґенія України, що зміг викресати запал до національного ідеалу в грудях усього українського народу аж до найдальших його західніх меж, легко пояснити тим, що Хмельницький не зумів удержати власної державности для України, не потрапив зробити її незалежним і рівнорядним членом европейської родини. А раз поставившися так до Хмельницького, Шевченко в „Чигирині“ з початку 1844 р. запитував:

„За що боролись ми з панами?
за що ми різались з ордами?
за що скородили списами
татарські ребра? Засівали
і рудою поливали,
і шаблями скородили“.

Тимчасом на ниві уродилася рута, волі нашої отрута.

„Заснула Вкраїна,
буряном укрилась, цвіллю зацвіла,
в калюжі, в болоті серце прогноїла
і в дупло холодне гадюк напустила,
а дітям надію в степу оддала“.

Та надію розвіяв вітер по полі. Так Чигирин, столиця гетьманів, проспав степи, ліси та всю Україну. Прокляті думи з приводу цього рвуться душу запалити, серце розірвати поета. Він рад би викути з свого слова новий леміш і чересло до старого плуга, зорати переліг і посіяти свої щирі сльози:

„Може зійдуть і виростуть
ножі обоюдні,

розпанахають погане,
гниле серце, трудне,
і вицідять сукровату,
і наллють живої
козацької тії крови,
чистої, святої“.

З липня того ж року, що Чигирин, походить згаданий уже „Сон“, а з перших днів січня 1845 р. присвячений Миколі Гоголеві вірш: „За думою дума роєм вилітає“. З тяжким сумом стверджував поет, що

„всі оглухли, похилились
в кайданах — байдуже!...“

Зясувавши коротко противенство літературних манер у Гоголя, що сміявся, і в себе, що плакав, поет боявся, щоб із його плачу не вродився тільки болиголов, бо

„не заревуть в Україні
вольнії гармати,
не заріже батько сина,
своєї дитини,
за честь, славу, за братерство,
за волю країни.
Не заріже: викохає
та й продасть в різниці
Москалеві“.

Це останній вірш, написаний у Петербурзі перед подорожжю Шевченка після того, як скінчив академію мистецтва й одержав титул свобідного мистця. З якими ж думками їхав Шевченко на Україну? Перш усього треба сказати, що в нього бачимо таку сильну національну свідомість, якої не було в усіх попередніх українських письменників нової доби, почавши від Котляревського. У виробленні його національної свідомо-

сти відограли немаловажну ролю українські думи й історичні пісні, козацькі традиції взагалі й зокрема „Історія Русів“, що перелила в нього своє захоплення українським автономізмом і козацьким роспубликанізмом. Але Шевченко пішов далі; він заспівав про волю в державі та громаді, виступив проти неволі, як щирий демократ зачепив багатих в обороні бідних. Справа світогляду Шевченка в тих часах далеко не вияснена, але одно з певностю можна сказати, що зложився цей світогляд під впливом приставання з освіченими людьми на його мандрівці самітного покойового козачка Енґельгардта до диплому академії мистецтв.

Знаємо певно, що в 1843 і 1844 р. у Шевченка вже заокруглився той світогляд, з котрим він їхав на Україну як речник вільної, демократичної й незалежної України. Тоді ж правдоподібно утворився в Петербурзі радикальний український гурток. Між иншим цей гурток давав і українські драматичні вистави. На істнування такого гуртка вказує оцей лист Шевченка до Якова Кухаренка з 1845 р.: „Отамане! Будьте ласкаві, пришліть Чорноморський побит до мене в академію. Отамане, як би ти знав, що тут робиться. Тут робиться таке, що цур йому й казать. Козацтво ожило!!

Оживуть гетьмани
в золотім жупані,
прокинеться доля,
козак заспіва:
нема в краю нашім
ні Німця...“

Деяке світло на цей лист кидає така пізніша справа. Коли в 1850 р. відбувалося слідство в справі полекш Шевченкові в Оренбурзі, слідча комісія звернула між иншим увагу на лист уряд-

ника пограничної комісії Левицького до Шевченка. Левицький, що був на відпустці в Петербурзі, писав між иншим таке: „Багато є тут наших, але, здається, такі люде, що їх можна проміняти на Німців. Єсть між ними якийсь М. М. Головко, магістр харківського університету. Ось правдива душа. Як зійдемося з ним, то його перше слово про Вас Він є співробітником багатьох журналів і хлопець дуже розумний; жаль тільки, що своєю правостю наробить того, що його зашлють кудись, бо він уже й тепер під наглядом поліції. Багато є тут таких, що згадують про Вас, а Головко говорить, що хоч Вас і нестало, але на Ваше місце найдеться до 1000 людей, готових стояти за все те, що Ви говорили". На підставі цих слів шеф жандармів гр. Орлов додумувався, що в Петербурзі істнує таємне українське товариство. Відбулися труси в Левицького й Головка й, хоч нічого підозрілого не найдено, Левицького звільнено зо служби. Далеко трагічніше скінчилася справа з Головком: в часі трусу він пробував стріляти з пістолета в квартального наглядача й жандармського полковника, а потім сам застрілився. Та ставлячи поруч себе лист Шевченка до Кухаренка й Левицького до Шевченка, можна прийти до вірного висновку, що перед відїздом на Україну Шевченко виголошував в петербурзькім гуртку палкі речі в радикальнім дусі на національній основі й лишив по собі гарячих прихильників і сторонників своїх думок.

Неодну Шевченкову думку на тему політичної волі України переховали нам його поезії з часу побуту на Україні в 1845 і 1846 р. В „Невольнику" він звертає свою надію на відродження козаччини на Кубані. Шевченко малює тут останнього гетьмана Кирила Розумовського із старшиною, що, немов собаки, лизали черевики у цариці,

як поділено запорозькі степи між панів, що закріпостили селян на Україні. Хуторові Богдана Хмельницького Суботову присвятив поет містерію „Великий льох“. Тут ведуть розмову три пташки — людські душі колишніх часів. Першої душі Прісі не пускають у рай тому, що перейшла з повними відрами дорогу Богданові, коли

„він їхав в Переяслав
Москві присягати“.

Тепер карається за те, що

„батька, матірь, себе, брата,
собак отруїла
тою клятою водою!“

Другої душі до раю

„за те не пустили,
що цареві московському
коня напоїла
в Батурині, як він їхав
в Москву із Полтави“.

Й карається вона

„мабуть за те, що всякому
служила, годила“.

Щоб ясніше було це місце, треба пригадати, що Батурин спалено та зруйновано за невірність Мазепи московському цареві Петрові. Третя душа мучиться тому, що, будучи малою дитиною, усміхнулася, побачивши,

„як їхала Катерина
в Канів по Дніпрові“.

Покутує за те, що тоді не знала,

„що тая цариця —
лютий ворог України,
голодна вовчиця“.

Далі в постатях трьох ворон виводить Шевченко алегорично Україну, Польщу й Москву. Перша — українська зрадниця оповідає, що вона літала

„аж у Сібір, та в одного
декабриста вкрала
трохи жовчі“.

Третя ворона — московська — натякає на засланих у Сибір польських повстанців з 1831 р. Бенкет поганих поганців у Парижі й загнання на Сибір шляхти закидає також українська ворона польській. Та для нас найцікавіші перехвалки української зрадниці:

„А з вольними козаками
що я виробляла?!
Кому я їх не наймала,
не запродавала?
Та й живучі ж, проклятущі!
Думала, з Богданом
от-от я їх поховала.
Ні, встали погані
із шведською приблудою.
Та й тоді ж творилось!
Виростаю, як згадаю:
Батурин спалила,
Сулу в Ромні загатила
тілько старшинами
козацькими, а такими
просто — козаками
Фінляндію засіяла,
насипала бурти
на Орелі. На Ладогу
так гурти за гуртом
виганяла та цареві
болота гатила,
і славного Полуботка

в тюрмі задушила.
Оттоді-то було свято!
Аж пекло злякалось,
Мати Божа у Іржавці
в ночі заридала".

Правда, й московська ворона натворила багато добра, бо „кацапів закріпила у німецькі кайдани", але українська має чим похвалитися:

„вже ж і в кріпость завдала,
і дворянства страшну силу
у мундірах росплодила,
як тих вошей розвела:
все вельможниї байстрята!
Вже ж і Січ їх біснувата
Німотою поросла;
та й Москаль незгірша штука:
добре вміє гріти руки".

Люта й українська ворона, а все таки того не зуміє,

„що Москалі в Україні
з козаками діють!"

Вона боїться, що на Україні уродиться новий Гонта, котрий

„роспустить правду й волю
по всій Україні".

В „Суботові" Шевченко дорікав Хмельницькому, що занапастив убогу сироту Україну. За те має таку дяку, що на Україні, яка з Хмельницьким задавила Ляха,

„байстрюки Єкатерини
сараною сіли".

Та хоч наслідком переяславської умови Хмельницького Московщина знищила автономію України, Шевченко сподівається, що

„церква-домовина
розвалиться, а зпід неї
встане Україна
і розвіє тьму неволі,
світ правди засвітить,
і помоляться на волі
невольничі діти“.

З 1845 р. походить і революційний „Кавказ“ Шевченка, де поет стверджує, що

„кати знущаються над нами,
а правда наша пяна спить!“

Поет питає Бога, коли вона прокинеться, коли почнеться наше життя, бо ж

„встане правда, встане воля,
і Тобі одному
поклоняться всі язики
во віки і віки“.

Не тільки черкеським лицарям співає поет славу та кличе до них:

„Борітеся, поборете!
Вам Бог помагає;
за вас сила, за вас воля
і правда святая!“

Що Шевченко бажав, щоб безупинна боротьба за волю своєї батьківщини увійшла в кров Українця, на це дуже ясно вказує присвята „Кавказу“ Якову де-Бальмену. Шевченка боліло те, що Якову

„не за Україну,
а за її ката довелось пролить
кров добру, не чорну, — довелось запить
з московської чаші московську отруту“.

Тому й просив доброго, незабутого друга, щоб живою душою в Україні вітав, щоб літав з козаками понад берегами, назирав розриті могили в степу, заплакав з козаками дрібними сльозами й виглядав поета з неволі в степу.

З того ж 1845 р. походить Шевченків маніфест до української інтеліґенції, себто його „Посланіє“. Накликує тут поет українську інтеліґенцію схаменутися, бо

„розкуються незабаром
заковані люде;
настане суд, заговорить
і Дніпро, і гори,
і потече сторіками
кров у сине море
дітей...“

І не буде кому помогти, бо відцурається брат брата, а дитини мати. В занепаді політичної волі України, у скасуванні автономії України й заведенні кріпацтва обвинувачував Шевченко таки своїх, у першій мірі ясновельможних панів гетьманів, тих рабів, підніжків, грязь Москви, варшавське сміття. Правда, українська інтеліґенція, без національної свідомости й навіть без знання рідної мови, хоч знає всі мови славянських народів, ставить високо історію України, називаючи її поемою вільного народу, хвалиться лицарством Запорожців, але тепер їсть картоплю, що вродилася на давнім Запорожжі, й не знає навіть,

„чиєю кровю
отта земля напоєна,
що картоплю родить“.

Хваляться також Українці, що їх предки Польщу роздавили. Це правда, але заразом правда й те, що Польща впала й Україну роздавила:

„Так от-як кров свою лили
батьки за Москву і Варшаву,
і вам, синам, передали
свої кайдани, свою славу!“

Довівши таким робом, що не славою, а кайданами пишається українська інтеліґенція, Шевченко стверджував з болем, що до сумної сучасности приложили сильно руку таки українські пани:

Доборолась Україна
до самого краю:
гірше Ляха свої діти
її розпинають.
Так, як пиво, праведную
кров із ребер точать“.

Цей сумний стан України зміниться тільки, коли на Україну завітає воля. Тоді щойно

„забудеться срамотня
давняя година,
і оживе добра слава,
слава України,
і світ ясний, невечерній
тихенько засяє...“

Три дні по скінченні „Посланія“ оспівав Шевченко „Холодний Яр“, де

„колись гайдамаки
табором стояли,
лагодили самопали,
ратища стругали.
У Яр тоді сходилися,
мов із хреста зняті,
батько з сином, і брат з братом,
одностайне стати
на ворога лукавого,
на лютого Ляха“.

Де ж подівся тепер той Яр? Чи заріс темним лісом, чи загатили його нові кати, щоб туди не ходили люде на пораду,

„що їм діять
з добрими панами,
людоїдами лихими,
новими Ляхами“.

Над цим Яром вітає Залізняк, позирає на Умань і виглядає Гонти. Шевченко гостро виступив проти тих істориків, що не уважають гайдамаків вояками, а якимись розбійниками, злодіями та плямою в нашій історії:

„Брешеш, людоморе!
за святую правду, волю
розбійник не стане;
не розкує закованії
у ваші кайдани
народ темнії; не заріже
лукавого сина;
не розібє живе серце
за свою країну!“

В переспівах „Давидових псалмів“ поет молився, щоб ворог не міг сказати:

„Я його подужав!“

Діди оповідають нам про ті давні кріваві літа, коли своєю твердою рукою розвязав Бог руки Українців і покрив землею ворожі трупи. Тоді то в мирі й добрі відпочили Українці, славлячи Господа. Та сьогодні знову покрив Бог

„срамотою свої люде, —
і вороги нові
розкрадають, як овець, нас
і жеруть...“

Без плати й без ціни віддав Бог нас

„ворогам проклятим.
Покинув нас на сміх людям,
в наругу сусідам;
покинув нас яко в притчу
нерозумним людям.
І кивають, сміючися,
на нас головами;
і всякий день перед нами —
стид наш перед нами.
Окрадені, замучені,
в путах умираєм,
не молимось чужим богам,
а Тебе благаєм:
поможи нам, ізбави нас
вражої наруги!
Поборов Ти першу силу,
побори ж і другу,
ще лютішу. Встань же, Боже, —
вскую будеш спати,
од сліз наших одвертатись,
скорби забувати?
Смирилася душа наша,
тяжко жить в оковах!
Встань же, Боже, — поможи нам,
встань на ката знову!“

Шевченкі вірш „Три літа“ виразно стверджує велику переміну в його світогляді в роках 1843 й 1844. Про свій світогляд висловився тут поет: „І я прозрівати став потроху“. „Три літа“ походять з перших днів січня 1846 р. З того часу походить і його „Заповіт“. Хорий поет сподівався смерти, вибирав собі місце над Дніпром, з якого бажав полинути до самого Бога молитися тільки в тім разі, коли Дніпро

„понесе з України
у синєе море
кров ворожу".

Тому й кінчив свій „Заповіт" зазивом до земляків:

„Поховайте та вставайте,
кайдани порвіте,
і вражою злою кровю
волю окропіте!"

Щойно тоді хай не забудуть земляки помянути Шевченка незлим тихим словом у великій, вольній, новій семї, себто незалежній Україні.

---

2. Роля України в політичних плянах до часу Братства.

Щоб яснішою вийшла роля Шевченка в поширенні думки про українську державність, годиться коротко спинитися на тих політичних плянах по скасуванні останків автономії України російським урядом, котрі сяк чи так торкалися і політичної волі України.

Кільканадцять літ по появі „Історії Русів", а саме в 1791 р. зявився визначний представник української шляхти граф Василь Капнист у пруського міністра Герцберґа з важною політичною місією. Гарною французькою мовою оповів йому, що прислали його до Прусії земляки, бо вже попали в остатню розпуку наслідком „тиранії російського уряду та князя Потьомкіна". Підніс, що козацьке військо має великий жаль до російського уряду, який відобрав йому давні права й вольности та повернув його у російські полки. Тимчасом козацьке військо бажає дуже привернути собі давні порядки й вольности. Український

висланник, що зробив дуже корисне враження на пруського міністра, питав його в імени своїх земляків, чи можуть вони сподіватися помочи Прусії в тім разі, колиб повстали проти Московщини. На це відповів Ґерцберґ, що поки-що Прусія живе в згоді з Росією, а на випадок війни між ними буде вже справою самої України зробити все, що потрібне, щоб одержати пруську поміч. Перед своїм відїздом зазначив Капнист, що в разі, колиб пруський уряд хотів навязати зносини з Україною, може зробити це через його брата, що подорожував тоді по Европі. Такі ж заходи робили українські висланники також у французького уряду, бо сліди цього виказують сучасні акти французької дипломатії.

Визвольні змагання Українців у першій половині XIX в. звязані також із деякими організаціями, головно таємними, які мали на ціли перебудову державного ладу в Росії. Реформаторський рух викликало „Біблійне Товариство", засноване в 1814 р. Релиґійне виховання народу мало стати підставою зєднання всіх христіянських віроісповідань на основі евангелія. Одначе вороги цього товариства находили в нім щось небезпечніше для царату; вони говорили, що це товариство простує до утворення з цілого людства одної республики з одною спільною всім вірою.

Реформаторським рухом, що його викликало „Біблійне Товариство", покористувалися масонські ложі. Одна з них, а саме „Зєднаних Славян" заснувалася в Київі 25 марта 1818 р. Одним із почесних членів цієї ложі був декабрист С. Волконський, рідний брат українського ґенерал-ґубернатора Миколи Репнина, з котрим був знайомий і з донькою котрого приятелював Шевченко. Знову ж у звязку з полтавською ложею „Любови

Правди", до якої належав також батько нової української літератури Іван Котляревський, був плян заснувати таємне товариство з змаганнями до політичної незалежности України. Бодай діловодчик слідчої комісії для справи декабристів Боровков прийшов до переконання, що два члени полтавської ложі Новіков і Лукашевич задумували утворити українське товариство й поставити за свою ціль „незалежність України, але зосталися при пробах і не прийшло до заснування товариства".

Цікавий ще один зразок, як виходила ініціятива до політичних організацій від членів масонських лож, що, групуючи людей без огляду на стан, національність і реліґію, мали на ціли в першій мірі вироблення характеру й удосконалення людськости. Одним із членів одеської масонської ложі був підпоручник артилерії Петро Борисів, що в рік по замкненні масонських лож заснував у Київі при участи брата й Поляка Люблинського таємне „Товариство Зєднаних Славян". Він мав на думці „федеративний союз славянських племен, подібний до грецького, але далеко досконаліший".

Петро Борисів уложив „Катихизм Зєднаних Славян", а деякі його засади не від речі буде тут навести: „Не бажай мати невільника, коли сам не хочеш бути невільником... Будеш толерантний для всіх віроісповідань... Старатимешся руйнувати всі пересуди, а головно ті, що відносяться до ріжниці станів... Уживеш навіть своєї зброї, коли цього вимагатиме потреба, в обороні невинности... Ти є Славянин і на твоїй землі при берегах морей, що оточують її, побудуєш чотирі флоти: Чорну, Білу, Далматинську й Ледовату, а в їх середині побудуєш город і в нім башту освіти, і своєю могутностю на троні посадиш. Відти одержуватимеш для себе справедливий суд

і його ти обовязаний слухати... В твоїх портах, Славянине, цвістимуть торговля й морська сила, а в городі, серед твоєї землі, почне замешкувати справедливість для тебе. Чи бажаєш це мати? Зєднайся з твоїми братами, що від них неуцтво твоїх предків віддалило тебе. Чи бажаєш усе те мати? Пожертвуєш десяту частину твоїх річних прибутків і замешкуватимеш у серцях твоїх приятелів".

Борисів думав запропонувати членам, що мали селян, позволити їм викупитися на волю, а тим, котрі не мали кріпаків, складати якусь суму на викуп людей у тих панів, що зле з ними обходилися, й пускати їх на волю. З записок иншого члена „Товариства Зєднаних Славян" Горбачевського довідуємося, що товариство „за головну ціль мало визволення усіх славянських племен від самовласти, знищення національної ненависти, що була між деякими з них, і зєднання всіх заселених ними земель у федеративнім союзі". Задумувано означити докладно межі кождої держави, завести у всіх народів форму демократичного представницького уряду, утворити конґрес для управи справами союзу та для зміни, як зайшла б потреба, спільних основних законів, полишаючи кождій державі зайнятися внутрішнім укладом і бути незалежною в уложенні своїх окремих законів. „Славянський союз носив на собі відбитку якоїсь войовничости. Страшна присяга, що обовязувала членів (товариства) посвячувати всі думки, всі діла для добра та свободи своїх одноплемінників і жертвувати все життя для осягнення цієї цілп, складалася на зброї; від одних своїх приятелів, від одної зброї дожидали Славяне виповнення своїх бажань; думка, що свобода купується не сльозами, не золотом, але кровю, вкорінилася в їх серцях, а слова

знаменитого республиканця: „вийнявши з піхви меч проти свого володаря, треба відкинути піхву можливо як найдалі“ — мали служити гаслом їх будучого поступування“.

Згідно з тим члени „Товариства Зєднаних Славян“ присягали на меч, що обопільно любитимуть один одного. В „Зложеній під присягою обітниці“, що її уложив Борисів, стояло між иншим: „перейду тисячі смертей, тисячі перешкод, перейду й посвячу останній віддих для свободи та братнього союза благородних Славян. А коли нарушу цю присягу, то ...хай ця зброя обернеться вістрям у моє серце й наповнить його пекельними муками, хай мінута мого життя, шкідлива для моїх приятелів, буде останньою...“

Товариство мало восьмигранну печатку, де були перечислені вісім „колін“ славянського племени: „Русскі“ (себто Східні Славяне), Сербо-Хорвати, Болгаре, Чехи, Словаки, Лужичане, Словінці й Поляки. Як бачимо, не тільки Білоруси, але й другий по Москалях щодо чисельности славянський народ — український утопився тут в „русскім“ морі. Та хоч програма „Товариства Зєднаних Славян“ забула не то що про державну незалежність України, але навіть і про національну окремішність Українців, згадати тут про нього треба було з двох причин: 1) що осідком його був Київ і 2) що відгомін його ідей бачимо в ідеях Кирило-Методіївського Братства, напр. у зібранні представників усіх племен або в складанні присяги членів Братства.

„Товариство Зєднаних Славян“ злилося з „Південним Товариством“ декабристів, під проводом Павла Пестеля. Представник „Південного Товариства“ Бестужев-Рюмін переконав членів „Товариства Зєднаних Славян“, що вони не осягнуть своєї цілп — зєднання всіх славянських

племен у федерацію республик і що треба напеперед збройною силою вибороти тверді підстави для свободи рідного краю. Пестель виробив проєкт конституції під назвою „Русская Правда". Тут відмовив він Україні права на незалежність. На його думку „Фінляндія, Естонія, Лотва, Курляндія, Білорусь, Україна (Малоросія, Новоросія, Бесарабія, Крим), Грузія, увесь Кавказ, землі Киргізів, усі сибірські народи й різні инші племена, що жили в середині держави, ніколи не користувалися й ніколи не можуть користуватися самостійною незалежностю... й на будучі часи з причини своєї слабости ніколи не можуть утворити окремих держав". Зіґнорувавши історію й не передбачаючи будущини, Пестель, прихильник республики з єдиною сильною владою в ній, а противник федералістичного ладу держави, розбив українські землі на „чорноморський й український" край, лишаючи ще в инших краях надграничні полоси. Анальфабетизм Пестеля в українській справі видко вже з того, що Українців Чернігівщини й Полтавщини назвав він „Малоросами", Харківщини й Курщини „Українцями", а Київщини, Поділля й Волині „Руснаками".

Знову ж голова „Північного Товариства" декабристів Микита Муравйов був прихильником конституційного монархізму, побудованого на широких федеративних підставах. У своїм проєкті конституції він пропонував поділити Росію на чотирнадцять держав, що з них дві припадали на українські землі: „українська" з столицею Харковом і „надбужанська" з столицею Київом. У другій редакції конституції Муравйова творила Україна вже тільки одну українську державу.

Тяжка кара, що постигла декабристів із рук російського уряду, відсунула таємні російські організації на яких пятьнадцять літ на пізніше.

На руку таким організаціям були воєнні невдачі Росії на Кавказі. Одною з таких організацій був у Петербурзі гурток Петрашевського, що вже в 1840 р. думав про децентралізовані національні республики, злучені в російській державі на зразок Злучених Держав у північній Америці. Варто зазначити, що одним із перших завдань уважав Петрашевський уже від 1843 р. пропаґувати думку про потребу скасувати кріпацтво. З думок на гуртквоих сходинах побіч спорів на тему державного ладу цікаве осуджування невільництва військової служби або непризнавання Бога до того часу, поки терпітиме людство.

---

3. Инші складники ідейного грунту під організацію Братства.

Настільки було підготоване загально-російськими таємними організаціями народження української таємної організації — Кирило-Методіївського Братства. Можна з певностю твердити, що про організації на українськім грунті знали поодинокі члени Братства. У „Великім льоху“ українська ворона вкрала у одного декабриста трохи жовчі, щоб розговітися нею. В часі трусу в Костомарова найдено на столі число старої газети з надрукованими урядовими вістками про справу декабристів. Шевченко знався також із петрашевцями. Один із них, Момбеллі, в своїм деннику з 1847 р. згадав, що перед двома роками стрічав Шевченка у Гребінки. Шевченко завжди висловляв сильне привязання до України, все українське тішило його й захоплювало, а до Росії був неприхильний.

Масонські ложі з їх славянськими спочуваннями й таємні організації на грунті російської держави ведуть нас до иншого складника ідей-

ного грунту, що на нім виросло Кирило-Методіївське Братство, а саме до так званого панславізму. В перших десятиліттях XIX в. бачимо національні рухи, що їх джерелом був умовий рух і політичні перевороти кінця XVIII в. Під реакційним гнетом щораз сильніше відчувалася потреба свобіднішого устрою та кращих національно-політичних і внутрішніх відносин. Ідеї політичної волі одержували щораз більшу силу, а поруч із ними йшло змагання до національного визволення й національно-політичного обєднання.

В родині европейських народів не став і славянський світ на боці цього національного руху. На славянськім грунті замічено його з початку XIX в. від часу сербського повстання, потім пішли дальші факти того руху, що йому дали саме назву: панславізм. Підставовим фактом, що з нього вийшла всеславянська ідея та мрії про національне єдинство в самих славянських патріотів, було те нове життя славянських народностей, котре повстало наприкінці XVIII в. й має звичайно назву славянського відродження. На цілім просторі славянського племени зродилося одно загальне змагання, котре чим далі, ставало тим сильніше: з початку всевладною ідеєю найбільше освічених одиниць, далі ширших гуртків, а нарешті більше або менше свідомим змаганням цілих суспільностей. Це була думка про свій народ, про його волю, розвиток і освіту. Залежно від різнородного стану племени, його історії й сучасного характеру виявлялася ця думка різними способами. З огляду на невідрадне національно-політичне положення Славян, не виключаючи Росії, де народні маси стогнали в безвихідних умовинах кріпацького права, повстали в різних місцях окремі, відірвані від себе змагання оживити глухе істнування славянського світу. Такі

змагання виходили з ріжних історичних мотивів, але все таки в своїй істоті виказували багато яскравих подібностей, а в 30-х рр. XIX в. злилися вони в замітне історичне явище, що виявилося на просторі всього славянського племени.

Уся істота цього загальнославянського руху містилася в праці над піднесенням національного почування, над пробудженням несвідомої до того часу суспільности й народу, а слідом за тим у поширенні письменства й освіти. Вона містилася далі в тому, щоб викликати повагу для народніх сил, для живого обичаю, щоб не дивитися звисока на народ, а служити його добру й інтересам. Тим самим зовсім природньою послідовностю була поява народньої мови в письменстві.

Правда, кожде з славянських племен приходило власними силами до національної свідомости та працювало над її зростом. Одначе головні джерела руху були подібні: пониження народности наповняло кращі голови тяжким почуванням, гарячим бажанням помогти своїм землякам, вивести їх із рабського фізичного або морального стану. До цієї мети вели головно два шляхи: передовсім треба було підбадьорити земляків, пригадати, що в минулім їх народу були славні часи, була могучість, освіта, багатство, пошана у сусідів, були великі люде, полководці, письменники, святі тощо. Зворот до національної старовини був скрізь першим засобом національного відродження. Другим таким засобом був розвиток національного письменства в народній мові.

Від першої четвертини XIX в. почав відогравати сильну ролю ще один елемент у процесі розвитку думки про всеславянську ідею, а саме наукові досліди з поля історії, лінґвістики й етнографії. Історію кождого окремого славянського племени виводжено з одної й тої самої славян-

ської старовини, де славянство уявлялося одною нерозділеною цілостю. Таким робом усі славянські племена ставали дітьми одної родини. Лінґвістика відкрила між ними близьке споріднення, що вказувало на спільне славянське джерело, а ще більше подібностей підкреслювано в етнографічних студіях.

Коротко — панславізм був природним вислідом національного відродження славянських племен наприкінці XVIII в. Його джерелом був глибокий національний інстинкт і змагання виборотн народню й політичну волю. Перших засобів доставили йому національна традиція й визвольні ідеї европейської освіти, яка безпосередно натхнула багатьох діячів славянського відродження з кінця XVIII в. А ціллю всеславянської ідеї було визволення цілих племен, що ледви животіли під усяким фізичним і моральним гнетом, а зокрема визволення південнославянських племен.

Шляхом до цього мала бути національно-освітна солідарність, на яку вказували племінні й історичні звязки. Для неї дуже багато зробив Вук Караджіч виданням сербських народніх пісень. Це була багата народня поетична творчість, якої не бачили передтим і яка задивувала світ гомерівською ориґінальностю та свіжостю. Своїми науковими працями здобув одно з перших місць в історії всеславянської ідеї Шафарик. Його колосальні праці з поля славянської старовини, літератури й етнографії були першими науковими працями всеславянського значіння, бо обіймали давнину й сучасність славянських племен, їх етнографію і статистику. Крім того праці Шафарика мали сильний моральний вплив, бо помагали славянству порахувати свої сили, улекшували взаїмне познайомлення племен, воскрешали

давне минуле й, видвигнувши старі подвиги Славянства, робили надію на будучі нові.

Одначе про „літературну взаїмність“ Славян, конче потрібну для підтримки в славянськім світі свідомости його єдинства та для успіху освіти й літератури окремих племен, заговорив перший Коляр у своїй „Донці Слави“ (перше видання 1821, поширене третє 1832 р.). Як поет, захоплений оборонець і проповідник славянської єдности, Коляр закликував усіх Славян уважати себе братами одної великої родини. Хоч у творі Коляра його задушевний ідеал не висловлений, але з „Доньки Слави“ ясно виходить, що причина неволі Славян це недостача єдности та злуки, й поет тужить за одною славянською державою, хоча не подає нічого ближче про неї. Що Коляра читали на Україні „з усієї сили“ й Шафарика й Ганку й перлися в славянофіли, про це говорить Шевченко в „Посланії“.

Таким робом платонічне захоплення народностю ставало політичним змаганням. Воно виявилося і в бажанні осягнути внутрішню волю й визволитися зпід нестерпного чужого ярма. Наполеонські війни, що пересипали всю середню Европу, навчили думати про нові національно-політичні комбінації. Треба взяти під увагу, що короткий час істнувала Ілірія, створена Наполеоном. Тим то зовсім природне явище бачимо в Австро-Угорщині. В роках 1835—1839 потворилися на її території в Пресбурзі, Відні та Празі славянські союзи, що з літературно-наукових швидко стали політичними. Славянські союзи у Відні та Празі були настроєні по республикански й бажали зєднання всіх Славян в одній федеративній республиці на зразок Зєднаних Держав у північній Америці. Всі славянські племена мали творити окремі незалежні держави

з власними урядами в своїх столицях, але з центральним урядом у Відні, довкруги якого жили самі Славяне.

Так змагала в 30 і 40 рр. XIX в. всеславянська думка до подібного обєднання, як простували до такої цілі Німеччина, Італія і ин. По невдатнім повстанні в 1831 р. задумала Польща використати це захоплення всеславянською ідеєю для своїх цілей і надати їй форму, що її осередком була б Польща. До злуки всіх славянських народів на демократичних основах, очевидно під проводом Польщі, накликувало в 1836 р. окремим маніфестом засноване в 1832 р. „Демократичне Товариство", що для поширення своїх ідей видавало власний орган. В 1835 р. засновано в Парижі „Славянське Товариство", що поклало собі за ціль увійти в порозуміння з иншими славянськими народами. Його плян вийшов від Богдана Залєського, а між основниками був і Міцкевич, що разом із своїми найближчими приятелями заснував також „Товариство зєднаних братів". Це товариство мало звязки з Галицькою землею, Волиню, Поділлям і Київщиною, а головними посередниками між українськими землями й товариством були два Залєські, Богдан і його свояк Йосип. Що торкається Міцкевича, він належав до енергічних пропагаторів ідеї злуки славянських народів під проводом Польщі. В своїх паризьких викладах історії славянських літератур він виступив проти розкладу західно-европейської цивілізації та вказував, що через славянські народи настане повне здійснення ідеалів християнства.

Взагалі велика частина польської еміґрації перейнялася вірою в містичне післанництво Польщі, що мала відродити постаріле людство. Джерелом містицизму є посунена до екстази релігійність вибраних одиниць, що вірять у надпри-

родне порозуміння своїх душ із Богом. У частині польської еміґрації з її представниками Товянським і Міцкевичем містицизм зіллявся з запалом і захопленням патріотичними почуваннями, став патріотичним містицизмом або месіянізмом. Польський месіянізм велів вірити, що за свої терпіння Польща встане та сповнятиме апостольську місію, що вона буде для людства Христом-Месією й понесе між утиснених і пригнічених проповідь любови з заповідями свободи й рівноправности. Через Польщу та Славянщину, яку злучить Польща словом любови, — так вірили польські месіяністи, — відродиться людство й оживе Христовим духом, бо через Польщу та Славян зійде боже царство на землю.

Помічним органом „Товариства зєднаних братів“ було „Братство ім. св. Станислава“, яке має деякі аналогії з Кирило-Методіївським Братством: в обох бачимо патронат святих, в обох євангельський шлях веде до волі, обидва покористувалися словами євангелія: „І пізнаєте правду й правда визволить вас“, в обох намічене відродження свого народу шляхом справжньої християнської освіти й таке ж відродження Славянщини з передовою ролею свого народу, в обох бачимо панування духа євангельської любови й покори, нарешті в обох приходить змагання зєдинити Славян при помочи одної церкви.

Як „Товариство зєднаних братів“ прийняло за підставу будови нової Польщі Христове євангеліє, так пішов назустріч цьому духові часу й Круліковський, що видав у Парижі по польськи три зошити „Христової Польщі“ (від 1842 р.). В них підкреслював, що єдиним законом Христової Польщі повинен бути Закон Божий, себто закон любови, що першим знаменем Христової церкви є взаїмна братська, євангельська любов, що хри-

стіянізмом названо споконвікове поганство, що противники Закону Божого, противники евангельської братської любови, впадуть і т. ин. В таких думках були польські демократи залежні від ранших пропагаторів евангельського братства між людьми, зокрема підлягли сильно під вплив думок сучасного їм Ляменне, чого доказом є хочби Міцкевичеві „Книги польського народу та книги польського богомільства“. Книжечка Ляменне „Книги народу“ вийшла в 1838 р. в польськім перекладі, як знову на російськім грунті петрашевці переклали на церковнославянську мову „Слова одного земляка“ того ж автора.

Чим був у відношенні до України польський конспіративний рух на політичнім полі, тим була на полі письменства так звана українська школа в польській літературі. Й саме один із представників тієї школи Северин Ґощинський сильно підніс значіння релігійного моменту в революційній пропаганді. Він писав, що „діяльна політична організація була б дуже неполітична, колиб виявляла погорду для християнізму або легковаження його“, бо закид безбожности „може бути грізною зброєю проти демократів у руках противників“. Тому й не диво, що в тім часі були дуже популярні всякі закордонні видання революційного змісту з релігійним забарвленням.

Українська школа в польській літературі часто зачіпала справи, такі близькі серцю Українця, що мусіли полишити більший чи менший відгомін у формі позички, наслідування або протесту і в творах української літератури і в думках та плянах українських діячів. Визначний представник згаданої літературної школи Михайло Чайковський захоплювався Київом, називав його справжньою колискою Славянщини та всеславянською столицею, стверджував, що Славяне різних

країв називали Київ архиславянським містом, але рівночасно завжди мріяв про врочистий вїзд польського короля до Києва, про те, що в Києві пануватиме польська мова й над столицею України повіватиме прапор із білим орлом. Словом і Чайковський хотів бачити Польщу на чолі Славянства, як і найвизначніший представник української школи в польській літературі Богдан Залеский; декламації останнього про Україну як свою батьківщину рівновартні з декламацією Міцкевича про Литву як батьківщину, бо в одного й другого були це підшепти польського імперіялізму, а не бажання побачити рідний край в Україні чи Литві поза межами Польщі.

Це треба зясувати собі ясно, говорячи про значіння польської конспіративної діяльности, зокрема на українських землях, для українського руху й української політичної думки. Свідомий Українець міг запозичитися з неї поодинокими висловами, поодинокими арґументами, поодинокими подробицями організації чи чимсь подібним, але не більше. Навпаки польська конспіративна діяльність і письменський відгомін польської політичної думки викликували дуже часто шляхом протесту зовсім противні висліди, ніж були польські задуми. Тому говорити, що якась українська політична організація, що якийсь український політичний маніфест вийшли з польського боку це абсурд, незгідний ні з історичними обставинами національно-політичного українського життя, ні з здоровою логікою. Польський письменник деклямував про всеславянське значіння Києва, але тільки в звязку з ідеєю про всеславянське покликання Польщі. Українець не тільки не міг погодитися з такою думкою, але мусів протиставити свою думку польській ідеї загарбання українських земель по Дніпро. Протиставляючися поль-

ській думці з її месіянізмом і верховодством Польщі в славянськім світі, Українець також робив Київ осередком Славянщини, але в його широкій і могутній ідеї зєднання Славян не було ні сліду з загребущости й верховодства Польщі. В „Посланію“ Шафарикові Шевченко уважає підставою злуки Славян в одну семю „братство“, той „огонь добрий“, „світоч правди, волі“, що веде з собою і тиху любов. Його ідеал,

щоб усі Славяне стали
добрими братами
і синами сонця правди...

З егоїстично-національного погляду дивилися на славянське питання також московські славянофіли, що шукали його розвязки в геґемонії свого народу над иншими славянськими народами. Як Поляки маскували свої імперіялістичні посягання голошенням гуманних і демократичних гасел рівности, любови та братерства, так і московські панславісти деклямували про любов до славянських народів і опіку над ними, але останню розуміли так, що тільки під геґемонією Росії лежить запорука будущини й щастя усіх славянських народів. Московське славянофільство витворило цілу систему російського месіянізму. Змисл цієї системи був той, що Росія — на думку московських славянофілів — була покликана стати на переді славянської раси й перебудувати життя Европи та всього людства на підставі евангельської науки, яку буцім-то перейняла Росія в найчистішій формі — православя. Особливо гостро виступили московські славянофіли проти Німців; протиставляючи геґлівському культові ґерманізму свій культ Славянщини, московські славянофіли стали найвизначнішими представниками й обо-

ронцями і великої національної ідеї і славянської самостійности.

Саме в 40 рр. XIX в. московська література оживилася спорами про народність, про значіння особливостей у народнім житті та в історії людства, про відношення народнього до загальнолюдського. Появилося це гасло народности на східнославянськім, тим самим і на українськім грунті в другій четвертині XIX в. та швидко по своїй появі стало загальним. Змагання до народности було на нашім грунті почасти навіяне західно-европейськими рухами, почасти самостійне й розвивалося рівнобіжно з західно-европейським рухом. У західній Европі часи по Наполеонських війнах відзначалися загальним поривом. Викликане ненавистю до чужого ярма почування національности висловилося не тільки в політичних рухах, але й відбилося в письменстві в змаганні вистудіювати народ, його побут і старовину; тим самим зливалося з романтичним напрямом в українській літературі й поглиблювало зацікавлення народнім життям, захоплюючи щораз нові його боки.

Рівночасно вироблялася й набирала сили висока оцінка мистецької вартости народньої творчости. Це бачимо на харківськім осередку українського літературного та взагалі умового життя. Відродження української літератури вийшло з Полтави, звідки походив і де жив батько нової української літератури Іван Котляревський. Як кипучий осередок недавніх історичних подій Полтавщина з огляду на живу національно-історичну традицію і найменше численний чужий елемент із усіх українських земель мала найбільше даних стати колискою національного відродження (варто пригадати, що й Григорій Полетика й граф Кап-

нист і Григорій Сковорода походили з Полтавщини) і дійсно відограла цю ролю.

Але цю ролю осередка українського національного життя Полтава передала швидко Харкову, де до живої національної традиції приєдналися нові складові чинники того ідейного грунту, на котрім виріс Харків на другий осередок літературного й умового життя України в XIX в. Між тими чинниками треба згадати діяльність Сковороди на Полтавщині й Харківщині й заснування харківського університету в 1805 р. Правда, це був чужомовний університет, представник офіціяльної московської народности. Все таки освіта, що виходила з нього, запускала своє коріння в двоякім напрямі: денаціоналізувала слабі характери й підготовляла сильні характери до праці над українською народностю, що заселяє Слобожанщину. Розбуджене умове та громадське життя в Харкові викликало появу цілої низки часописів, як „Харківський Демокріт", „Український Журнал", „Український Вістник" і инші, що хоч виходили в московській мові, але містили писання також в українській мові й ще більше писаних по московськи статтей в обороні української мови в літературі, про красу української устної творчости, про українську літературу, старовину й т. ин.

Харків почав також виробляти українське славянофільство. На Україну діставалося воно й безпосередно від славянських народів і через московську літературу та пресу. Бо ж і московські славянофіли звязували з Київом окрему місію для славянського життя. Хомяков писав, що „Київ може впливати під багатьома оглядами сильніше від Петербурга й Москви. Він пограничне місто між двома стихіями, двома освітами". Тодішні корифеї української літератури набирали-

ся славянофільських думок різними, від себе незалежними шляхами. Шевченко приїхав на Україну вже з готовим славянофільством. У „Гайдамаках“ бачив Шевченко ідеал відносин між українським і польським народом, щоб вони „браталися“, він бажав, щоб „могуче племя (Славян) злилося в одно любовю і братством“, бо це ж „брати“, „діти одної матери“, „діти Славян“. Панько Куліш став славянофілом на київськім грунті, в деякій мірі може й під впливом таких Поляків, як Михайло Грабовський, що в 1843 р. задумував стати апостолом славянського зєднання й видавати в Київі окремий орган для цієї справи. Нарешті Костомарів став славянофілом у Харкові.

Харків мав свої причини стати осередком українського славянофільства. Харківський університет мав між своїми слухачами й місцевих студентів із південних Славян і міг рахувати на якесь число таких же студентів ізза кордону. Навколо Харкова було ще багато відгомонів південнославянського життя й побуту, в південнославянських оселях Слобожанщини й Новоросії заховалися ще останки рідної південнославянської мови, пісні та звичаїв так, що збирач етнографічного українського матеріялу попадався і на відгомін сербської пісні й на натяки на окремі прикмети південнославянського життя. До зацікавлення сучасним славянським побутом приєдналися ще безпосередні симпатії у відносинах до Славянства й заінтересування славянськими літературами. Випливом того були проби перекладу „Короледворського рукопису“ в Ізмаїла Срезневського, переклад уривків з нього в Костомарова, переклади з Коляра й Челяковського в Корсуна й т. д.

Та для нашого оповідання найцікавіше захоплення Костомарова Міцкевичем. У своїх згад-

ках подав Корсун, що вони обидва зачитувалися кримськими сонетами Міцкевича й що Костомарів навіть переписав їх у свій зшиток; дещо перекладав навіть Костомарів із польської мови віршами. Цікавість до Міцкевича зросла в Костомарова по його переході з Харкова до Рівного та звідти до Київа, де його наречена римокатоличка причислялася до польської національности. Тим і стане зрозуміле для нас захоплення Костомарова Міцкевичевими „Старцями (Dziady)“, які забрала в Костомарова жандармерія при трусі, його ж „Книгами польського народу“, деякими писаннями таких польських конспіраторів, як історики Лелевель і Данилович, і т. ин.

---

4. Романтичне українство Миколи Костомарова в харківських роках.

В організації Братства й виробленні пляну його діяльности відограв головну ролю Микола Костомарів. Тому може незайвими будуть кілька дат із його молодости. Родився 17 мая 1817 р. Його батько — Великорос був поміщиком в Юрасівці, острогозького повіту, на Вороніжчині, а мати — Українка походила з селянського стану. Коли мав одинадцять літ, двірські люде вбили його батька й ця трагічна подія лишила глибокі сліди в пізнішій долі й душевнім настрої малого Миколи. Наслідком смерти батька не поїхав до пансіону в Москві, де вже протягом року побирав початки науки, тільки в 1828 р. віддала його мати до приватного пансіону у Вороніжі, де по трьох літах перейшов до третьої кляси місцевої чотирокласової гімназії. Її скінчив у 1833 р. та вступив на так званий тоді словесний факультет харківського університету. Його скінчив у 1836 р. та

в січні 1837 р. осягнув по іспиті ступінь кандидата.

У перших десятиліттях XIX в. почало робити щораз грізніші поступи обмосковлення серед освіченого громадянства Харківщини. Це явище стало одною з головних причин сильного руху в напрямі студіювання народности. Коли асимілятори студіювали Україну та її минуле як щось, що вже віджило свій вік, проти них виступив гурток людей, що їх український патріотизм заставив стати до боротьби против асиміляції України з Росією. Борючися за свою національність, вони звернулися до української старовини, що зберіглася в піснях, казках і зокрема в думах, і продовжуючи народніх поетів, почали з устної словесности, як із джерела, черпати сили й соки для своїх літературних творів.

Це зовсім природне змагання Українців піддержували вістки про сильний національний рух відродженого чеського й сербського народу. Про силу українського руху в Харкові може свідчити хочби факт, що він полонив навіть молодого Великороса Ізмаїла Срезневського, на пять літ старшого від Костомарова. Що правда, це не дивне, бо його привезено до Харкова двомісячною дитиною й тут прожив він, не виїзджаючи, аж до скінчення університету. Срезневський лучив у собі українофільство й панславізм і вмів притягати до себе молодих людей та впливати на них. Робив це й у своїх університетських викладах і в своїх виданнях і в товариськім житті. Хоч цікавився усім народнім в індивідуальних окремішностях славянських народностей, захоплювався в першій мірі українською народньою старовиною, чого доказом є хочби його харківські видання, в першій мірі „Запорозька Старовина“. Його захоплення українськими думами було причиною його некри-

тичности, напр. поміщення підроблених дум поруч зо справжніми у випусках „Запорозької Старовини“. Уважаючи українську мову окремою від московської, він боронив літературної будучини української мови, бо „чому Сковорода з своїми глибокими думками, простодушний Котляревський, багатий фантазією Артемовський, завжди жартовливий, завжди захоплюючий Основяненко й ще кілька инших, котрі понадили нас обіцянками й надією, що дождемося від них чогось гідного України, — чому мають вони лишитися одні в досі дикій пустині української літератури? Мова Хмельницького, Пушкаря, Дорошенка, Палія, Кочубея, Апостола повинна бодай передати потомству славу цих великих людей України...“

При помочи Амвросія Метлинського увійшов також Костомарів у гурток, що утворився коло Срезневського й віддався в першій мірі українській етнографії. На сильний вплив Срезневського на Костомарова вказують слова автобіографії останнього: „Ця знайомість — писав Костомарів — мала на мене надовго сильний вплив. Ізмаїл Іванович (Срезневський), хоч тоді ще дуже молодий чоловік, був глибоко начитаний, замітно розумний і з великим запалом і охотою до наукової праці. Я почав часто відвідувати його й дім його став для мене улюбленим місцем відпочинку й виміни думок.. Хоч його спеціяльностю була статистика, але він не цурався красної літератури й поезії, живив спеціяльну любов до славянських мов і літератур, любив також українську народність, що з нею мав нагоду близько познайомитися, коли був передтим учителем у Подільського, поміщика катеринославської ґубернії, недалеко від дніпрових порогів. Узагалі моє зближення з цією людиною сильно

помагало мому змаганню вистудіювати українську народність".

Поширивши свій світогляд при помочи Срезневського, почав Костомарів учитися української мови, яку досі мало знав, читати українські літературні твори, передовсім повісти Квітки, робити етнографічні екскурсії з Харкова до сусідніх сіл, до шинків, що тоді були справжніми народніми клюбами, почав записувати народні пісні для Метлинського. Швидко зробив великі поступи: в 1837 р. почав учитися по українськи, а в 1839 р. він почував себе вже свідомим Українцем. В листі до Срезневського писав він, що Метлинський, прочитавши його лист, „так зараз і закепкує, на те він козак і батько його козак і діди його козаки, весь рід його козаки українські, а я бідний неофіт, перехрещенець, перевертень і тим тільки мені можна й простити, що хоч може я і не вмію гаразд зовсім переродитися, так кохання у мене щире й серце за Вкраїну бється більше ніж у якого справжнього Українця".

Зносини зо Срезневським завдячував Костомарів тій обставині, що по скінченні університету провів кілька літ без служби, живучи то в Харкові, то в маленькім маєтку своєї матери. Коли в осени 1837 р. виїхав до Харкова для доповнення своєї університетської освіти, пристрастно полюбив історію; перечитав багато історичних книжок усякого роду, вдумувався в науку й зацікавився таким питанням: „чому то в усіх історіях оповідають про визначних державних діячів, деколи про закони й інституції, але неначе легковажуть життя народньої маси? Бідний селянин і хлібороб неначе не істнує для історії, чому історія не говорить нам нічого про його побут, про його духове життя, про його почування, вислів його радощів і смутку?" Костомарів прийшов

швидко до переконання, що історію треба студіювати не тільки на підставі мертвих літописів і записок, але й серед живого народу на підставі життя і споминів нащадків.

В одній короткій записці про своє життя й наукові праці говорить Костомарів, що тому, що „народ, серед якого він жив, були Українці, він полюбив і українську народність і її мову так, що й почав писати в цій мові“. Ще в дитинстві при батькові забрався читати „Енеїду“ Котляревського, але кинув, бо не розумів її, очевидно та українська мова, котру він чув на селі, не вистарчала, щоб читати українські літературні твори. І ось живучи в столиці Слобідської України, Костомарів звернувся до українських народніх памяток. Саме попали в руки Костомарова „Вечори на хуторі близь Диканьки“ й „Тарас Бульба“ Миколи Гоголя, що його читав уже давніше. Це було по словам Костомарова ледви чи не перше пробудження того почування до України, котре дало зовсім новий напрям його діяльности. Перший раз у житті роздобув українські пісні Максимовича з 1827 р. й, не підозріваючи навіть такої глибини та свіжости почування в творах народу, перейнявся непідробленою красою української народньої поезії так, що вона захопила всі його почування й уяву. По якім місяці він знав уже на память увесь збірник Максимовича. Потім узявся за другий збірник Максимовича, познайомився з українськими думами й ще більше віддався поезії українського народу. „Коли ж я прочитав „Запорозьку Старовину“ Срезневського — оповідає Костомарів у своїй автобіографії — й наївно вірив як в ориґінальність поміщених там під іменем народніх співів, так і історичним поясненням видавця тієї книжки, та книжка впровадила мене в блуд. Зрештою не мене одного вона

ввела в блуд: багато знавців і аматорів народньої поезії вірили в те, що в ній видавалося за народній утвір і за історичну правду“.

Тоді ж перейшов Костомарів від українських народніх пісень до читання творів українського письменства. Про невдалу пробу читати „Енеїду“ Котляревського вже була згадка. Тепер одержав повісти Квітки, але його знання української мови було таке слабе, що не міг зрозуміти „Салдатського Патрета“ й слуга заступав йому український слівник, що його тоді ще не було. Крім того, де тільки зустрівся з знайомими Українцями, випитував їх про значіння поодиноких слів і висловів. У короткім часі перечитав усе, що надруковано до того часу по українськи. Але цього було за мало для Костомарова й він забажав познайомитися з українським народом шляхом живих зносин із ним. Так зродилися його етнографічні екскурсії, на які не жалував грошей, коли не просто в руки, так бодай на їжу й напиток того, хто співав йому пісню, від кого записував слова й вислови й етнографічний матеріял.

Захопившися українською мовою і народностю, виступив Костомарів на українське літературне поле з власними творами. „Любов до українського слова щораз більше захоплювала мене — говорить із цього приводу Костомарів у своїй автобіографії — мені було досадно, що така прегарна мова зостається без усякого літературного оброблення та крім того піддається зовсім незаслуженій погорді. Я скрізь чув грубі напади й насмішки над хахлами не тільки від Великоросів, але навіть і від Українців вищої кляси, що позволяли собі глумитися над селянином і його способом вислову. Таке відношення до народу та його мови видавалося мені пониженням людської гідности й, чим частіше стрічав я подібні напади,

тим сильніше віддавався я українській народности“.

Свої українські писання видавав Костомарів під псевдонімом Єремії Галки. В лютім 1838 р. зачав писати драматичний твір „Сава Чалий“ і скінчив його протягом трьох тижнів; тему запозичив із народньої пісні, але переніс її з першої половини XVIII в. до першої половини XVII в. Коли прочитав „Саву Чалого“ Срезневському в присутности кількох знайомих Українців, він дуже похвалив утвір Костомарова, але инші бачили в нім різні помилки. В осени зайнявся друкуванням „Сави Чалого“, яке протягнулося сливе всю зиму; тимчасом Костомарів учився по польськи в одного студента, по чеськи — самоуком і переклав „Короледворський рукопис“ на українську мову, нарешті вчився по сербськи. Таким робом на весну 1839 р. зявилися дві українські книжечки Костомарова: „Сава Чалий“ і збірка віршів п. н. „Українські баляди“. З приводу останніх оповідає Костомарів у своїй автобіографії, що коли пробував читати їх знайомим Українцям, бувшим своїм товаришам, зустрів дуже непохвальні відзиви: одні сміялися над його малим знанням і вказували йому помилки, инші підіймали на сміх саму ідею писати українською мовою.

Влітку 1839 р. почалася низка нещасть, що підорвала здоровля Костомарова, але не ослабила його українських інтересів. У 1840 р. надрукував він новий збірник українських віршів п. н. „Вітка“. Варте уваги те, що в своїх віршах виступив Костомарів співцем національної єдности українського народу від Сосни до Сяну, саме співаючи так про українську пісню:

Од Сосни до Сяна вона простягнулася;
до хмари карпатської вона доторкнулася;

чорноморською водою вмивається,
лугами, як квітками, квічається;
Дніпром стародавнім підперезана;
річками, як стрічками, поубирана;
городами — намистами пообвішана...

Коли звернути уваги на те, чим цікавився Костомарів у минулім України, що й з нього черпав матеріял для свого літературного твору, впадає в очі, що його цікавили в першій мірі прояви піднять народніх мас за свою віру, батьківщину й національність і представники народнього протесту та гніву в часах гнету й напруженої тиші перед бурею. Тому й звертався він поперед усього до часів гайдамаччини й української революції під проводом Богдана Хмельницького, бо там находив яскраві факти гнету й могутній зріст народнього захоплення. Цей бік зацікавлення Костомарова зазначився також на першій його дісертації „Про причини й характер унії в Західній Росії", себто на Білоруси й Україні. Його зацікавлення унією зосередилося коло життя й поглядів народніх мас. Згідно з тим пояснена також поява Хмельницького. „Не Хмельницький був дієвою особою, а народ; не Хмельницький закликав народ до повстання, а народня потреба викликала Хмельницького з нечинности". Хмельниччина або „війна Українців з Поляками, ця велика боротьба за свободу сумління, за незалежність краю — не була ворохобнею, щоб одержати догідні права, не була повстанням придавленої маси на спробу, це було рішуче ополчення..." Різного типу бували ворохобні й повстання, виводить Костомарів, „але бувають повстання народу, що втратив не тільки горожанські права, але й людські; повстання в ту добу, коли щезає всяке терпіння, коли тиранія не одного уряду,

а цілого народу над иншим переходить межі: такі повстання не кінчаться примиренням, а повним відокремленням, часто упадком одного з народів У повстаннях усіх попередніх родів для успіху треба великої людини, треба приготовити засоби: тут нема по що шукати їх — вони зявляться самі; не треба закликів — кождий відчуває своє горе, кождий готов на смерть тому, що кождому вже надоїло життя; не треба навіть готового війська: старики й жінки стають в ряди повстанчих полків. Такими були війни Нідерляндців із Еспанцями, війни Шведів із Данцями за Густава Вази, війни Греків із Турками в наше століття. Такою була війна Українців із Поляками...“

Одначе перед самою обороною дісертація Костомарова викликала невдоволення з боку вищих духовних сфер, її знищено, а Костомарів одержав дозвіл написати другу дісертацію й написав працю „Про історичне значіння східнославянської (руської) народньої поезії“. Тут доказував вагу народніх памяток, між иншим українських історичних пісень, для історії, щоб довідатися про погляди народу на себе й на своє оточення. На її підставі осягнув ступінь магістра.

Подавши дісертацію про унію на факультет, виїхав Костомарів на весну 1841 р. на Крим на морські купелі. По повороті до Харкова зблизився до цілого гуртка молодих людей, відданих ідеї відродження української мови й літератури: до Корсуна, Петренка, Щоголіва, Кореницького й Писаревських. Для альманаха „Сніп“, який видав Корсун, переклав кілька еврейських мелодій Байрона й написав пятистопним ямбом без риму трагедію „Переяславська ніч“, без поділу на акти, за те з уведенням хору, що робило її наслідуванням давньої грецької трагедії. Тему для цього

твору взяв із самого початку повстання Хмельницького, одначе історичности цієї трагедії зашкодило завелике довірря Костомарова до „Історії Русів“ і „Запорозької Старовини“ з одного боку та з другого невитриманість умов віку, напушистість і ідеалізація, остання під впливом Шіллєра.

З літературних прикмет обох драматичних утворів Костомарова варто тут піднести ті, котрі можуть нам дещо виясниги в дальшім оповіданні. Їх основна риса це гаряча любов до України та її минулого, гаряче спочування автора терпіпням угнетених і придавлених, а разом із тим тверда надія на кращу будущину. В розробленні обох драм стає народ важним, необхідним елементом. З харківського часу походить і його по московськи написана ориґінальна драма „Мазепа“, що згоріла при пожарі маєтку Корсуна; вона мала за тему любовну історію Мазепи з Мотрею Кочубеївною.

Про драму „Мазепа“ згадав Корсун у своїх згадках про Костомарова, що з них ще кілька дрібниць цікаві для цього оповідання. Передовсім свідоцтво про захоплення Костомарова й Корсуна Шевченковим „Кобзарем“ із 1840 р. Купивши його в одній харківській книгарні, обидва вони присіли на лавці й пересиділи обідову пору й обід, поки не перечитали книжечки. Далі Корсун оповідає, що він познайомив Костомарова з Квіткою; коли це так, то безпідставна думка тих учених, котрі думають, що Костомарів почав писати по українськи під впливом Квітки, швидче треба тут шукати впливу Срезневського й Гулака-Артемовського, що в нього й жив Костомарів деякий час за університетських студій. Нарешті цікава з згадок Корсуна вістка, як сильно опанував Костомарів Св. Письмо. Коли Корсун

заговорив раз про пророка Ісаію, спинився Костомарів на тротуарі з словами: „Так! Великий Ісаія!“ і почав деклямувати по церковнославянськи першу главу Ісаії, вимахуючи паличкою замісць жестів. І доки не скінчилася перша глава, не можна було спинити деклятатора. Подібні деклямації були нераз. Живучи в Артемовського-Гулака, Костомарів відправляв у своїй кімнаті утреню й вечірню. Взагалі Корсун підкреслює побожність Костомарова.

Оповів також Корсун, що Костомарів задумував якусь фантастичну сцену „Микола Наталич“, по українськи. Її початок деклямував Костомарів Корсунові. Наталич сидить проти печі, де горять дрова, й роздумує: ось було поліно, мало свою форму; воно згоріло, але поки-що ще зостається форма... Мине небагацько часу, й сама форма щезне... Все обернеться в порох! Корсун чув тільки цю тираду, написану пятистопним ямбом. Про дальшу долю тієї фантазії Корсун не знав нічого; з згадкою про неї зустрінемося в жандармських допитах Костомарова.

В 1840 р. перейшов із Москви на харківський університет Іван Бецький, із московських міщан. У Харкові почав ладити збірник, який задумав заповнити статтями, писаними по українськи або такими, що відносилися б до України. Познайомившися з Костомаровим, він виявив своє бажання зібрати разом розсіяні сили духових діячів і звернути їх до того, що мало б місцевий етнографічний і історичний інтерес. Утішився Костомарів, бо побачив у цім задумі зорю того літературного відродження, котре давно вже стало його улюбленою мрією. І дійсно Бецький випустив одну за одною чотирі книжки свого „Молодика“. Найцінніший з них український відділ другої книжки з творами Квітки, Шевченка, Мет-

линського, Костомарова, Афанасєва-Чужбінського, Щоголіва, Петренка, Левченка й Бодянського. Український відділ викликав захоплення у петербурзьких критиків, але це не була заслуга Бецького, тільки Костомарова, що зредаґував цей відділ. Нема сумніву, що йому належить і стаття про український правопис, де начислював тринадцять міліонів Українців.

В „Молодику" помістив Костомарів свої українські вірші, написані на Криму, переклад кількох віршів із „Короледворського рукопису" й кілька наукових статтей; з них найцінніший „Огляд творів, писаних українською мовою". Над деякими думками цього „Огляду" варто тут спинитися. Передовсім цікавий сам початок статті, де Костомарів ствердив рівнорядність української мови в сімї славянських. Він починає: „Мова, що її звичайно називають українською (малоруською), а якою говорять у південно-західніх ґуберніях Росії та в Галицькім королівстві, це не наріччя московської (русскої) мови, що виробилася в останнім часі; вона (українська мова) істнувала здавна й тепер істнує як наріччя славянського коріня, що займає щодо своєї граматичної й лексичної будови середину між східніми й західніми наріччями величезного славянського племени, наріччя правильне, багате, гармонійне та здатне до розвитку літературної освіти. Та ледви чи потрібні на все це докази в нашім часі, коли поняття про славянську філологію досить ясні, щоб увільнити читача від нудьги чути потвердження відомих правд, щодо котрих ніяка освічена людина сумніватися не буде".

Вказавши на великоруський народній характер російської літератури в її мові та змісті, зазначив автор, що „народність України окрема, вона відрізняється від великоруської народности;

Українці або зовсім не повинні були займатися літературою або присвоїти собі великоруську народність. Несправедливість одної та другої думки, колиб хто мав нещастя боронити їх, очевидна сама собою. Завдяки самодержавю і єдиновласти у нас не можуть різні противні ідеї кермувати суспільними думками, які б вони ні були різнородні; у нас конче мусить бути одно змагання: коли яка небудь ідея в якімсь відділі нашої цивілізації кипена в однім куті держави, не можливо, щоб вона не дісталася в найбільше віддалені. Тепер ідея народности оживила нашу літературу: й читаюча публіка й письменники уважають народність головним добром усякого твору красної літератури. Але як міг явитися на полі красної літератури Українець, що одержав перші враження на Україні, що щебетав може перші слова в своїй рідній мові? Не инакше як із своєю українською народностю, зо своїм народнім наріччям. Багато з Українців почувало, що в московській (русскій) мові не можна того висловити, що можна в українській, і тому почали вживати свого рідного слова. І дійсно: їх правда. Розуміється, Гоголь у своїх високих творах багато висловив із українського побуту на прегарній московській (русскій) мові, але треба признатися: знавці говорять, що багато того самого, колиб воно було на природній мові, було б кращим. Притім багато найдеться талановитих людей, що наслідком обставин життя так споріднилися з українською мовою, що колиб вони почали писати по московськи (русски), то писали б лихо, а по українськи їх писання читались би земляками з великим вдоволенням".

З огляду видань народньої поезії й появ українського письменства найцікавіші тут для нас слова Костомарова про Шевченка. Костомарів

відмітив, що „твори Шевченка, видані в окремій книжці під назвою Кобзарь, показують в авторі незвичайний талапт. Він не тільки насичений народньою українською поезією, але й зовсім опанував її, підчинив її собі й дає майстерну, витворну форму. Риси, що їх малює в особах, — Катерині, Кобзарі, Перебенді, є ті самі, котрі уявляє нам природа; але разом із тим в них міститься поезія, спільна, зрозуміла кождому. Почування поета відзначається тужним, сумним характером; він бере близько до серця давню долю народу, — але ця туга зовсім не вивчена — це цілий народ, що говорить устами свого поета: його душа освідомила собі почування і подібність між своїм станом і всенароднім почуванням, разом із рухами серця, що належать поетові, живо злилися рухи, властиві кождому, хто буде в силі йому спочувати. Тому кождий — хай буде у нього тільки хоч кілька тих понук, котрі наповняють внутрішній світ Українця — до того ступня перейметься поезією Шевченка, що забуде, чи чуже те, що він одержав зовні, чи своє власне, що зявилося в області серця від непамятного часу, як перші ідеї дитинства". Навівши тут початок поезії „До Основяненка" на зразок знаменитого опису, автор кінчив свої уваги про Шевченка: „Мова Шевченка скрізь знаменита; треба тільки побажати його писанням більшої артистичности, недостача якої слідна не в „Кобзарі", а в дальших його творах. Основяненко й Шевченко це без сумніву найкращі українські письменники; зокрема від останнього при щасливім напрямі можна ждати гідних плодів".

5. Київський гурток молодих ідеалістів на передодні Братства.

В маю 1843 р. почав Костомарів працювати над історією доби Богдана Хмельницького. Тоді ж роздобув у рукописах кілька козацьких літописів і „Історію Русів". Його мрія була стати професором університету. Але осягнути цю мрію в Харкові стояло на перешкоді в деяких тамошніх учених і статочних людей те, що для етнографічних студій він ходив по селах і шинках. Захоплення добою Хмельницького піддало Костомарову бажання бачити своїми очима ті місця, де відбувалися події, що він описував їх. З тієї причини звернувся Костомарів до князя Цертелева з просьбою написати до київського куратора про бажання його дістати місце в київській шкільній окрузі, тим більше з огляду на наукову ціль його бажання. З початком жовтня князь Цертелев повідомив його, що київський куратор запропонував Костомарову обняти зразу посаду учителя історії в гімназії в Рівнім, щодо чого має порозумітися з куратором у Київі.

З довіррям до „Історії Русів" і пошаною для фальсифікатів „Запорозької Старовини" покинув Костомарів у другій половині жовтня 1844 р. столицю Слобідської України й поїхав до Київа. Ждучи там на гроші, оглянув вікопомні памятки Київа, при чім був йому помічний Панько Куліш, що познайомив його з Михайлом Максимовичем. По дорозі з Київа до Рівного спинився Костомарів у Корці, де оглянув руїни старого замку, та в Острозі, де також оглянув історичні памятки. На Різдвяні свята відбув у кількох днях прогульку по сусідніх місцевостях, відомих із історії, отже відвідав дерманський манастир, Гощу, головний осідок аріянської секти в XVI в. з та-

кою ж школою, й Пересопницю. Нову подібну прогульку зробив перед Великоднем 1845 р. Оглянув Кремінець, Почаїв, Вишнівець і Берестечко. На ферії вибрався Костомарів до родинного села. Перенесений на посаду до Київа, віз туди велику купу народніх пісень, переказів і оповідань; одні матеріяли зібрав особисто, инші доставили йому його ученики, що їх заохотив збирати народні памятки в часі побуту вдома на вакаціях і давати їх йому.

З поворотом Костомарова до Київа почалися його нові київські знайомости. З попередніх знайомостей треба спинитися тут на познайомленні Костомарова з Кулішем. Спізналися вони обидва у київського куратора Юзефовича 1844 р., коли Костомарів зголосився у нього, їдучи обіймати посаду в Рівнім. Зайшла розмова про Україну й гетьманщину. Куліш так був тоді захоплений козаччиною, що літописні оповідання і пісні про них зберігав у своїй памяти неначе українську Іліяду. Взявши участь у розмові, Куліш проказав на свій доказ довгу тираду з літопису на память. Це так сподобалося Костомарову, що Куліш став для нього близьким знайомим уже по першій виміні думок. „Коли наша козаколюбна й ляхоненависна розмова закінчилася цим іменуванням (на посаду в Рівнім), ми, вдоволені один одним, весело розсталися. На вулиці просив Костомарів мене вести його до себе й тяжко повірити, скільки годин без перерви провели ми на молодечім базіканні про те, щó та як було колись у нашій дорогій Україні“.

Оглянувши собор св. Софії, пішли обидва до помешкання Куліша, що займав тоді посаду наглядача над повітовою школою на Подолі. Коли заговорили про збірку пісень, Куліш видобув величезний стіс паперів — свою збірку народніх

пісень. Костомарів пристрастно курив. Випускаючи носом і ротом хмарки диму, Костомарів — оповідає у своїх згадках про нього Куліш — „говорив неначе з вершка гори, що дихає огнем, і приневолював мене слухати себе, як кажуть, роззявивши рота. Маючи незвичайний дар слова й память, що зберігала все, що було варте або й неварте того, він був моїм професором, — моїм і моїх ровесників, що пригорнулися до нього з пожадливостю людей, котрі, як було тоді в звичаю, училися „чогось і якось". Ми всі любили його ясною любовю, як звичайно люблять добрі душі в початку своєї молодости".

Коли ж Костомарів став учителем першої гімназії в Києві, той час, як довго Куліш лишився ще в Києві, був по словам останнього „може найщасливіший і в його і в моїм житті. Ми пробалакували зовсім цілі літні ночі. У своїх нічних прогульках, повних красномовства, що йому не ставили ще ніякі страхи жадної перешкоди, для постороннього спостерігача могли ми видаватися пяними. І бували ми тоді пяні, тільки не від вина. Надмір мрійливости, основаної на любови (як ми були переконані) до найкращого з народів (себто українського), робив нас захопленими. Я дивився на Костомарова як на будущого Тацита, він на мене — як на будущого Вальтер — Скота". Словом Костомарів полюбив Куліша фантастично. Одного недоставало їм — оженитися з прегарною дівчиною. Куліша приваблював до себе Костомарів своїми історичними, етнографічними й політичними розмовами, саме головно останніми, бо „на початку нашого життя ми були не так письменниками, як політиками" — згадує про ті часи Куліш у своїх „Споминах" про Костомарова.

Останній раз бачив Куліш Костомарова 1845 р., коли на київських висотах стояла прегарна укра-

їнська осінь. Костомарів угостив Куліша гомеричним обідом. Обидва „засіли на своїх стільцях веселі й щасливі, неначе злегка впиті нектаром боги“, а перед ними сидів сліпий кобзарь, що про нього постарався Костомарів саме для Куліша. Гість нетерпеливо ждав, коли нарешті кобзарь заграє на бандурі, та сказав до господаря: „Пане солодких страв і напитків! Звели, щоб зарокотали живі струни похвалу нашим побідникам“. Хоч Костомарів любив пустувати з Кулішем по церковнославянськи, на цей раз відповів віршом Шіллєра й Жуковського. І саме попав у добру мінуту; закинувши голову, підніс кобзарь голос до переймаючого крику й відспівав прегарний варіянт думи про вдовиченка Коновченка, що для чести й слави козацького війська поклав свою хоробру голову.

У Київі застав Костомарів гурток молодих ідеалістів і дуже пригожий ідейний грунт для дальшої праці. Цей гурток почав творитися коло Куліша, коли він пробував учителем у Київі. З Кулішем познайомився молоденький університетський студент Василь Білозерський. Спізнавшися, обидва зробилися відразу великими приятелями. До пізньої нічної години розмовляють було „про свою Україну та й заночує нераз у Куліша Білозерський або у Білозерського Куліш“.

Слідом за тим пішло спізнання Куліша з Шевченком у 1843 р. Цікава перша зустріч Куліша з Шевченком. Увіходить хтось до Куліша в полотнянім пальті. „Здорові були!... А вгадайте — хто? — були перші слова гостя. — Хто ж, як не Шевченко?“ — відповів Куліш, хоч не бачив іще Шевченка навіть намальованого. — „Він і є!“... відповів Шевченко.

У січні 1843 р. вступили на один і той самий факультет київського університету студенти Опанас

Маркович і Олександер Навроцький. Протягом університетського курсу жили обидва два рази на одній квартирі. Через увесь час університетських студій був знайомий з Навроцьким студент Олександер Тулуб, що познайомився також із Кулішем при вступленні на університет 1843 р. Знайомість Тулуба з Кулішем продовжалася аж до часу виїзду останнього до Петербурга в осени 1845 р., після того, як учителював у Рівному на місці Костомарова по переході останнього до Київа. До київського гуртка молоді належали далі Василь Тарновський, Дмитро Пильчиків, студенти Іван Посяда або Посяденко і Юрій Андрузький, поміщик із Полтавщини Микола Савич і инші. В 1845 р. побільшився цей гурток двома визначними членами, а саме крім Костомарова ще Миколою Гулаком, що по скінченчі університетського курсу в Дорпаті в 1844 р. кандидатом права вступив у 1845 р. на службу до канцелярії ґенерал-ґубернатора Київщини, Поділля й Волині. В Київі швидко познайомився з Білозерським і заприязнився з ним, а через свого свояка Навроцького познайомився з Марковичем.

До часу появи Костомарова в Київі провідниками київського гуртка були Шевченко й Куліш: Шевченко, бо ж уся молодь відразу відчула його вищість, а Куліш саме позводив багатьох до купи. Про це говорить Куліш у „Жизні Куліша“ (Правда, 1868). Автор статті не зазначений, але її стиль, мова й думки вказують без сумніву на Куліша як на автора. Згадавши тут за перше спізнання, оповідає Куліш, що між ним і Шевченком зараз пішло „справдешнє січове балакання“, а далі й співи, бо Шевченко, мав пречудовий голос, а Куліш знав незліченну силу пісень. Потім почали обидва їздити навкруги Київа, рисувати, рибу за Дніпром варити. „Тільки Куліш не зовсім

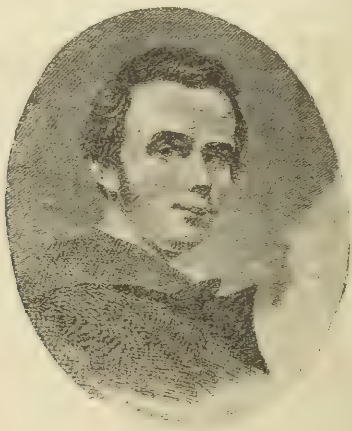
уподобав Шевченка за його цинізм; зносив його норови ради його таланту. А Шевченкові знов не здалась до смаку аристократичність Кулішева... Можна сказати, що се зійшовся низовий курінник, січовик, із городовим козаком-кармазинником. А були справді вони представителі двох половин козащини. Шевченко репрезентував собою правобережню козащину, що після андрусівського договору зосталась без старшини і опинилась під ляцькою кормигою, що втікала на Січ, а з Січи

Панько Куліш.

верталась в панські добра гайдамаками, що останніми часами вигубила вісімнадцять тисяч Жидів і шляхти одним нападом в Умані і до посліду дня жадала одного — розтоптати панство панськими ж закаблуками. Куліш походить з того козацтва, що радувало з царськими боярами, спорудило цареві Петру „Малоросійську колеґію“, помагало цариці Катерині писати „Наказ“ і завести на Вкраїні училища замісць старих бурс. Один учивсь історії просто від гайдамацьких ва-

тажків, читав її з ураженного серця козацького, що рвалось і томилось у підданстві в козацького ворога Ляха; другий дорозумувавсь української бувальщини від такого коліна, що зпредку-віку не знало панщини, що стояло колись на узгряниччі поруч із лицарями Лянцкоронськими, Претвичами, Вишневецькими, обороняючи Полуденну Русь (себто Україну), Литву й Польщу, а потім волею пійшло обороняти Московщину. Глибиня

Тарас Шевченко.

чуття своєї народності була в обох їх однакова, тільки в Шевченка кров буяла без упину; Куліш уже й тоді шукав рівноваги серця і розуму, рівноваги хо́чу і му́шу. Енергія холодна, мовчазна, а проте необорима ні щастям ні лихом була... ідеалом його“.

Для київського гуртка показався Шевченко „якимся небесним світильником“, як оповів це Куліш у своїм „Історичнім оповіданні“. „Україн-

ська пісня і неписана словесність народу українського натхнули молоді уми в Київі спасенною думкою — видвигнути свою націю з темряви, котра не давала духовним силам її піднятись із занепаду, а тим самим нівечила і її добробут. Серед сієї благодатньої молодіжи зявився Шевченко з голосним плачем своїм по нещасливій долі земляцькій і заспівав перед небожатами:

„Світе тихий, краю милий,
моя Україно!
За що тебе сплюндровано,
за що, мамо, гинеш?"

Спів сей був для неї во-істину гуком воскресної труби архангела. Коли говорено коли небудь по правді, що серце ожило, що очі загорілись, що над чолом у чоловіка засвітився поломянний язик, то се було тоді в Київі". „На Шевченка взирало незвязане нічим опріч дружби браттє, як на який-ся небесний світильник, і се був погляд праведний. Озираючись назад, можемо сказати без кощунства (богозневаги) про його великого, хоть і пригашеного дечим духа: „Онъ бѣ свѣтилникъ горя и свѣтя". Шевченко зявився посеред нас яко видиме оправдання нашого натхнення звиш".

Ця характеристика Шевченка посеред київського гуртка молодих ідеалістів приносить честь Кулішеві, тим більше, що, як це влучно замітив Куліш, вони обидва мали під неодним оглядом протилежні вдачі, хоч у часах київського гуртка були з огляду на тодішній демократичний світогляд Куліша ближчі до себе ніж пізніше. Можна з великою правдоподібностю говорити, що відносини до Московщини й Польщі укладалися в гуртку головно під впливом Шевченка. По свідоцтву Куліша Шевченко був невтомний у сарказмах, анекдотах і приспівках на тему Москалів.

і київський гурток зненавидів Москалів як винуватців гіркої долі України, зрештою про Москалів був тої думки, що кацапи, як звичайно члени гуртка називали Москалів, це грубий народ, нездатний до нічого високого.

У відношенні до Поляків висунувся у київських ідеалістів на перший плян соціяльний бік питання. Навіть Костомарів, що гостював так недовго на Волині, почав у Рівнім неприхильно відноситися до польських поміщиків і Жидів. Розмовляючи постійно з народом, мав багато нагод переконатися, який страшно бідний і забитий український народ на Волині. Що ж говорити щойно про Шевченка, що виріс в атмосфері соціяльної неволі й був одною із жертв її? Він різко виступив у своїх поезіях проти соціяльного поневолення народніх мас. Як однозгідно стверджують спомини про Шевченка, він указував при кождій нагоді на кривди, які терпить український селянин від польської шляхти, яку сердечно ненавидів Шевченко.

Під вплив Шевченка підпадав кождий із гуртка, хто зійшовся з ним ближче. В порівнянні з впливом Шевченка сходили на другий плян впливи Куліша й Костомарова. До впливу Костомарова на себе признався сам Куліш у своїх згадках про ті часи. Навідворіт і Куліш впливав на Костомарова. При арештуванні останнього відобрано від нього пять листів Куліша до нього; деякі з них походять із часу, коли Куліш жив у Петербурзі, а Костомарів уже був професором російської історії на університеті. Ось з цих листів те, що кидає незайве світло на ідеологію молодих київських ентузіястів.

В однім листі писав Куліш до Костомарова: „Не все можна без шкоди для студентів сказати, що ви пишете до мене. „Гірка, нікчемна доля

України походить від нікчемности душі народу". Мене не смутить ця гостра фраза, подібна до каміня, киненого сильною рукою кацапа, тому, що в своїх грудях я ношу цю народню душу та знаю, що вона не нікчемна; одначе ваша фраза може збити багатьох з пантелику, а инших заставити опустити руки; а в нас і без цього мало діячів. Коли ви говорите, що в моїй новій книжці історична правда висловлена з такою сміливостю, з таким благородним почуванням, як іще не було на Руси, чому б не проповідувати вам в моїм дусі на катедрі? Пощо нападати на душу народу, про яку ще слабо говорить вам одинока в новій Европі українська поезія і яка так сильно напружувалася, коли її Мойсей говорив їй: „Тим і сталась по всьому світу страшенная козацькая сила, що у вас була воля і дума єдина". Ви не ставите їй у заслугу затоплення „губителя, мучителя Фараона". З пересердя на довгу її подорож по пустині ви вдаряєте на неї останнім прокляттям, називаючи її нікчемною. Пождіть! Може надійде час, коли від одного звука її труб упадуть стіни та твердині, що для їх зруйнування ви уважаєте конче потрібною зброєю; надійде час і царів-поетів, котрі все покорять своїй божій силі; надійде час і будови храму, що в нім поклоняться і чужі народи; надійде час і для пророків, визвольників багатьох. Вашого поділу на вибраних і невибраних я не приймаю й боюся, щоб ви не зайшли з таким поглядом на історію в глибоку темряву. Божа ласка всім дарована та в кождім народі чоловік світлого розуму й чистої волі може зробити багато для його чести й будучої сили (моральної або річевої). Досі зьвлялося їх мало на Україні. Всі наші кращі уми присвячували свою діяльність для користи своєї семї, для фальшиво понятого спасіння своєї душі, для науки,

відірваної від бігу теперішнього життя; тепер тільки, саме тепер, коли ви розтулили рот, щоби сказати з катедри: „душа того народу нікчемна“, найгарячіші почування українських діячів зосереджуються на народі. Лайте низькість його представників, але не називайте нікчемною його душу. Це богохульство, яке не вибачається! Подивіться, від Сагайдачного, що докладав заходів коло скріплення освіти в батьківщині, до Хмельницького яким був український народ! А яким, коли потім, при згубнім впливі темного московського уряду, на гетьманстві втрималися тільки холопи й підніжки?“

Лист походить з 1846 р., коли вийшла вже „Повість про український народ“ Куліша (в часописі для дітей „Звѣздочка“ й відбиткою). Цей саме невеличкий нарис історії України для дітей припав дуже до вподоби Костомарову. Кинув тут Куліш нові погляди на минуле України, що були відгомоном поглядів саме київського гуртка. Тут підкреслив Куліш, що український народ відрізняється від Москалів мовою, одіжжю, обичаями та звичаями, що під оглядом статистики Українці займають друге місце по Москалях, що „Українці мають свою історію, повну героїчних подвигів і дуже цікавих пригод“. Куліш висунув наперід народні маси, що на них давніше не звертали звичайно уваги. Після Брюховецького „чим далі, тим більше ставав народ безсильним, німим і нарешті без думки! Ось історія українського народу, історія сумна, журна, як поминальна пісня! Надаремне наші українські історики вдаються в подрібний виклад дальших подій: то вже історія не народу, а гетьманів, що їх народ не вибирав, що їм не спочував і що про їх тепер навіть не памятає“. Словом — змістом української історії уважав Куліш долю українського просто-

людця, підходячи цим робом до демократичного розуміння історії. А що перший Костомарів поставив у ясній повноті засаду демократичного розуміння історії та свідомо проводив її в своїх наукових працях, похвала з його уст для „Повісти“ Куліша легко зрозуміла. Єсть тут і цікаві вказівки Куліша про вплив улюблених народніх пісень на почування народньої маси. З другого боку слідом за Срезневським і Костомаровим ішов автор, уживаючи народніх пісень для характеристики діб і настроїв.

В иншім листі до Костомарова писав Куліш: „Христіянство ніяк не повинно охолоджувати нашого змагання до розвитку своїх племінних засад: бо не без причини кинено на землю зерно й воно пустило вже глибоко корінь. Ось Петро Великий знімчив частину Москалів. І що ж? Тільки й ті близькі до ідеї христіянства, котрих не зачепила його реформа. А ви байдуже говорите, що втрата нашої мови й обичаїв не буде для нас нещастям. А що торкається розвитку, а не стояння, він відбувається зразу в діячах, а потім, зокрема при кращих зовнішніх обставинах, перейде до народу. Для неграмотних неуків треба писати підручники, поучаючі, практичні книжки й по можности заводити школи. але робити вигуки про це крайно нерозумно. Треба робити так, що буцім-то це сталося припадково: поміщик побачив у книгарні книжку й купив її для своєї сільської школи, а туди можуть віддавати для науки своїх дітей і козаки; про все те поговоримо в Київі“. З дальших трьох листів Куліша цікавий іще один, писаний по українськи. Святу правду ствердив він тут, хоч не перший: „Скільки було добра в серці нашого українського народу, та все те в ні на що обернулося через

незгоду: бо не виповнили заповіту Хмельницького, щоб усі за одно стояли!“

Серед київського гуртка був Костомарів авторитетом по українській історії й етнографії, бо ж і був старший і багатший знанням і самостійно вже працював над темами з української історії. Не диво, що Костомарів впливав на Куліша, вносячи поглиблення наукового інтересу в його захоплення історією й етнографією. Костомарів був дослідником-аналітиком, а Куліш мистцем-спостерігачем. Під впливом Костомарова взявся Куліш за систематичне студіювання творів народньої творчости. В листі до Осипа Бодянського з серпня 1846 р. писав Куліш про великий, що правда, нездійснений плян: „Я, Срезневський, Метлинський і Костомарів злучили свої збірники українських пісень в один і тепер займаємося вказанням усіх варіянтів по різних списках так, щоб ніодно слово не пропало“. Поглибленню етнографічного інтересу в Куліша завдячуємо цінну збірку „Українських народніх переказів“ із 1847 р. й пізніші прецінні два томи „Записок про Україну“ (Записки о Южной Руси).

Закп ще познайомився Куліш із Костомаровим, видав він у 1843 р. (тоді ж вийшов історичний роман по московськи п. н. „Михайло Чорнишенко або Україна 80 літ тому“) „Україну. Од початку Вкраїни до батька Хмельницького“. Був це сміливий плян злучити разом окремі самостійні пісні й думи в один закінчений і доцільний цикль української історії. А що не найшов потрібної скількости дум для повного нарису історії України, доповнив прогалини власними віршами, складаючи їх на зразок кобзарських дум. Між позичками з історичної літератури для власних віршів Куліша заважила головно „Історія Русів“, бо дала йому не тільки окремі факти, але

й загальне освітлення і цілу схему української історії; звідси взяв він спис гетьманів, на її підставі попривязував окремі події до поодиноких гетьманів і т. ин.

Так бачимо, що й Шевченко й Костомарів і Куліш, три найвизначніші члени київського гуртка, підпали під переможний вплив „Історії Русів". Згадуючи в старости про свої перші літературні виступи, Куліш висловився, буцім-то, складаючи свою „Україну", він, „сліпуючи, брів по слідах Костомари". Коли мова про взаїмні впливи Костомарова й Куліша на себе, треба відкинути це обвинувачення неповинного Костомарова з боку Куліша вже хочби тому, що спізналися вони обид а вже по виході Кулішевої „України".

Про київський гурток української молоді написав Куліш в „Історичнім оповіданні", що вона була глибоко просвічена Св. Письмом, що це була молодь високої духової чистоти, а апостольство любови до ближнього доходило в неї до ентузіязму. „Се були добрі діти своїх отців і матірок, добрі брати своїх братів та сестер, добрі, щирі друзі своїх другів, незлобиві терпеливці ворогів своїх і вельми прихильні приятелі темного народу. Носячи в серці рай любови і благоволення, гаряче жадали вони розлити сі божественні дари всюди, де ступнем ступали і з речами оберталися. Із сього благословенного навіки повабу виникла їх думка — проповідати серед просвіщенних панів українських визволення народу з крепацтва дорогою просвіти, разом і християнської і наукової. Яко царі в своїх добрах українські пани мали тоді волю і силу мужика нівечити; то ще більше мали волі і сили шукати серед мужиків людей дотепних, здатніх, воздібних, і таких людей підіймати наукою до моральної і соціяльної рівности з собою, а масу поки-що зоставляти на попечення

(опіку) видвигненим таким робом із неволі чоловіколюбцям і на роботу будущині“.

Гурток молодих ідеалістів був невеличкий або, як висловляється Куліш, „коммуна, сполучена таким задумом, була не більша жмені щирих душ, що не схотіла розійтись різно від Того, хто не мав де глави підклонити“. Та й Христа уважали члени гуртка своїм учителем. Усі були рівні між собою, а першим між ними був той, хто був усім слугою. Так схарактеризував Куліш київський гурток української молоді, котрий знявся вгору до великого задуму „видвигнути рідну націю з духовного занепаду, а українського крепака з неволі духовної і соціяльної“.

---

6. Заснування Кирило-Методіївського Братства та його члени.

Київський гурток ідеалістів доставив членів для української таємної організації — Кирило-Методіївського Братства. Його плян зродився в часі, коли Костомарів по перестуді лежав хорий. У грудні 1845 р. поїхав Костомарів продати свій маєток у Вороніжчині, щоб купити в заміну инший ближче, коло Київа. В дорозі між Полтавою й Київом перестудив собі горло й дістав чиряк. В такім стані приїхав до Київа на перший день Різдва. Його товариша Марковича не було в Київі, тому й спільна їх квартира була неопалена. Тому Костомарів перенісся до дому Грушецької, де жив Микола Гулак. Обидва стали сусідами на протязі сливе цілого місяця, бо хороба горла в Костомарова вимагала операції. А що справа виздоровлювання не позволяла Костомарову виїзжати, він проводив час разом із Гулаком і вчився з ним сербської мови. Наприкінці січня вернув до Київа

Василь Білозерський і почав приходити до них як їх спільний приятель. По скінченні університетського курсу жив він у Київі в надії, що найде собі службове місце.

Спільні сходини були часом дружніх розмов, про які ось як згадав Костомарів у своїй автобіографії: „Наші дружні розмови оберталися передовсім коло ідеї славянської взаїмности. Треба

Микола Костомарів.

сказати, що це був час, коли свідомість цієї ідеї переживала ще свій дитинячий вік, але за те відбивалася вражінням такої свіжости, яку вона вже втратила в близькім до нас часі. Чим тьмявіше вона уявлялася в головах, чим менше було продуманих картин для цієї взаїмности, тим більше було в ній таємничости, принадности, з тим біль-

шою сміливостю творили ми домисли та пляни, тим більше видавалося можливим усе те, що при більшій продуманости насувало тисячі перешкод на шляху до здійснення. Взаїмність славянських народів не обмежувалася в нашій уяві вже сферою науки й поезії, але почала малюватися в картинах, в котрих, як нам видавалося, вона мала втілитися для будучої історії. Мимо нашої волі

Микола Гулак.

почав нам уявлятися федеративний лад як найщасливіша течія громадського життя славянських націй". Піддержку в своїх думках про славянську федерацію мав Костомарів і від старого Поляка — бувшого професора кремінецького лідею Зеновича, з котрим дуже часто бачився у 1846 р. й котрий був щодо своїх переконань панславістом

і республиканцем та мріяв про зєднання Славян і всеславянську республику.

Найпевнішим шляхом до осягнення своєї цїли уважали молоді ідеалісти, що їх число побільшили у найближчім часї Опанас Маркович по своїм повороті до міста з гостини у брата й Олександер Навроцький, виховання суспільности в дусї їх ідей. Тому уважали за конче потрібне,

Василь Білозерський.

щоб в університетах і в инших наукових заведеннях були люде щиро віддані їх ідеям і здатні впоювати ті ідеї в молоді поколїння. Крім того одним із найкращих способів ширити свої ідеї уважали вони друковане слово й „добру науку дівчат, як матірок і сестер тих діячів, що мали колись вирости серед стуманїлого люду й холодного, лїнивого панства. Тим то вони постановили

піклуватись, щоб на Вкраїні повстало як найбільш письменного й тямущого жіноцтва". З такою ціллю зявилася у Костомарова, Гулака й Білозерського думка утворити товариство, завданням котрого було б поширювати ідеї славянської федерації як шляхом виховання, так і шляхом літератури. В формі пропозиції уложив Костомарів устав такого товариства та його головні засади, що їх щиро прийняли його товариші. Запропоновано

Опанас Маркович.

дати товариству назву товариства св. Кирила й Методія; його печатка мала мати за девізу слова з євангелія Івана: „И уразумѣете истину и истина освободитъ вы", а члени товариства мали носити перстень із буквами *К. М.*

У своїй найширшій автобіографії (надрукованій щойно по його смерти) оповідає Костомарів, що він і його товариші забули думку про засну-

вання товариства швидко після того, як Костомарів прийшов по хоробі до здоровля, почав їздити вчити в гімназії та з приїздом матері до нього перейшов на постійне життя до иншої, власної квартири. Мати Костомарова приїхала до Київа в лютім 1846 р. й тоді почалося домове життя для Костомарова. Тимчасом в иншій автобіографії Костомарова (подиктованій Білозерській) зустрічаємо оповідання, що говорить зовсім що инше про

Дмитро Пильчиків.

думку заснувати товариство. В тім другім оповіданні, згіднім із правдою, говорить Костомарів: „Ідеї заснованого мною товариства захоплювали мене до фанатизму. Я поширяв їх, де міг: з катедри між студентами, в приватних розмовах між професорами університету й навіть духовної академії. Ідеї товариства швидко пішли в обіг. Одним із тих, що найбільше діяльно поширював їх, був учитель Пильчиків, що мав сильний вплив на

молодь як своїм умінням обходитися з нею, так і своєю чесною особою“. Зрештою в старости говорив Костомарів також перед своєю жінкою, що не уважав своїх мрій не тільки злочинними, але й таємними й тому говорив про Кирило-Методіївське Братство при ґубернаторові Фундуклеєві, при кураторові й помічникові куратора шкільної округи Юзефовичеві, при товаришах і студентах. А що вступний виклад на університеті виголосив Костомарів у червні 1846 р., виходить ясно, що він не так то дуже забув про думку заснувати товариство, як написав у своїй найширшій автобіографії.

Що торкається членів Братства, з оповідання Пильчикова Олександрові Кониському, коли останній збирав матеріяли до життєпису Шевченка, знаємо, що було їх несповна сто перед арештуванням братчиків. Окрім самих, так сказати б, основників Братства: Костомарова, Гулака, Білозерського й Марковича належали до нього студенти: Олександер Навроцький, Тулуб, Андрузський, Посяда або Посяденко, вчитель Пильчиків, поміщик Савич і инші. Щодо Шевченка й Куліша — останній рішуче заперечив, немовби вони обидва була членами Братства. В році смерти Костомарова 1885 писав Куліш, що він узяв на допит свого свояка (Білозерського), котрий був „секретарем і референтом Костомарівського сенату“, й довідався від нього, що ні його ні Шевченка не рахували членами товариства, щоб не стягнути на них біди, тим більше, що обидва вони й без того працювали на користь всеславянської ідеї.

Кілька літ передтим в „Історичнім оповіданні“ оповів Куліш, що по своїм повороті на початку 1847 р. з Петербурга на Україну застав „своїх любих Киян дуже щасливими, а найщасли-

віщим був між ними Шевченко. Він бо тоді і сам у собі чув і всі, як одно серце, чули, що подає яко поет надії ґрандіозні. Тоді вже його муза запротестувала з усією енергією своєю против ледарства сильних мира сего“. Це й була причина, що нові Шевченкові твори були незнані Кулішеві, бо ніхто не смів посилати до нього в столицю „такого дива, як його (Шевченкові) плачі та пророкування“. Шевченкові вірші видалися Кулішеві „мовби якимся одкриттям з неба“, „пророчим плачем і пророчим взиванням кобзаря кобзарів українських“.

Згадавши це, писав Куліш: „Нехай знають, кому се треба знати, що, піклуючись коло свободи українського крепацтва, мали ми на думці не одно те, щоб тілько вирвати крепака у пана з рук. Сього з нас було мало або, лучче сказати, се в нас було діло останнє. Програмою нашого освобождення крепаків служили слова Ізбавителя: „И уразумѣете истину, и истина освободитъ вы“. Задача наша, правда, що була субєктивна: диктувала нам її наша самовадійна юность; а проте мала вона під собою грунт глибокий... Ми знали, що в Англії не право і не декрет, а культура знищила крепацтво, і допевнялись перш усього, щоб українські пани вкусили од божественної чаши знання так благоговійно, як се робили ми, та щоб і вони, вкусивши, так само виділи, яко благ Господь, та й сповнились його благостю до крепака по нашому... Ми не сумнились, що за сим первим і найважнішим фактом свободи української повстануть уже инші факти, аж до останніх своїх наслідків, які тілько возможні для України. Чи те станеться за нашого ще живота, чи геть іще не скоро, про се ми не дбали, знаючи, що у Господа „тысяща лѣтъ — яко день единъ“. Ми, по апостольському слову, уважали себе за неклю-

чимих (неславних) рабів свого спасенного задуму і, коли б що вдіяли, то вважали б, що вдіяли тілько тим, що мусіли вдіяти. Отже дарма, що ми смирялись перед великим покликом на жатву Христову, котрої всюди так много, ми підлягли очаруванню христіянської любови так само, як і перві послідувателі науки Христової. Про те, що й тепер ще нам здається возможним тілько в далекій будущині, ми помишляли в серці своїм так, наче воно сповниться дуже скоро. Слова: „близъ есмь, при дверехъ“ наче хто промовляв над нами; так билось наше серце солодкими сподіванками. Знали бо ми, що не погибає в Бога ніодин добрий учинок і що наша сійба на великій ниві жизни „дастъ плодъ свой во время свое“. Та не в тому була сама сила, щоб видвигнути із занепаду рідну націю, а в тому, щоб намножилось тямущих і великодушних людей на Вкраїні“. Так думало браття моє в Київі. Так думав я, далеко від них, у „пишному і бідному городі“ Пушкина“.

„Хто се все тонким чуттям обійме і серцем зрозуміє, той зрозуміє й те, як я зрадів, почувши на Вкраїні високі ноти національної кобзи. Молоді наші мрії, здавалось міні, знайшли своє оправдання: царство вищого розуму, царство спасенних задумів мовби вже наступало. І воно так було справді, коли не забуватимем, що і Христове жадання: „да прійдетъ царствіе твое“ сповняється не хутко. Справді наші мододі мрії знайшли в Шевченкові благословенне оправдання, знайшли заруку своєї будущини. Сам Шевченко зробивсь не тим, яким я його покинув, їдучи з України. Се вже був не кобзарь, а національний пророк, Восторженому щастям, наукою і поезією, міні здавалось, мовби перед нами сталося те, чого дознав на собі ветхозавітний посел Господень... Київська

інтеліґенція, лучче сказати, плодюща її частина, обгортала українського барда глибоким почитанням. Для мене ж сяєво духа його було чимся надприроднім...“

Правда, і в „Історичнім оповіданні“ Куліш заявив: „Обох нас не прийнято в тайне общество задля того, що ми й самі по собі працюватимемо для славянської і вкраїнської свободи, а тимчасом, на случай ігемонського гонення, до нас ніхто не причепиться“. Але вище наведені слова Куліша вказують, що їх автор почував себе під оглядом своєї ідеології членом київського гуртка з постановою його членів віддати своє життя праці для української справи. Ще важніші слова Куліша з того погляду, що стверджують, що муза Шевченка як співця волі й незалежности України внесла найважнішу складову частину в ідейний грунт, на якім виросло Кирило-Методіївське Братство. Шевченкова поезія була тим святим огнем, котрий споїв різнородні складові чинники ідейного грунту під організацію українського товариства та зробив спільним цей грунт для овочу — Кирило-Методіївського Братства.

Не зважаючи на категоричні заперечування Куліша, Шевченко був членом Братства. Це ствердив Костомарів у своїх споминах, це чув Кониський від Пильчикова, це ствердив і сам Шевченко в листі до Костомарова з 14 лютого 1847 р. Називаючи Костомарова „великим другом“, писав Шевченко: „О братстві не пишу, бо нічого й писать, — як зійдемось, то поплачем“. З огляду на те, що Шевченко вживає назви „Братство“ на означення українського таємного товариства й що під цією назвою його спопуляризувала наша література й наука, це й є властива українська назва нашого товариства.

Про радикальність, революційність і антимонархічність національно-політичних думок Шевченка маємо таке свідоцтво Вовка (Сірка). В своїй праці про Шевченкові думки оповів він про одного з приятелів Шевченка кравця Васюру, котрий на всіх гулянках або ярмарках, де тільки бувало багато людей, збирав довкруги себе цілу юрму, лаяв московський уряд, Москалів і Ляхів-панів, попів, царів і урядників, виголошував вірші Шевченка, говорив про нього як про якогось апостола, росказував про Катерину, про кріпацтво, про загарбання українських земель і инше.

Що торкається справи членства Куліша, не від речі буде згадати тут, що сказав про це Костомарів у своїх замітках про „Історичне оповідання“ Куліша. Костомарів признав, що Куліш не був членом таємного товариства, бо — не було „таємного товариства з усіма неминучими атрибутами: виборами, головами, секретарями, зборами, членськими вкладками, звідомленнями“. Та крутячи по свому звичаю в справі Братства, Костомарів дав зрозуміти, що Кулішеві відпекування не подобалися йому. Він писав: „Час сказати про нього (Братство) дійсну правду, а правда про нього буде така, що товариства Кирила й Методія не було; відбувалися тільки балачки про нього, без усякого наміру основувати його. Дійсно Куліш і Шевченко не були учасниками розмов, що відбувалися в січні 1846 р.; Куліш був тоді в Петербурзі, а з Шевченком не був я ще особисто знайомий; але я д у ж е д о б р е п а м я т а ю, що ні перед одним, ні перед другим ми не таїлися з нашими славянськими симпатіями, навпаки Шевченко, познайомившися зо мною, відносився до ідеї про славянську взаїмність із поетичним захопленням, а для Куліша не могли

вони лишитися невідомими тому, що пізніше, бувши не тільки близьким до нього, але й приятелем його, багато разів я згадував із ним про минуле". Зо слів Костомарова найважніше те, що він з огляду на відношення до Братства ставить сливе нарівні Куліша з Шевченком, що певне був членом Братства. А в такім разі чи не виплили заперечування Куліша з инакшого розуміння Братства, а саме як товариства з усіма додатками та зо списом членів? Тимчасом, як відомо, спису членів не було на папері й Братство уникало всякої канцеляріїщини. Ця обережність урятувала багатьох київських братчиків і всіх па провінції.

При цій нагоді треба спростувати також слова Куліша з його автобіографії (такою уважаю статтю „Жизнь Куліша") про те, буцім-то братчики осадили між собою Шевченка, що він тоді „понаписував високі свої твори: „До мертвих і живих", „Шафарикові" й инші й, „що вони проміж собою науковим способом говорили, то він виповідав поетичніми образами". Вистарчить ствердити, що Шевченкове „Посланіє" походить із кінця грудня 1845 р., а ще два місяці передтим написана друга річ, названа Кулішем, і пригадати, що розмови про Кирило-Методіївське Братство розпочалися в січні 1846 р., щоб показалися слова Куліша у властивім світлі.

---

7. Ідеологія Кирило-Методіївців.

Головні ідеї Кирило-Методіївського Братства сформовані в „Уставі Славянського Товариства св. Кирила й Методія. Головних ідеях". Статут найшовся між паперами Гулака й, хоч переписав його Білозерський, але уложив його Костомарів.

Він обіймає цих шість точок: 1. „Духове й політичне зєднання Славян це справжнє їх призначення, до якого вони повинні простувати“. 2. „При зєднанні кожде славянське племя повинно мати свою самостійність“. Такими племенами признавав статут: Українців (Південноросів), Москалів (Північноросів) із Білорусами, Поляків, Чехів із Словінцями (себто Словаками), Лужичан, Іліро Сербів із Хорутанами й Болгарів. 3. „Кожде племя повинно мати народній уряд і зберігати повну рівність горожан щодо їх походження, христіянських віроісповідань і становища“. 4. „Уряд, законодавство, право власности й освіта в усіх Славян повинні основуватися на христіянській релїґії“. 5. „При такій рівности освіта й чиста моральність повинні служити умовою участи в уряді“. 6. „Повинен істнувати спільний славянський конґрес із представників усіх племен“.

З автобіографії Костомарова довідуємося про дальші подробиці устрою задуманого федеративного славянського союзу. „Ми почали уявляти собі всі славянські народи — читаємо тут — зєднаними між собою в федерації подібно до давніх грецьких республик або Зєднаних Держав у північній Америці з тим, щоб усі находилися в тіснім звязку з собою, але щоб кожда зберігала свято свою окрему автономію. Федерація тільки по одним народностям не видалася нам зовсім придатною з багатьох причин, а зокрема з огляду на чисельну нерівність мас, що належали до народностей. Яке союзництво могло істнувати в дійсности на підставі взаїмної рівности між незначними щодо скількости Лужичанами й великою масою російського народу з незмірними просторами його батьківщини? Ми прийшли до думки, що з збереженням права народностей потрібний конче инший поділ частин будучої славянської

держави для її федеративного ладу. Таким робом повстала думка про адміністративний поділ земель, заселених славянським племенем, незалежно від того, до якої з народностей належить це племя в тій або иншій полосі заселеного ним простору. Ми не могли вияснити собі подрібно картини, в якій мала зявитися наша уявлена федеративна держава; утворити цю картину ми полишили будущій історії. В усіх частинах федерації пропонувалися однакові основні закони та права, рівність ваги, мір і монети, скасування мита й свобода торговлі, загальне скасування кріпацького права й невільництва, в якій ні було б формі, єдина центральна влада, що завідувала б зовнішніми справами союзу, військом і флотою, за те повна автономія кождої частини у відношенні до внутрішніх уладжень, внутрішньої управи, судівництва й народньої освіти".

В иншій автобіографії зазначив Костомарів повну волю в релігії й рівноправність усіх віроісповідань. Усяка релігійна пропаганда заборонялася. Задумувано обовязкову шкільну науку, а також „скасування кріпацького права, шляхетських і всяких привилеїв, скасування смертної кари й тілесних кар, із виключенням карантанних законів і часу війни". Для спільного порозуміння пропоновано московську мову, як рівнож по словам Костомарова „задумувано на будуче, щоб славянські народи прилучилися до Росії й утворили з нею федерацію". Правдоподібно це ледви чи могло бути думкою всіх братчиків, хоч і при жандармських допитах вони таке балакали. Та останнє самозрозуміле.

Що торкається державного ладу задуманої федерації, Росія мала розпастися на частини або держави: північну, північно-східню, полудневосхідню, дві надволзькі — горішню й долішню,

дві українські, одну середню, дві полудневі, дві сибірські, одну кавказьку; Білорусь творила окрему державу", далі йшли Польща, Чехія з Моравією, Сербія, Болгарія. Західня, польська, частина Галичини прилучалася до Польщі, а східня, українська, до західньої української держави. Цього поділу не вважали братчики незмінним і його можна було перебудувати згідно з економічними або иншими вимогами. Київ не мав належати до жадної держави й призначувався на центральний город, де мав збиратися спільний сойм.

Спільний сойм складався з двох палат: у склад одної входили вибрані сенатори й міністри, а в склад другої посли. Він мав збиратися що чотирі роки й частіше в разі потреби. В кождій державі був крім того свій окремий сойм, що збирався щорічно, та свій президент. Верховну або центральну владу справував президент, вибираний на чотирі роки, та два міністри: закордонних і внутрішніх справ. Для спільної оборони федерації від зовнішніх ворогів призначувалися правильні війська, але не у великім числі, бо кожда держава мала свою міліцію та всі мали вчитися військового діла на випадок загального ополчення.

Дещо в ідеологію Братства вносять і „Головні правила Товариства", важні зрештою для організації Братства. Вони складаються з оцих одинадцяти точок: 1. Братство мало на цілі поширювати ідеї, зазначені в уставі, головно при помочи виховання молоді, літератури й побільшення числа членів Братства. Своїми патронами назначило Братство Кирила й Методія, приймаючи за свій знак перстень або ікону з іменем або малюнком цих святих. 2. Кождий член Братства складав при вступленні присягу, що вживатиме таланту, трудів, маєтку, своїх громадських звязків для цілей Братства, а коли б якийсь член потерпів

переслідування і навіть муки за прийняті товариством ідеї, то в силу даної присяги він не смів видати нікого з членів, своїх братів. 3. В тім разі, як член попав би в руки ворогів, і лишив у біді рідню, товариство мало помагати цьому членові. 4. Кождий прийнятий член товариства міг прийняти нового члена й не потребував подавати йому імен инших членів. 5 В члени приймалися Славяне всіх племен і всіх станів. 6. Повна рівність мала бути між членами. 7. Тому, що славянські племена визнають різні віроісповідання і мають пересуди одно супротив одного, товариство мало старатися знищити всяку племінну й релігійну ворожнечу між ними й поширити ідею можливости помирення різниць у християнських церквах. 8. Товариство мало старатися завчасу викорінити невільництво та всяке пониження нижчих кляс, так само й загально поширити грамотність. 9. Як усе товариство в цілости, так і кождий член зокрема повинні були погоджувати свою діяльність з евангельськими правилами любови, лагідности й терпіння; а правило: ціль освячує засіб — товариство признало безбожним. 10. Кілька членів товариства, що находилися в однім місці вкупі, могли мати свої збори й ухвалювати окремі правила для своєї діяльности, тільки щоб вони не протирічили головним ідеям і правилам товариства. 11. Ніхто з членів не міг розповідати про істнування і склад товариства тим, котрі не вступали або не подавали надії вступити в нього.

Крім статуту та „Правил“ написав Костомарів іще таку українську проклямацію п. н. „До братів Українців“: „Братія Українці! Отсю розвагу полагаючи перед ваші очі, даєм вам уважати, чи добре воно так буде: 1. Ми приймаємо, що усі Славяне повинні з собою поєднаться. 2. Але так, щоб кожен народ скомпонував свою

річпосполиту і управляв незмісимо з другими так, щоб кожен народ мав свій язик, свою літературу і свою справу общественну. Такі народи по нашому: Москалі, Українці, Поляки, Чехи, Словаки, Хорутани, Ілліро-Серби й Болгари. 3. Щоб був один сейм або рада славянська, де б сходились депутати оду всіх речейпосполитих і там розважали б і порішали б такі діла, которі б належали до цілого Союза Славянського. 4. Щоб в кождій речіпосполитій був свій правитель, вибраний на года, і над цілим Союзом був би правитель, вибраний на года. 5. Щоб в кождій речіпосполитій була посполита рівність і свобода, і станів не було овсі. 6. Щоб приймано депутатами і урядниками не по роду, не по достатку, а по розуму і просвіщенності, народним вибором. 7. До того, щоб св. віра Христова була основою закона і общественної справи в цілому Союзі і в кождій речіпосполитій. Отсе вам, братія Українці обох сторон Дніпра, подаєм на увагу; прочитайте пильно і нехай кожен думає, як сього дійти і як би лучче воно було. Як багато голов, то багато розуму, кажуть. Коли ви об сім станете думати, то в той час, як прийде пора говорити об сім, вам Господь дарує змисл і уразуміниє".

З більшою силою та з більшим підняттям ніж проклямацію до Українців написав Костомарів проклямацію до Москалів і Поляків. Вона уложена в дусі „Книг битія українського народу" й має низку думок, спільних з „Книгами". Ось її текст: „Браття Великороси й Поляки! Це говорить до вас Україна, воога сестра ваша, котру ви роспяли й розшарпали її котра не памятає зла й жалкує разом із вами над вашою лихою годиною, і готова проливати кров дітей своїх за вашу свободу. Прочитайте це братське посланіє, обміркуйте важну справу вашого спільного рятунку,

повстаньте зо сну та дрімоти, знищте в серцях ваших нерозумну зненависть одного до одного, розпалену царями й панами, на спільну погибіль нашої свободи, засоромтеся ярма, що тяжить над вашими плечами, засоромтеся свого власного зіпсуття, прокляніть святокрадські імена земного царя й земного пана, виженіть із ваших умів дух невірря, занесений німецькими й романськими племенами, й дух запеклости, вдмухнений Татарами, перейміться властивою Славянам любовю до людства, згадайте також про ваших братів, що мучаться і в шовкових ланцюгах німецьких, і в кігтях турецьких, і хай буде ціллю життя і діяльности кождого з вас: славянський союз, загальна рівність, братерство, мир і любов Господа нашого Ісуса Христа. Амінь".

„Устав", „Правила" й обидві проклямації вийшли зпід пера Костомарова. З инших членів Братства лишив по собі цікавий документ для його ідеології в своїй записці Василь Білозерський. Починає він її значінням християнської религії для світу: „Христова релиґія дала світові новий моральний дух, котрим не був він перейнятий до того часу. Спаситель відкрив людству любов, мир і свободу, рівність для всіх і братерство народів — нові цілі, вказані народам для здійснення в них великої ідеї людської єдности". Одначе ті, в руках котрих лежала влада й можливість творити небесну правду, не виповнили надії, яку покладали на них підчинені народи так, що вони не відчули того добра, котре вносило в їх життя проміння божественного життя. Проминув XVIII в. і „народи подавньому терплять від неправди, подавньому угнітаються; щасливі ті, в котрих свідомість своєї національности настільки сильна й тверда, що жадна зовнішня сила не в силі покорити духової сили; народ збереже тоді

і свою самостійність і свобідний розвиток: і ось ціль, до якої повинен змагати всякий народ, бо горе тому, що поніс на собі ярмо!“

Ледви чи є ще народ, що витерпів би більше від лихих поганських основ уряду ніж славянський народ, гідний — по словам Німця — обожання всього світу, коли б його щастя, його доля відповідали його чеснотам. І хоч іще тепер той самий лад нищить славянського духа, все таки Славяне вже пробудилися до нового самостійного та свобідного життя. Це пробудження відкрило нове життя перед ними й указало їм гірке положення, що стоїть на перешкоді їх розвиткові, на самовласну самоволю. „Ні їх політична самостійність, ні свобідний вислів думок і почувань, ні навіть сама мова не находять собі оборони закону; все засуджене на переслідування, все подавляється особистою самоволею“.

„В такім самім страшнім положенні находиться і наша світло-Україна, край, що заслужив своїми гіркими терпіннями за правду на вічну пошану. Прилучена на підставі своїх власних прав, вона терпить безліч несправедливостей. Її права забуті — й тепер не як сестра одновірного народу, а як невільниця – вона має зносити все, що тільки є найсумнішого в житті народу. Її доля, її будучина на божих терезах, але коли довго потріває теперішній лад, коли нічого українського не шанується, коли на нас накидають чуже ярмо, коли „ми, о Боже мій, як чужинці в своїй давній дідизні, в своїй власній батьківщині“, то Україна мусить згубити своє народнє, вікове добро й переревернутися в нового недоляшка. І невже в цім здійсниться божа правда? Чи вже ми своїм життям заслужимо таку низьку долю? Ні, але ми заслужимо її, коли віддамося нечинности, коли будемо спокійно дивитися, як убивають на наших

очах найбільший божий дар — народне життя, з його духом, ідеєю, з його ціллю, до якої воно повинно простувати. „Любити й обороняти більше життя своє, щадити й не угнітати чужого це святий обовязок як кождої людини, так і народу, що осягли вже моральну самосвідомість себе та свого призначення". Як вірні сини своєї батьківщини, захоплені бажанням їй усякого добра та признаючи, що воно можливе тільки при виповненні заповіту нашого божественного Спасителя, ми повинні простувати до здійснення божої правди в ній, до запанування в ній свободи, братерської любови й народнього добробуту, незалежного розвитку тої ідеї, котра вложена Творцем у природу нашого народу".

Для Білозерського „зрештою ясно, що окреме її (України) істнування не можливе, вона находитиметься між кількома огнями, буде стиснена й може потерпіти ще сумнішу долю, ніж потерпіли Поляки. Одинока рада, яка насувається розумові й яка одобрена серцем, щоб привернути народні права, міститься в злуці славянських племен в одну сімю під ослоною закону, любови та свободи кождого. Сплівшися руками дружби, вони оборонять себе від усякого варвара та привернуть свої права на те, щоб, розвивши в своїм житті ідеї християнської громади, принести їх у життя, бо воно втратило найголовнішу громадську підставу — релігію, та знову зявитися в Европі з новим добром, яке йому дарувала. Як і давніше, завданням їх було поширення мирної хліборобської цивілізації, чоловіколюбних моральних понять; як давніше, вона змякшувала звичаї войовничих народів, так і тепер вона змягчить роздразнені лихою годиною душі народів розвязкою соціяльних завдань, приверненням добра, яке вказав Спаситель".

До того повинна простувати вся діяльність братчиків, усі їх бажання, а що зародком усякої переміни повинно бути товариство, яке тільки й може виповнити якусь ідею, братчики й творять товариство на таких основах: 1. Тому, що ціллю товариства буде привернення славянським народам їх самостійности й моральної свободи, кождий член має старатися поширити правильні ідеї про свободу, основану на християнській науці й на народнім праві. 2. Тому, що цю свободу можемо осягнути ми й инші споріднені племена тільки при злуці Славян в одну державу, основану на пошані народности кождого, члени повинні поширювати: а) пізнання Славян і права кождого з їх племени на самостійність; б) будити любов до Славян і їх народности й нищити різними способами всякий пересуд між племенами; в) поширювати памятники, що будять народність і свідомість взаїмного братерства. 3 і 4. Третя точка означувала, що приймати до товариства можна було тільки людину таких самих думок, але говорити про істнування товариства тільки таким, „котрі, признаючи вагу його діяльности й напряму, в основі своєї душі мають чисті християнські понуки й незапідозрене сумління". Четверта точка говорила про те, щоб не виявляти прийнятих до товариства членів. 5. Ділати на уми молодих людей і жінок із ціллю, прийнятою товариством, і помагати всіма засобами тим із них, котрі можуть бути корисні для приготовлення товариства до нового ладу, що може наступити. Треба ділати на розум жінок із ціллю вказати їм виховання в дусі славянської ідеї. 6. Змагати до означеної цілі твердо, прикладно, обережно та спокійно, але в ніякім разі не показувати в собі остраху, не давати звичайним людям і причини думати, що говориться і робиться проти теперіш-

нього ладу: 7. Треба зближатися до народу, дбати про його освіту й добробут і робити йому надію на можливість переміни істнуючого ладу. 8. Підкопувати всіма засобами несправедливі права аристократії й говорити більше про ті особи, котрі не належали до неї або ж ділали згідно з демократичними правами. 9. Тому, що понуки нашого товариства основані на християнській любови та свободі, треба старатися, щоб і саме осягнення рівности й гідности людських прав відбулося в дусі лагідности й миролюбія. Тож головною ціллю треба собі поставити поширення освіти та Христових ідей. 10. Знайомі взаїмно члени повинні старатися відбути хоч раз на рік зїзд у вибранім місці для наради та звідомлення з своєї діяльности. 11. Тому, що ціль товариства основана на християнській любови й найблагороднійших цілях і понуках, що не мають у собі нічого егоїстичного й панського, а навпаки мають привести до повороту народніх прав і скасування всього того, що не погоджується з людською гідностю, кождий член має простувати до здійснення славянської ідеї через увесь свій вік, уживати всіх засобів, які має, на службу людству та свому народові й бути готовим навіть потерпіти за слушну справу.

Приклади християнської самопосвяти й самозабуття мають піддержати братчика, надія на Бога має йому товаришити, любов до народу має його потішувати. Братчиків має вязати однодушність і взаїмна любов. Вони мають тішитися думкою, що при їх змаганнях надійде той час, коли Славяне зєдиняться у великий братній союз і коли настане те добро, мир і воля, про які говорив Спаситель. На великий суд народів зявляться Славяне з пошаною та славою та сміливо вкажуть на плоди свого самостійного істнування, коли

вони до нього простували та його бажали. „Ні-одно зо славянських племен не повинно в тій мірі простувати до самостійности та спонукувати решту братів, як ми, Українці. В минулім своїм житті бачимо ми приклад і плодів рабства й постійности в боротьбі за свободу прав і за віру Христову. І коли ми, свідомі важности подвигу своїх предків, зостанемося спокійними свідками неправди, коли нас не навчить приклад тих народностей, котрі загинули, коли ми не подбаємо про свою спадщину, то по справедливости нас постигне подібна ж доля. Ні, ми берегтимемо народнього скарбу, берегтимемо його для кращої будущини" — таким запевненням закінчив Білозерський свою записку.

На грунті славянського романтизму та мрій людей більш із добрим серцем ніж із ясним політичним розумом зарисовуються в записці Білозерського поодинокі точки властивої соціяльно-політичної програми: суспільного демократичного ладу, свободи, опертої на народнім праві, традиції власних українських прав і постійної боротьби за свободу прав у минулім і змагання привернути народні права в будущині, нарешті славянської федерації, щоб заґарантувати свобідний національний розвиток для слабших славянських народностей, між иншим і української. „Все це для того часу були речі досить серіозні, — каже проф. М. Грушевський, — хоч як можуть здаватися наївними в загальній рямці своєї прекраснодушности на погляд нинішній, а цей романтичний культ свободи — жах перед всякою покорою неволі — ворушить почуття навіть тепер".

Записка Білозерського уводить нас у програму діяльности української інтеліґенції, поставлену Кирило-Методіївцями. Вони ж сподівалися стати в недалекій будущині діяльними членами

українського громадянства. А що громадську діяльність уважали високою місією, думали, що треба добре приготовитися до неї. Шляхом уважного самовиховання старалися дійти до любови, зовсім вільної від усяких егоїстичних примішок. За мету ставили братчики собі віддатися вповні праці на користь Україні. Їх усяка громадянська робота мала основуватися на щирій любови до рідного краю. Остання вимагала ясного та глибокого розуміння життя рідного народу. Таким робом любов до України вязалася із знанням, вимагала побільшення відомостей про рідний український народ, передовсім глибокого розуміння психології українського народу. Знання сучасного українського народнього життя вязалося у братчиків тісно з розумінням української історії, минулого українського народу як підвалини його будущини. Зясовуючи одно й друге, братчики вірили глибоко в сили українського народу.

Широка та складна була діяльність, до якої приготовлялися братчики. Чим була їх безоглядна війна, виповіджена кріпацтву, й думка про земельний наділ на полі соціяльних реформ, тим була на культурно-просвітнім полі праця коло заведення шкіл і друкування книжок для народнього читання. Зо споминів Вартоломея Шевченка про Тараса знаємо, що поет показував йому портрети своїх приятелів, котрі „змовилися працювати для народньої освіти; кождий із них, відповідно до своїх засобів, назначував суму, яку він може внести в громадську касу“, якою управляла „виборна адміністрація“ і яка побільшалася як вкладками, так і процентами. Коли фонд був би зріс до значної висоти, з нього мали видавати підмоги бідним людям, що не мали засобів записатися по скінченні гімназії на університет. „Той, хто

брав цю підмогу, обовязувався служити шість літ сільським учителем по скінченні університетського курсу". Задумувано поклопотатися для таких учителів про плату з державного скарбу або від поміщиків, а коли вона не вистарчатиме, додавати з громадської каси.

Братчики пильно заходилися коло того, щоб українську мову піднести на вищий ступінь літературний. Відповіддю на сумніви неприхильних до українства людей, чи може українська мова розвинутися до рівня вповні розробленої літературної мови, мала бути літературна діяльність братчиків. У 1846 р. задумував Куліш уложити український альманах із творів Шевченка, Метлинського, Костомарова, Чужбінського, Бодянського та своїх. Зокрема з великою увагою слідили братчики за розвитком поетичного таланту й поетичної діяльности Шевченка, бо його творчости визначували величезну ролю в розвитку української літератури. Повідомляючи Осипа Бодянського про свій намір видати український альманах, писав Куліш з початку червня 1846 р.: „Шевченко прислав чотирі гідні подиву вірші. Він робить чуда з українською мовою... Завдання в тім, щоб українську мову піднести на ступінь літературної. Шевченко переклав 136 і 149 псалми з блискучим успіхом (не одні тільки ці, але й инші у нього).. Про Шевченка оповідають чуда. Він, кажуть, написав поему Іван Гус і багато віршів, що їх Українці знають уже на память". В „Історичнім оповіданні" згадав Куліш, як, живучи у Віктора Забіли, Шевченко широко розмовляв про свою поему „Іван Гус", „почитуючи гарною дикцією своєю деякі місця, і жалкував, що писавши, не спромігся проштидирувати гаразд усіх обставин часу і самої особи чеського пророка ґерманської реформації. Раз по раз у сій

розмові поривав наш Кобзарь очі за ту межу, що відмежовує імперію (себто Росію) од народів свобідних, і я один розумів усі слова його“. Само собою насувалося порівняння культурного життя на Україні і в західніх Славян. Вислів цього й маємо в передмові Шевченка до задумуваного нового видання „Кобзаря“: „Чому В. С. Караджіч, Шафарик і инші не постриглись у Німці (їм би зручніше було), а остались Славянами, щирими синами матерей своїх і славу добрую стяжали? Горе нам! Но, братія, не вдавайтесь в тугу, а молітесь Богу і работайте розумно во імя матери нашої України безталанної“.

Добре розуміючи вагу народньої освіти, братчики задумували видати цілу низку популярних книжечок. Між наміченими книжками відводили книжкам із історії українського народу одно з перших місць. Від автора історії України вимагали братчики, щоб його твір був не тільки на підставі друкованих і недрукованих джерел оброблёною популярною книжкою, але й щоб він був написаний зразково гарною літературною мовою. Про цю справу цікаві подробиці маємо в листуванні Гулака з Марковичем.

Згадавши в своїм листі до Марковича між иншим про розмови з Тарновським, Гулак далі писав так: „У розмовах Тарновський не міг не торкнутися нашої літератури; він твердив між иншим, що наша література вже перейшла період епічного розвитку, коли нема в нас Гомера, та наші думи й історичні пісні — дійсно гомеричні рапсодії; природний і постепенний розвиток мови вимагає тепер, щоб поезія перейшла в прозу, дума — в історичне оповідання. Ми мали Гомеридів, тепер хай зявиться у нас Геродот. Микола Іванович (Костомарів) зовсім погодився з цими думками; він навіть обіцяв конче написати істо-

рію по українськи, мовою не простонародньою, але дуже гарною і притім простою, а тому й народньою; словом — це має бути твір, котрим пишатиметься не тільки наша література, але котрий займе почесне місце між найкращими творами людського розуму. Тоді то й відкриється широке поле для нашої словесности; мова виробиться до того ступня, що не тільки рідна й всесвітня історія, але навіть і строгі науки викладатимуться в цій мові; очевидно це останній скрайній період розвитку; коли він настане, ми не знаємо, але коли простуватимемо до цієї цілі дружніми зусиллями, неможливе стане можливим. По цій теорії драма появиться у нас пізно“.

На це відписував Маркович: „В порівнянні з історією грецької освіти, розуміється, теорія Тарновського вірна, але ви позвольте мені бути тої гадки, що Геродот знав краще грецьку мову, ніж Костомарів знає українську мову. Я не знаю грецької мови, за те відчуваю якось українську й можу видати деякий суд про письменників, що пишуть нею. Костомарів уганяється за простотою, а ловить грубість і несмак. Прислухайтеся до природньої простоти мови у віршах Шевченка, й тоді не гнівайтеся, будь ласка, читаючи Костомарова; не так благородности недостає стилеві Костомарова, як смаку; неприємне для слуху нагромадження дієприкметників в українській мові служить Костомарову і для улекшення версифікації і разом із тим тонами для наслідувань звуків; шукайте тепер музики й гармонії, зокрема шукайте її в Куліша й тоді стримаєте ваше обурення на музику в стилі Костомарова; у того гармонійно-мірна музика... Куліш сипле слова в чудових періодах, і тони його мови поневолі нагадують мені дзвінкий стукіт камінів у бистрім струмку. Кулішеві писати історію, як ви собі

бажаєте. І коли на Костомарова можете впливати хоч трохи, не піддержуйте його в цій думці, а пишіть про неї Кулішеві, за котрого я ручу, що він вислухає вашого голосу. Я передтим думав віддати цю справу в руки Білозерського, та ми ще нічого не знаємо про його талант до історії, хоч непорочна та прегарна простота мови зберіглась би в нього так само, як у Куліша“.

Лист Гулака походить з січня, найдалі з початку лютого 1847 р., коли Марковича не було в Києві. Кулішеві не поручено писати згадану історію. Хто інший взявся за діло й поставив собі за ціль змалювати філософію історії людства з християнсько-республиканської точки погляду, аісповідником цієї ідеї в історії зробити український народ. Так народилися „Книги битія українського народу“ з месіяністичною ролею українського народу серед славянства, зокрема у відношенні до споконвікових ворогів України — Польщі й Московщини. Завданням „Книг битія українського народу“ було пропагувати думки Кирило-Методіївського Братства серед широких мас українського народу в приложенні до його власної історії.

---

8. „Книги битія українського народу“.

З документів, забраних у часі трусів у членів Кирило-Методіївського Братства та в запідозрених у приналежности до нього, найбільше страху нагнали на царського шефа жандармів гр. Орлова „Книги битія українського народу“. В руки жандармерії дісталося кілька копій „Книг“: з них три писані рукою Костомарова, дві українські й одна московська, найшлися у Костомарова й Гулака, четверта, українська, писана рукою Гу-

лака, в нього ж, а пята, писана рукою Навроцького, в Білозерського.

„Книги битія українського народу“ починає автор згадкою про сотворення світу, неба й землі, які Бог „населив усякими тварями і поставив над усею тваррю чоловіка і казав йому плодитися і множитися і постановив, щоб род чоловіческий поділився на коліна і племена, і кожному колінові і племену дарував край жити, щоб кожне коліно і кожне племено шукало Бога, котрий од чоловіка недалеко, і покланялись би йому всі люде і вірували в його, і любили б його, і були б усі щасливі. Але род чоловічий забув Бога і оддався діяволу, і кожне племено вимислило собі богів і в кожному племену народи повидумували собі богів, і стали за тих богів биться, і почала земля поливатися кровю і усіватися попелом і костями, і на всім світі сталось горе, і біднота і хороба, і нещастя і незгода“. Й поробили собі люде багато богів, багато царів і почали битися за своїх царів. А тимчасом „немає другого царя, тільки один Царь — Небесний Утішитель, хоч люде і поробили собі царів в постаті своїх братівлюдей, зо страстями і похотями, а то не були царі правдиві, бо царь — єсть то такий, що править над усіма — повинен бути розумніший і найсправедливіший над усіх, а розумніший і найсправедливіший єсть Бог, а ті царі — зо страстями і похотями, і правив над людьми отець страстей і похотей, чоловікоубійця діявол. І ті царі лукаві побрали з людей таких, що були сильніші, або їм нужніші (потрібніші), і назвали їх панами, а других людей поробили їх невольниками, і умножились на землі горе, біднота і хороба, і нещастя і незгода“.

Далі спиняється автор на долі Євреїв і Греків. У Євреїв Мойсей установив такий закон, „щоб

усі були рівні, щоб не було царя між ними, а знали б одного царя — Бога Небесного, а порядок давали б судді, которих народ вибірав голосами". Одначе Євреї вибрали собі царя, не слухаючи святого старця Самуїла, й Бог показав їм, що вони не гаразд зробили, „бо хоч Давид був луччий з усіх царей на світі, однак його Бог попустив у гріх, що він одняв у сусіда жінку: се ж так було, аби люде зрозуміли, що хоч який добрий чоловік буде, а як стане самодержавно панувати, то зледащіє. І Соломона, мудрішого з усіх людей, Бог попустив у саме велике кепство (дурноту) — ідолопоклонство, аби люде зрозуміли, що хоч який буде розумний, а як стане самодержавно панувати, то одуріє". Коли Євреї „поробили собі царів і забули єдиного Царя Небесного", „покарав їх Господь: пропало і царство їх, і всіх забрали у полон Халдеї".

Греки не захотіли царя, бо бажали бути вільні й рівні. Тому вони стали найпросвіченішим народом і розвинулася у них література, наука й мистецтва. Та хоч Греки „багато говорили про свободу, а свободні були не всі, а тільки одна частка народа, прочі ж були невольниками, і так царів не було, а панство було: а то все рівно, як би у їх було багато царків". За те покарав їх Бог і вони попали в неволю зразу Македонян, а потім Римлян.

Докладніше оповідає автор про появу Христа. „І прийшов Син Божий на землю, щоб одкрити людям істину, щоб тая істина свободила род чоловічий. І навчав Христос, що всі люде братія і ближні, всі повинні любить попереду Бога, а потім один другого, і тому буде найбільшая шана од Бога, хто душу свою положить за други своя. А хто перший між людьми хоче бути, повинен бути всім слугою". Приклад цього показав

Христос сам на собі, бо „явився не в постаті земного царя і пана, а народився в яслях, жив у бідності, набрав учеників не з панського роду, не з учених філософів, а з простих рибалок". Коли народ почав прозрівати, „злякалися філософи і люде імператора римського, що істина бере верх, а за істиною буде свобода, а тоді вже не так легко буде дурить і мучить людей". Христа засуджено на смерть, а „ученики його, бідні рибалки, розійшлись по світу і проповідували істину і свободу. І ті, що приймали слово їх, стали братами між собою — чи були преж того (передтим) панами або невольниками, філософами або невчеными — усі стали свободними кровію Христовою, котору зарівно приймали, і просвіщенними світом правди. І жили християне братством, усе у них було общественне (громадське), і були у них вибрані старшини, і ті старшини були всім слугами, бо Господь так сказав: Хто хоче першим бути, повинен бути всім слугою". Тоді римські імператори, пани, урядники, вся їх челядь і філософи почали страшно переслідувати християн, але побачили, що не викоріните їм уже християнства. Тому піднялися на хитрощі та прийняли самі християнство, бажаючи так перевернути Христову науку, щоб їм було добре й щоб обдурити народ. „І почали царі приймати християнство і кажуть: От, бачите, можна бути і християнином і царем вкупі. І пани приймали християнство і казали: От, бачите, можна бути християнином і паном вкупі". Вони не зважали на слова Христа про те, що не кождий, хто говорить: Господи, Господи! — увійде в небесне царство, але тільки той, хто виповняє волю небесного Отця.

Правда, Христос велів цісарське віддати цісареві, а боже Богові, а апостол Павло говорив, що всяка влада від Бога. Одначе — на думку

автора — Христос висловився так тому, що „не хотів, щоби були бунти та незгода, а хотів, щоб мирно і любязно розійшлась віра і сьобода, бо коли християнин буде воздавать нехристіянському кесареві кесарево — платить подать, сповнять закон, то кесарь, принявши віру, повинен одріктись свого кесарства, бо він тоді, будучи першим, повинен бути всім слугою; і тоді б не було кесаря, а був би єдин царь — Господь Ісус Христос. І хоча Апостол сказав: Всяка власть од Бога, а не єсть воно те, щоб кожний, що захватив власть, був сам од Бога. Уряд і порядок і правленіє повинні бути на землі: так Бог постановив, і єсть то власть, і власть та од Бога, але урядник і правитель повинні підлягать закону і сонмищу (соймові), бо і Христос повелівае судиться перед сонмищем, і так, як урядник і правитель — перші, то вони повинні бути слугами, і не достоїть їм робить те, що задумається, а те, що постановлено, і не достоїть їм величаться та помпою очі одводити, а достоїть їм жити просто і працювати для общества (громади) пильно, бо власть їх од Бога, а самі вони грішні люде, і самі послідніші, бо усім слуги. А сьому ще гірша неправда: буцім установлено од Бога, щоб одні панували і багатілись, а другі були у неволі і нищі, бо не було б сього, скоро б приймали щире Євангеліє: пани повинні свободити своїх невольників і зробиться їм братами, а багаті повинні наділяти нищих, і нищі стали б также багаті; як би була на світі любов християнська в серцях, то так було б: бо хто любить кого, той хоче, щоб тому було так же хорошо, як і йому“.

Так зопсували царі, пани та вчені християнську свободу. Коли Жиди відкинули християнську науку, вона перейшла до грецького, романського, німецького та славянського племени. Та Греки

прийняли нову віру, але не скинули з себе давнього чоловіка зо страстями й похотями, бо лишили при собі цісарство, панство, царську пиху й неволю. „І покарав їх Господь: чахло, чахло грецьке панство тисячу років, счахло зовсім і попало до Турків“.

Переходячи до середновікової й нової історії, автор осуджує панство, яке признали Італійці, Французи й Еспанці. В німецького племени вітає автор симпатично появу Лютра, але дорікає Німцям за те, що „зоставили у себе і королів і панів, і ще гірше дозволили замісць папи і епископів орудувать церквою Христовою королям і панам“.

Далі закидає автор Французам егоїзм, а Англійцям жадобу золота. „І філософи почали кричати, що то кепство — вірувати в Сина Божого, що немає ні пекла, ні раю, і щоб усі покланялись егоїзмові або інтересові. А до всього того довели королі та пани; і звершилася міра їх плюгавства; праведний Господь послав свій меч обоюдоострий на рід прелюбодійний; збунтувались Французи і сказали: „Не хочем, щоб були у нас королі та пани, а хочем бути рівні й вільні“. Але тому не можна було статися, бо тільки там свобода, де дух Христов, а дух божий уже передтим вигнали з Францівщини королі та маркізи та філософи. І Французи короля свого забили, панів прогнали, а самі почали різатися і дорізались до того, що пішли у гіршую неволю. Бо на їх Господь хотів показать усім язикам, що нема свободи без Христової віри“.

Переходячи до історичної долі найменшого брата в Яфетовій сімї — славянського племени, місію Славян підкреслює автор так: „Трапляється, що менший брат любить дуже отця, одначе получає долю меншу проти старіших братів, а потім, як брати старші своє потратять, а менший збере-

же своє, то і старіших виручає". Згадавши, як браття Констянтин і Методій переклали Св. Письмо на славянську мову й установили в ній богослуження, додає автор, що „сього не було ні у Романців, ні у Німців, бо там по латинськи службу одправували так, що Романці мало, а Німці овсі не второпали, що їм читано було". Та були два лиха у Славян: одно, що жили між собою в незгоді, а друге, що переймали від старших народів і потрібне й непотрібне. „І поприймали Славяне од Німців королів і князів і бояр і панів, а преж того королі були в їх вибрані урядники і не чванились перед народом, а обідали з самим простим чоловіком зарівно, і самі землю орали, а то вже у їх стала і пиха і помпа і гвардія і двор. І панів у Славян не було, а були старшини: хто старіший літами, і до того розумніший, того на раді слухають, — а то вже стали пани, а у їх невольники". Й покарав Бог славянське племя гірше ніж инші племена. „І попадали Славяне в неволю до чужих: Чехи і Полабці до Німців, Серби і Болгари до Греків і Турок, Москалі до Татар".

Здавалося, що згине славянське племя. Та по багатьох літах утворилися в Славянщині три непідлеглі держави: Польща, Литва й Московщина. Одначе Поляки „поробили панство, і одурів народ польський, бо простий люд попав у неволю, саму гіршу, яка де небудь була на світі, і пани без жодного закону вішали і вбивали своїх невольників". Знов у Московщині була „велика Річ Посполита Новгородська, вільна і рівна, хоч не без панства; і пропав Новгород за те, що і там завелось панство, і царь московський взяв верх над усіма Москалями, а той царь узяв верх, кланяючись Татарам, і ноги цілував ханові татарському, бусурману, щоб допоміг йому держати

в неволі неключимій народ московський християнський. І одурів народ московський і попав у ідолопоклонство, бо царя свойого нарік богом, і усе, що царь скаже, те уважав за добре так, що царь Іван в Новгороді душив та топив по десятку тисяч народу, а літописці, росказуючи те, звали його христолюбивим".

При різкім осуді Польщі й Московщини тим яскравіше виходить у автора ідеалізація України, що належала до Литви. А коли Литва злучилася з Польщею, „і поєдналась Україна з Польщею, як сестра з сестрою, як єдиний люд славянський до другого люду славянського, нерозділимо і незмісимо, на образ іпостасі (істоти) божої нероздільної і незмісимої, як колись поєднаються усі народи славянські поміж собою. І не любила Україна ні царя, ні пана, скомпонувала собі козацтво, єсть то істеє братство, куди кожний, пристаючи, був братом других — чи він був преж того паном, чи невольником, аби християнин, і були козаки між собою всі рівні, і старшини вибірались на раді і повинні були слугувати всім по слову Христовому, і жодної помпи панської і титула не було між козаками. І постановили вони чистоту християнську держати, тим старий літописець говорить об козаках: „Татьби (крадіжі) же і блуд (перелюбство) ніже (навіть не) іменуються у них". І постановило козацтво віру святую обороняти і визволяти ближніх своїх з неволі. Тим то гетьман Свирговський ходив обороняти Волощину, і не взяли козаки миси з червонцями, як їм давали за услуги, не взяли тим, що кров проливали за віру та за ближніх і служили Богу, а не ідолу золотому. А Сагайдашний ходив Кафу руйнувати і визволив кільканадцять тисяч невольників з вічної підземної темниці. І багато лицарів таке робили, що не записано в книгах мира сего, а за-

писано на небі, бо за їх були перед Богом молитви тих, котрих вони визволили з неволі. І день одо дня росло і умножалося козацтво, і незабаром були б на Вкраїні усі козаки, усі вільні і рівні, і не мала б Україна над собою ні царя, ні пана, опріч Бога єдиного. і дивлячись на Україну, так би зробилось і в Польщі, а там і в других славянських краях. Бо не хотіла Україна іти у слід язиков, а держалась закону божого, і всякий чужестранець (подорожній), заїхавши в Україну, дивувався, що ні в одній стороні на світі так щиро не молються Богу, ніде муж не любив так своєї жони, а діти своїх родителей; а коли пани та єзуїти хотіли насильно повернуть Україну під свою власть, щоб Українці-християне повірили, буцім справді усе так і єсть, що папа скаже, — тоді на Україні зявилися братства так, як були у перших християн, і всі, записуючись у братство, був би він пан чи мужик, називались братами. А се для того, щоб бачили люде, що в Україні осталась істинная віра, і що там не було ідолів, тим там єресі жодної не зявилося. А се панство побачило, що козацтво росте, і всі люде скоро стануть козаками, єсть то вільними, заказали зараз своїм крепакам, щоб не ходили в козаки, і хотіли забить народ простий, як скотину, так, щоб у йому не було ні чувствія, ні розуму, і почали пани обдирати своїх крепаків, оддали їх Жидам на такую муку, що подобную творили тільки над первими християнами: драли із їх з живих шкури, варили в котлах дітей, давали матерям собак грудями годувати. І хотіли пани зробить із народа дерево, або камінь, і стали їх не пускать... в церков хрестить дітей і вінчатися і причащатися і мертвих ховати, а се для того, щоб народ простий утеряв навіть постать чоловічу. І козацтво стали мучить і нівечить, бо таке

рівне братство християнське стояло панам на перешкоді. Але не так зробилось, як думали пани, бо козацтво піднялось, а за їм увесь простий народ; вибили і прогнали панів, і стала Україна земля козацька вільна, бо всі були рівні і вільні, але не надовго“.

І хотіла Україна знову жити в братерстві з Польщею, але Польща не хотіла відріктися свого панства. „Тоді Україна пристала до Московщини і поєдналась з нею, як єдиний люд славянський з славянським, нерозділимо і незмісимо, на образ іпостасі божої нерозділимої і незмісимої, як колись поєднаються усі народи славянські між собою. Але скоро побачила Україна, що попалась у неволю, бо вона по своїй простоті не пізнала, що таке було царь московський, а царь московський усе рівно було, що ідол і мучитель. І одбилась Україна од Московщини, і не знала бідна, куди прихилить голову. Бо вона любила і Поляків і Москалів, як братів своїх, і не хотіла з ними розбрататися, вона хотіла, щоб всі жили вкупі, поєднавшись як один народ славянський з другим народом славянським, а ті два — з третім, і було б три речі посполиті в однім союзі, нерозділимо і незмісимо, по образу Тройці Божої, нерозділної і незмісимої, як колись поєднаються між собою усі народи славянські. Але сього не втропали ні Поляки, ні Москалі. І бачуть ляцькі пани і московський царь, що нічого не зробить з Україною, і сказали поміж собою: не буде України ні тобі, ні мені, роздеремо її по половині, як Дніпро її розполовинив: лівий бік буде московському царю на поживу, і правий бік польським панам на поталу. І билась Україна літ пятдесять, і єсть то найсвятіша і найславніша війна за свободу, яка тільки єсть в історії, а розділ України єсть найпоганіше діло, яке тільки можна знайти в історії“,

„І вибилась з сил Україна; і вигнали Ляхи козацтво з правого боку Дніпрового, і запанували пани над бідним остатком вільного народу. А на лівім боці ще держалось козацтво, але час од часу попадало у неключиму неволю московському цареві, а там петербургському імператорові, бо останній царь московський і первий імператор петербургський положив сотні тисяч в канавах і на костях збудував собі столицю. А Німка цариця Катерина . . . . , безбожниця, убійниця мужа свого, в остаинє доконала козацтво і волю, бо, одібравши тих, котрі були в Україні старшими, наділила їх панством і землями, попадавала їм вільну братію в ярмо і поробила одних панами, а других невольниками. І пропала Україна, але так (тільки) здається“.

„Не пропала вона; бо вона знати не хотіла ні царя, ні пана, а хоч і був царь, та чужий, і хоч були пани, та чужі; і хоч з української крови були ті вирідки, одначе не псували своїми губами мерзенними української мови і самі себе не називали Українцями, а істий Українець, хоч би він був простого, хоч панського роду тепер, повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і памятувати одного Бога — Ісуса Христа, Царя і Пана над небом і землею“.

Царь і панство не славянського, а німецького або татарського походження. Справжній Славянин не любить ні царя, ні пана, а любить одного Бога. Хоч „лежить в могилі Україна, але не вмерла, бо голос її, голос, що звав всю Славянщину на свободу і братство, розійшовся по світу славянському“. На 120 літ випередила Україна Польщу з її конституцією з 3 мая. „І не допустили Польщу до того і розірвали Польщу, як прежде (перед-тим) розірвали Україну. І се їй так і треба, бо вона не послухала України і погубила сестру

свою. Але не пропаде Польща, бо її збудить Україна, котора не памятуєть зла і любить сестру свою так, як би нічого не було між ними".

Відозвався голос України також у Московщині, коли по смерти царя Олександра хотіли Москалі прогнати царя й панство, завести республику та Славян поєднати, а Україна бажала цього ще перед двіста роками. Не допустив до того деспот, що панує над трьома славянськими народами, нівечачи добру славянську природу.

Та нічого не зробить, „бо голос України не затих. І встане Україна з своєї могили і знову озоветься до всіх братів своїх Славян, і почують крик її, і встане Славянщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні правосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у Хорутан, ні у Сербів, ні у Болгар. І Україна буде непідлеглою річчю посполитою в союзі славянськім. Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місто (місце), де на карті буде намальована Україна: „От камень, єго же не брегоша зиждущиї, той бисть во главу угла" (От камінь, що ним погордили будівничі, він став у голову угла).

Літературну форму та схему для розвинення своїх думок узяв автор „Книг битія українського народу" з „Книг польського народу" Адама Міцкевича. Одначе на запозиченій схемі дав нам автор зовсім ориґінальний твір, де вивів свою ідеологію визвольного панславізму, визначуючи в цім визвольнім змаганні окрему почесну месіяністичну ролю Україні. Під таким кутом дивиться автор і на всю історію України, про яку нема й згадки в Міцкевичевих „Книгах польського народу". Само собою зрозуміле, що, змальовуючи

месіяністичну ролю України, наш автор розійшовся з Міцкевичем в освітленні неодного історичного моменту.

Початок „Книг битія українського народу“ пригадує початок „Книг“ Міцкевича, але український автор краще розвинув свої думки та з більшою силою. Коли Міцкевич після того переходить до часів римської імперії, наш автор задержується на долі Євреїв і Греків. Вірніший погляд нашого автора ніж Міцкевича на переміну христіянської віри в урядову релігію. Виклад середновікової й нової західноевропейської історії далеко ширший у Міцкевича ніж у нашого автора; православний автор осудив папство, чого нема в католицького автора. Нема також у Міцкевича несправедливого осуду французької революції, як це бачимо в українського автора. Коли Міцкевич ідеалізує польський державний лад, український автор ближчий до історичної правди, ствердивши, що Польща не хотіла відректися від свого панства. За те погоджується наш автор з Міцкевичем у ненависти до Катерини II, яку вміщає Міцкевич у „діявольську трійцю“ разом із Фридрихом II і Марією Working Тересою, бо вони розібрали Польщу. Як Міцкевич глибоко вірив не тільки в будуче відродження польського народу, але й в те, що воно стане початком нової доби мирного розвитку всього христіянського світу, так український автор усю ту ролю призначив українському народові. Йдучи послідовно до своєї цілі, наш автор видвигає козацьку конституцію у противагу тому, що Міцкевич перебільшив демократичне значіння польської конституції 3 мая 1791 р. Та творячи ідейно самостійну річ, український автор не визволився від впливу поодиноких місць і висловів „Книг“ Міцкевича. До таких належать згадки про ідолів, зокрема про Ваала й Дагона, назва

цариці Катерини блудницею, гострий виступ против ідола — інтересу й дещо инше.

Що „Книги битія“ це зовсім самостійний твір, перейнятий двома основними ідеями: відкиненням самодержавя та кріпацького права, політичного та громадянського рабства, це ствердив такий гарний знавець Кирило-Методіївської справи, як Семевський, що порівняв „Книги битія“ з „Книгами“ Міцкевича. Під цим оглядом не був Семевський першим, бо вже з початком червня 1847 р. російський міністер освіти гр. Уваров, одержавши від гр. Орлова вістки про Кирило-Методіївців і їх папери, а між ними „Книги битія“, писав про них у рефераті для царя Миколи І: „Про цей зломисний і небезпечний твір треба замітити, що перша половина, в якій є мова про европейські народи, сливе буквально взята з Лямене, Міцкевича й инших письменників цього роду, що злучили революційні ідеї з містичною маячнею, а друга, головна частина, присвячена Україні: тут тремтить, так сказати б, серце автора, стиль оживляється і вся сила скаженого обурення виявляється на сторінках, де він описує рідний край, що буцім-то живе під гнетом“.

---

9. Справа авторства „Книг битія українського народу“.

Зясоване відношення „Книг битія українського народу“ до „Книг польського народу“ Міцкевича дало понуку шефові царських жандармів гр. Орлову написати в своїм рефераті про вислід слідства в справі Кирило-Методіївського Братства, що „рукопис „Закон Божий“ (таку назву дістали в жандармських допитах братчиків „Книги битія українського народу“) це ніщо инше, як перерібка Міцкевичевої книжки; пере-

рібка ж полягає в тім, що в „Богомілці“ (тут мильно мав на думці гр. Орлов „Книги польського богомільства“, а не самі „Книги польського народу“) все пристосоване до Польщі, а в „Законі Божім“ до України“. А про автора й час „Книг битія українського народу“ зазначував гр. Орлов, що „вказівка Гулака про те, що він написав „Закон Божий“, неправдива, бо той рукопис істнував у 1833 році, себто в тім часі, коли Гулак був іще дитиною“.

Гр. Орлов не вмів сказати щось докладніше про автора „Книг битія українського народу“ тому, що матеріяли з переведеного слідства над притягненими до справи Кирило-Методівського Братства не дали йому ніяких точок опору. Доносчик Олексій Петров написав у своїм доносі на Братство кураторові київської наукової округи А. Траскіну, що в присутности студента Навроцького перечитав йому Гулак „Закон Божий“, написаний зовсім популярною мовою, для поширення між народом. Головна ідея в цім творі містилася в тім, щоб доказати народові, що всі нещастя, зсилані на нього, походять від підчинення його верховній владі, при чім відкидається справжній змисл євангельських текстів „Віддайте цісарське цісареві, а боже Богові“, а також і слова апостолів „Не влада то, що не від Бога...“ і дається їм змінене значіння; наприкінці находиться заклик від Українців до всіх Славян взагалі, щоб вони призадумалися та скинули з себо ярмо неволі“. Скінчивши читати, студент Навроцький питав Петрова про його погляд на той твір і нарікав на недостачу матеріяльних засобів для швидчого поширення таких ідей. При додатковім допиті Петров зізнав, що „Маркович також читав Закон Божий, який находиться у Гулака, й відзивався про нього з дивною похвалою, при чім також із жалем говорив, що ніяк не може

пильно зайнятися здійсненням задуманих намірів тому, що він тепер займається писанням дисертації, але що по скінченні таких зайнять він певно відновить свою діяльність".

Споміж притягнених до справи Кирило-Методіївського Братства про походження „Книг битія українського народу" найбільше накрутив Костомарів. Перестрашений Костомарів вертівся між своєю правдомовностю і страхом наслідком зайвих признань впакувати в ще більше горе себе та своїх товаришів. У додаток до своїх початкових зізнань Костомарів оповідав: „Коли я був на Волині, дістав я в польській мові написаний твір, з примішкою української, приписуваний комусь із польських еміґрантів із України; а коли я переклав його, а потім, читаючи Міцкевичеву „Богомілку", запримітив, що він це не що инше як уривок на зразок, з цікавости переписав його другий раз з наміром дійти, чи польський Міцкевичів вибрик появився перед українським, чи останній. Цей твір один із тих, що й у віршах і в прозі розкуповували Поляки для підбурювання Українців у часі свого повстання, і відзначається в багатьох місцях гострим і гидким тоном, не тільки против істнуючої влади, але й против ідеї влади взагалі. Тримаючи його для себе, я був необережний, що дав його Гулакові, в чім уважаю себе винуватим".

Иншим разом, 28 квітня, відповідав так Костомарів на питання, чому переклав із польського рукопис, названий „Закон Божий", хто додав до того рукопису устав славянського товариства, кому давав Костомарів переписувати рукопис і в кого находяться його примірники: „А твору (себто „Книг битія українського народу") я не перекладав із польського у властивім змислі, бо він написаний був по українськи, й тільки частина його

була по польськи, і я в нім переклав із польського те, що було на тій мові; бо копіювати польщину було для мене далеко трудніше ніж, розібравши, висловити в природній мові. Я ніколи не поділяв у душі подібних переконань і навіть, коли б я збився з шляху чести та присяги, то й тоді не міг би поділяти їх, будучи Росіянином, бо явно, що це нащадок польщини; до того в мене лишилася книжка Міцкевича (Богомілка) з моїми замітками, що з них видко, що в мене нема нахилу вірити цьому паскудству. Я тримав його у себе, дивлячися на нього поперше як на історичний документ польського повстання, подруге як на одну з мрій, на які попадає славянофільство, та вважав для себе потрібним знати подібні помилки, бо я сам завжди мав на оці ідею славянського зєднання в одну федеративну монархію, себто щоб усі славянські народи були зєднані з російською імперією на такій основі, на якій тепер Польське Царство, і тому з пожадливостю хапав усякі й правдиві й неправдиві думки про славянське зєдинення, щоб виробити собі погляд, в яких формах переходить ця ідея в умах. Хто написав його, не знаю, але в мене він не увесь, бо я призначив його на знищення й він уже вирваний. Переписуючи його, я відокремив зразу польщину, потім українщину; на чім він надірваний, не памятаю. Памятаю, що він починався віршами: „Дитина люба", потім ішла по польськи передмова й щось в роді правил славянської республиканської федерації. Що твір називається „Закон Божий", — це я чую перший раз, але пригадую собі, що давно чув про такий дуже доганний твір в українській мові й був цікавий його дістати, приписували його комусь з чужою назвою, коли не заводить мене память, де-Бальмемові. Цей твір дістався мені в паці різної україн-

ської збіраниці, але тому, що я, одержуючи пісні, казки й таке подібне, відкладав їх розбір до вакаційного часу, то й не знаю певно, відки він дістався мені, бо я найшов його в купці пісень, казок і анекдотів у 1846 році в маю, а збирав етнографічні матеріяли головно в 1845 р. на Волині; крім того доставляли мені їх із різних місць. Я нікому не давав його крім Гулака, котрий сказав мені, що твір уже йому відомий. а в груднї випросив собі на один день, побачивши, що я порівнював його з „Богомілкою“, і завіз. В моїй копії названий він „Поднїстрянка“. Я тепер тільки довідуюся, що твір називаєтся „Закон Божий“, яка то назва була мені давно знана, але я не знав, який це твір так називався“.

На другім допиті 30 квітня Костомарова приловлено на крутійстві. Піднесено його твердження про неповність рукопису, коли тимчасом між паперами Костомарова знайшлася повна копія, а й у Гулака найдено писану рукою Костомарова зовсім повну копію того самого рукопису в українській і російській мові з підбурюючими відозвами наприкінці: „До братів Українців“ і „До братів Великоросів і Поляків“. Ствердивши, що Костомарів переписав бодай три примірники „Закону Божого“, жандармська влада питала Костомарова, з якою ціллю він поширював примірники того рукопису й чи не передавав він їх іще кому крім Гулака. На це відповів Костомарів: „На перший пункт маю честь відповісти, що я й передтим показав, що рукопис був даний Гулакові, котрий завіз його, й показав, що в тім примірнику, в котрім його в мене найдено, він неповний, що й дійсно так було. Я показав, що я переклав з польської мови те, що було в польській мові, а українщину зоставив, що виходить з тої копії, котра була дана Гулакові. А скільки памя-

таю, то в мене було два примірники того рукопису, а саме в однім я виписав український текст, а в другім додав переклад того, що було в польській мові. А крім Гулака я не давав його нікому, що я добре знаю". В дальшім тягу допиту заявив Костомарів, що Гулак „виманив" у жовтні 1846 р. у нього рукописний твір „в дусі найпротизаконнішої україноманії", а написав його де-Бальмен, як підозрівав Костомарів по назві в инших списках „Закон Божий".

Придивившися ближче рукописові, жандармська влада прийшла до переконання, що він не може бути перекладом, бо все вказує в нім на оригінальний твір, пристосований до Росії й України. На це дав Костомарів тоді ж таке круте пояснення: „Оригінал твору, відомого мені під іменем „Подністрянки", а иншим під іменем „Закона Божого", писаний по українськи, на що я вказував. Копія, з якої я переписував, не знаю де. Звичайно кидав я всі українські копії в купу непотрібних паперів, переписавши наразі деколи в двох і навіть трьох варіянтах, що можна бачити з тисячів пісень, казок, документів і т. п., що зберігаються у мене. Хто написав оригінал, я не знаю, про що я вже говорив, як не знаю авторів багатьох подібних мандрівних творів в українській мові, напр. „Разговора Великороссіи съ Малороссіею", „Царства праведныхъ", Грицька Залізняка й т. п. Про цей твір я згадував пану помічникові куратора, саме коли читав йому одну статтю свою і при нагоді зайшла розмова про мандрівні українські твори, і в самій тій статті, надрукованій в однім із нумерів „Библіотеки для Чтенія" за минулий рік (Мысли объ исторіи Малороссіи), вичисляючи мандрівні українські твори, назвав „Подністрянку" (в названій статті „Подністрянка" не згадується). А наскільки пригадую собі, при цім рукописі находилися й вірші, що над ними

стояв наголовок „Подністрянка“. Про рукопис „Закон Божий“ я заявляю, що коли мене схопили в Київі, то куратор і ґубернатор сказали, що Гулак зявився з тим рукописом в III-ій відділ і заявив, буцім-то я, будучи учасником змов Товариства Кирила й Методія, затягав його й дав йому рукопис, просячи поширити його в місті. Я відповів, що рукопис мені відомий, але не знаю, відки я одержав його, й навіть пригадую собі, що від самого Гулака, тільки неясно, бо пізніше він захопив копію, переписану мною. Куратор і ґубернатор, засміявшися, сказали, що це зовсім не до ладу. Тоді я, ясно не пригадуючи собі, від кого саме я одержав його, й рахуючися з тим, що у Гулака копія моя, а у мене друга, й таким робом донос видається правдоподібним, попав у такий переполох і повну затрату памяти, що в моїй голові перемішалися і один польський рукопис, перекладений мною, і думка про те, що „Закон“ видався мені твором польського еміґранта, й нарешті невинний намір мій видати на славянських мовах, і в цім числі в польській, твори про Кирила й Методія, і я сказав дурницю, що я переклав його з польської мови, чого зовсім не було, й таким робом сам на себе набрехав переклад. А коли заставили мене написати, то я відтоді не знав, як спекатися несправедливої вказівки на себе самого. Й, знаючи, що Гулакові вір, давно відомий, мені здавалося, що він доставив мені його, одначе неясно, бо рівночасно я переписував і пересортовував усяку всячину в своїх паперах, і Гулак, як і инші, дещо доставляв мені. Скопіювавши його нашвидку, я пізніше вже переписав його, і Гулак захопив у мене копію, як я вияснив“.

Коли незвичайно змішаний в часі всього слідства Костомарів зложив 20 мая нові зізнання

тому, що „перші робив він під впливом помішання змислів“, про справу, яка цікавить нас оце, заговорив він инакше: „Недозволені рукописи, як „Dziady“, „Подністрянку“ або „Закон Божий“, „Сон“ і инші я роздобував почасти наслідком вродженої пристрасти до рідкостей, почасти з тою ціллю, що все пригодиться для дослідів над мовою та для історичних міркувань, але тепер я дуже жалую та глибоко каюся, що тримав і переписував ті паскудства. Це тільки тішить мене, що Бог бачить, як далеко я був від усіх гидких революційних переконань і огидливих думок, переміни божого дару — слова на підле смішне сичання проти святих предметів, установлених і благословлених небом. Закон Божий я скопіював іще давно, наскільки можу пригадати собі, від Хмільницького, що служив у кавказькім корпусі, припадково стояв на квартирі зо мною недовго в Харкові й потім відїхав, здається, до Петербурга. Кілька літ цей рукопис валявся у мене без ужитку, поки нещасливий випадок не привів мене читати Міцкевича, і я згадав про нього, відкрив і дивився на нього як на історичний памятник близьких до нашого часу помилок. Буваючи у мене вдома з приводу перекладу літопису, Гулак захопив його у мене, покористувавшися моєю розсіяностю, яка вийшла з того, що я був сильно зайнятий своїм сватанням. Таким робом Бог попустив мене за гріхи мої в найбільше нещастя бути невільним знаряддям поширення дуже підлого рукопису. Мені видається він твором Поляка, бо тексти: всяка влада, правда бути слугою толкуються та згадуються так само у Міцкевича, Лелевеля і в записках Даниловича, покійного професора, таємного неприхильника нашої, навіть ученої людини. Притім багато Поляків із України, напр. Чайковський, Залеський і инші,

кричали про відбудову та славу України так, що ганили своїх земляків. Цей рукопис не мав найменшого приложення до давніх славянських займять і до тої наукової маячні, що відбувалася в квітні й маю, й обом моїм знайомцям була невідома".

Тимчасом 30 мая 1847 р. Микола Гулак додатково зізнав, що наприкінці 1846 р. саме він написав і „Устав" товариства св. Кирила й Методія і річ, названу в допитах „Закон Божий". Запитаний з приводу цього про вияснення, Костомарів заявив 1 червня таке: „Правдоподібно Гулак, порушений нарешті каяттям за свій нерозумний і нечесний поступок, а саме, що він, відїзджаючи до Петербурга, забрав у мене рукопис, а наслідком того наразив мене на відповідальність і за те, що цей рукопис може поширювався — за те тільки, що з доброти душі я за дуже довіряв людям і не догадувався таємного лиха, — правдоподібно Гулак думає тепер цим затерти перед Богом те, чим він відплатив мені за добро".

Поза Костомаровим і Гулаком торкнувся „Книг битія українського народу" в своїх зізнаннях іще Василь Білозерський. Заявив, що не знає, хто переписав рукопис із назвою (себто Закон Божий), про яку не чув ніколи. Сам Білозерський ніколи не думав про поширення того рукопису й не знає, чи має ще хто подібний рукопис і чи поширював хто його примірники. На доповняючім допиті 9 мая 1847 р. зізнав іще Білозерський, що „рукопис, так названий „Закон Божий", переписаний Навроцьким, правдоподібно з рукопису, що находився у Гулака, й може без його відома. Але я певно знаю, — додавав Білозерський, — що він не хотів поширювати того рукопису й боявся навіть комусь показати його. Винуватити можна його за цікавість до подібного змісту, але в жаднім

разі не за злий намір“. Що торкається самого Навроцького, він заперечив, неначе б він мав рукопис у себе або копіював його у когось, тим самим не давав рукопису Білозерському чи комусь иншому.

Для доповнення того, що сказав Костомарів про „Книги битія українського народу“ на своїм допиті по арештуванні, варто переповісти те, що читаємо в його споминах про цю справу, надрукованих уже по його смерти. В пятницю по Великодні увечері їздив Костомарів на університет і дав екзекуторові гроші на освітлення церкви на час його шлюбу, що мав відбутися в найближчу неділю. Вернувшися звідти додому й напившися чаю, пішов до своєї спальні, але не вспів роздягнутися, як до нього увійшов помічник куратора шкільної округи Юзефович і сказав: „на вас є донос, я прийшов вас урятувати; коли у вас є щось писане, що викликало б підозріння, давайте швидче сюди“. За свої папери в кабінеті не мав чого Костомарів боятися, але згадав, що в кишені пальта був бруліон, напів спарпаний рукопис того твору про славянську федерацію, котрий іще на свята дав Гулакові переписати. Він добув той рукопис і шукав огня, щоб спалити його, але нараз незамітно рукопис опинився в руках Юзефовича, що сказав: „будьте спокійні, не бійтеся нічого“. Він вийшов, потім знов увійшов і слідом за ним насунули до Костомарова: ґубернатор, куратор, жандармський полковник і поліцмайстер. Вони зажадали ключів від Костомарова й відомкнули стіл з його паперами в кабінеті; коли куратор побачив там велику купу паперів, закликав: „мій Боже! треба десять літ, щоб відшифрувати ці бруліони“. Потім забрали папери, опечатали кабінет, вийшли з квартири Костомарова й веліли йому їхати разом із ними. Коли привезли його

в квартиру ґубернатора, запитали, чи знає він Гулака, а коли він притакнув, сказали: „Він зробив на вас донос, зявився в Третім відділі власної канцелярії його великости та предложив рукопис, що в нім говорилося про будуче зєднання Славян“. Костомарів заперечив, немовби він знав про такий рукопис, а тоді показано йому бруліон, що його взяв у Костомарова Юзефович

Коли ж перевезено Костомарова з Київа в Петербург у Третій відділ царської канцелярії, зараз приведено його до шефа царських жандармів графа Олексія Орлова, що сказав: „Царь дуже жалує, що ви попали в цю неприємну історію, тим більше, що ми одержали від вашого начальства дуже підхлібний відзив про вас; але я надіюся, що ви оправдаєтеся; очевидно ви не одержите нагороди від царя, бо ви все таки винуваті: у вас узяли паскудну річ“. Опісля він почав подавати короткий зміст рукопису, взятого у Костомарова в Київі. „Що ж за такі жарти? — додав він — ешафот! Та я переконаний, що не ви писали це паскудство; будьте щирі й дайте можливість вас урятувати. У вас є старенька мати, подумайте про неї; до того ж ви й наречений; від вас залежатиме, чи здіймете зо свого хребта хоч половину тої кари, на котру ви заслужили“.

Для справи авторства „Книг битія українського народу“ цікаві й згадки Костомарова про конфронтацію між ним і Гулаком. Ось що оповів про це Костомарів: „Я писав, що наша справа обмежувалася тільки міркуваннями про товариство й найдений у нас проєкт уставу та твір про славянську федерацію признав своїми. Нараз виявилося, що в своїх зізнаннях Гулак признавався, що одно й друге він написав. Видко було, що Гулак, жалкуючи надо мною й иншими, хотів на

себе одного прийняти все те, що могло бути признане за злочинне. Я зостав при давнім зізнанні, твердячи, що рукопис дав Гулакові я, а не мені Гулак. При конфронтації стояв Гулак уперто при своїм і граф Орлов з роздратуванням сказав про нього: „так це корінь лиха!“ Пізніше Гулак написав, що рукопис дійсно не написав він, бо приймаючи чужу вину на себе, він уже не міг зробити ніякої користи иншим. Все таки його пробу уневинити товаришів прийнято за обставину, що побільшала його злочин, і його засуджено на тяжкий арешт у Шлісельбурзькій крішости на три й пів року. Як ні судити б справедливість або несправедливість наших тодішніх переконань, що порушили нас на необережне й передовсім завчасне діло, кожда чесна людина не може не признати в тім поступку молодої людини найвищої християнської моральности й не оцінити цього пориву самопосвяти, що спонукала його для рятунку товаришів радо піддати себе самого терпінням кари. Він був справжнім практичним християнином і здійснив у своїм поступку слова Спасителя: Більшої від цієї любови ніхто вже не має, як коли хто покладе душу свою за приятелів своїх“.

Я навмисно докладно навів усе, що сказано про „Книги битія українського народу“ в допитах братчиків і в споминах Костомарова. Це поможе найти автора „Книг“. Споміж братчиків можна шукати їх авторства тільки в пятьох: Костомарова, Білозерського, Гулака, Марковича й Навроцького. Авторство Гулака виключене, як свідчать спомини Костомарова. Так само виключене авторство Марковича й Навроцького. Книги народилися з закоплення славянофільськими мріями. А Василь Білозерський приписує останні в своїх зізнаннях

трійці: Костомарів, Ґулак і Білозерський. В зізнаннях Білозерського між иншим читаємо ось що: „Так були настроєні наші (Білозерського, Гулака й Костомарова) уми, коли Маркович і Навроцький познайомилися ближче з Костомаровим; зо мною й Гулаком вони були знайомі давніше, й ми любили їх за добрі прикмети їх серця. Але вони не спочували тому інтересові, котрий викликували в нас Славяне; бо ніхто крім нас не займався славянством. Вони тоді опинилися серед наших розмов про Норманів і Варягів, про Язигів, Берендеїв, Торків і инші народи, які колись заселювали сьогоднішні землі, що їх мало цікавило. У них була тільки любов до рідної країни, до її мови й поезії та взагалі до всього „русского" рідного й до науки; їх займало вияснювання релігійних і моральних правд, а Славян вони не знали й тому не могли спочувати вповні „тому захопленню, з котрим ми говорили про них".

Таким робом автора „Книги битія українського народу" треба шукати в однім із двох: Костомарові й Білозерськім. Здається, з приведеного вище оповідання виходить ясно, що Білозерський, котрий, правда, лишив по собі записку про ідеологію Кирило-Методіївців, але в московській мові, не був автором „Книг битія українського народу". Що більше, з того оповідання виходить, що автором був саме Костомарів: на це вказує і призвання до перекладу польського, хоч у „Книгах битія українського народу" нема ніде дословного перекладу з Міцкевича, й вічне крутійство Костомарова в зізнаннях про авторство „Книг", і його признання в споминах, нарешті свідоцтво в листі Гулака, що саме йому поручили братчики писати популярну річ із історії України.

Зрештою маємо й инші свідоцтва, що автором „Книг битія українського народу" був Косто-

марів. У женевській Громаді в праці про „Тараса Шевченка та його думки про громадське життя“ писав Хведір Вовк (Сірко) ось що про справу авторства „Книг битія українського народу“: „Усі ті думки київського товариства, про які ми казали, були викладені дуже докладно й широко в рукописному творі одного з громадян, що працював по історії свого краю. Се був поклик від України до всіх Славян, написаний по українськи, що мав бути переведений на всі славянські мови. В ньому від імени українського народу, що здавна заховав у собі старинні уклади народоправства й федерації, усі Славяне прикликалися до знесення царської власти і крепацтва, до народоправства в себе й братерства й федерації політичної проміж себе. Сей рукопис і був поставлений начальством як найголовніша вина проти Костомарова й инших“. „Одним з громадян, що працював по історії свого краю“, був саме Костомарів. Останнього називає автором „Книг“ Панько Куліш у своїх „Споминах про Костомарова“ в році його смерти. Куліш пише там, що Костомарів не признався йому, що в часі Кулішевої неприсутности „написав по українськи так названу „Книгу битія українського народу“, наслідуючи відомий і стільки ж нестійний твір Міцкевича“. Копію з невеличкого рукопису зробив для Куліша хтось із гуртка приятелів і разом із нецензурними віршами Шевченка вручив йому перед його відїздом до Варшави як несподіванку на прощання.

Навіть коли б автор „Книг битія українського народу“ був невідомий, його можна б дійти по мові та змісті цього писання. В мові багато церковнославянізмів і москалізмів, а саме з української мови Костомарова насміхалися деякі його товариші, що дбали про чистоту української мови. Знову ж щодо змісту — на гармонійну цілість

твору Костомарова злилися його велика релігійність, якою відзначався через усе життя, щирий демократизм і гаряча любов до українських народніх мас із ворожим становищем до кріпацтва, український національний романтизм з ідеалізацією козацьких засад свободи, рівности та братерства, національна свідомість з ненавистю до історичних гнобительок України — Польщі й Московщини, нарешті славянофільство з романтичною ідеалізацією старого патріярхального славянського побуту та з проповіддю славянської федерації з месіяністичною ролею Українців серед Славян.

Правда, в христіянськім гуманізмі перевищали Костомарова Куліш, Білозерський і Маркович, але що й Костомарів не лишався поза ними щодо того, свідчить така його присвята французького примірника „Наслідування Ісуса Христа“ Томи Кемпійського своїй нареченій Галині Крагельській: „Богом указана подруго життя, найлюбіша Галино! Приносячи вам в дарунок оцю книгу, я прошу вас більш усього, що міг би просити наречений у своєї невісти, прочитати все тут написане великим автором, з найбільшою увагою, перейнятися духом цього твору, вбити в своїй памяти та в своїм серці передовсім написане на 178 стор. й далі та взагалі так присвоїти собі „Наслідування Ісуса Христа“, щоб при помочи Всесильної Ласки вам стала ясною, як день, та велика спасенна думка, що справжні христіяне в шлюбнім союзі зединяються не тільки тілом, але й духом, не для тілесних задоволень, не для карієри, не з суєти, не з того потягу полів, що в світі несправедливо профанується іменем любови і який ніщо більще, як пристрасть серця й очей, не для всяких світських насолод, а для того, щоби при взаїмній помочи перейти дружно

й твердо через усі спокуси, хороби, нещастя, утрати й вільно доступитися царства вічної любови Господа нашого Ісуса Христа. Зєдиняючися з вами шлюбом, я не прошу вас любити мене, а прошу любити Христа, й той навчить вас, як любити й мене та все ваше оточення. Благаю вас не швидче приступити до шлюбного вівтаря, але аж тоді, коли, не обдурюючи себе, ви відчуєте, що готові несхибно йти по шляху, наміченому для нас на землі, в дусі Христової любови".

Славянофільство Костомарова надто добре відоме. Про нього свідчить уся його літературна й наукова діяльність, устав і правила Кирило-Методіївського Братства, нарешті забраний при трусі Костомарова піваркуш — бруліон із думками про панславізм, де між иншим сказано: „Ця ідея в числі инших, породжених нашим думаючим віком, ледви чи не найморальніша, найсправедливіша, багата життям і повна надій. Це змагання цілого славянського племени вийти з вікового запізнення, змагання кождому з славянських народів дарувати власний розвиток при помочи инших споріднених націй, усім вкупі братньою сімєю взяти живу участь у поступаючій сфері освіти людства, щоб зявитися перед Суддею з незакопаним у землю талантом. Ніщо не може бути справедливіше від такої ідеї, ніщо тому, що подібного явища досі не представляє нам історія". А про ролю України серед того відродженого Славянства говорить инша забрана при трусі записка Костомарова, яка тісно входить у круг думок „Книг битія українського народу". Ось вона: „Коли всі славянські народи прокинуться з своєї дрімоти, спинять шкідливі поділи, згасне всяка родинна зненависть, сильні обіймуть слабих, свобідні, благородні, зогріті любовю до Христа, єдиного царя й учителя, зберуться Славяне з берегів

Волги, Дунаю, Висли, Ільменю, з морей Адрійського й Камчатського до Київа, великого города, столиці славянського племени, заспівають гимн Богуна на всіх своїх мовах і представники всіх племен, відроджених по теперішнім пониженні, визволених із чужих кайдан, засядуть на цих горах, загремить вічевий дзвін у св. Софії; зрадіють побожні, злякаються підступні, суд, правда й рівність запанують, і тоді сповниться пророцтво св. Андрія і буде ласка над усією Славянщиною. Ось доля нашого племени, його будуча історія, звязана тісно з Київом, і від того саме твою душу наповняє почування таємне, святе і заразом солодке, як надія, і заразом томляче, як довге вичікування. Вір мені, це буде, буде, буде, ти подорожник у Київі й передчуваєш будуче відродження внуків своїх — крови своєї, і всякий Славянин, хто ні прибуде до Київа, почуває те саме: бо тут підійметься заслона таємниці та зявиться невідоме".

При допиті пояснював Костомарів, що оця записка це відривок повісти „Панич Наталич", де змальований молодий чоловік, що уноситься фантазією й захоплюється різними мріями, між иншим і панславістичними. В записці, говорив Костомарів на допиті, буцім-то говориться про визволення славянських племен зпід турецького й мадярського ярма. Костомарів буцім-то змалював тут мрійника, що довів ідею панславізму до смішного захоплення. Тут осміював буцім-то Костомарів унесення молоді, а доказував це тим, що його герой мав оженитися та стати знаменитим і добрим митовим урядником, чим і хотів автор висловити, що маячня фантазії проминає з літами й молодець, устаткувавшися, стає добрим сімянином і користним горожанином.

Приймаючи авторство Костомарова, відкидаю тим самим недавню гіпотезу про польське походження „Книг битія українського народу“. Згадана гіпотеза сперлася на слова зізнання Костомарова, буцім-то „Книги“ найшов він в українській мові й тільки частину їх у польській мові й цю саме частину переклав він на українську мову. Автор гіпотези повірив словам Костомарова тому, що з польських революційних кругів, які працювали на українських землях, виходили агітаційні писання побіч у польській мові також у двох мовах: українській і польській, а навіть у цілости по українськи. Це правда, що польські революціонери послугувалися в своїх летючих листках також українською мовою, але ця правда вимагає одного істотного підкресленого додатку, а саме, що летючі листки польських революціонерів у польській й українській або навіть тільки українській мові мали на цілі виключно відбудову польської державности на українських землях, отже ідею, зовсім противну тій, котрою наскрізь перейняті „Книги битія українського народу“ Костомарова.

Згадка, що в своїх зізнаннях затитулували братчики „Книги битія“ „Подністрянкою“, впровадила автора гіпотези „на слід галицького походження перерібки Міцкевичевого писання“. „Тільки для галицьких Українців призначена перерібка могла дістати назву „Подністрянки“, що на Україні (себто на Наддніпрянщині) мусіла бути заступлена иншою, чи то взятою зо змісту (Закон Божий), чи з заголовка Міцкевичевого писання (Книги битія українського народу)“. Поминаючи той бік справи, що „Книги битія“ не можна ніяк уважати перерібкою Міцкевичевого писання, треба сказати, що досі не ствердила наука жадних слідів якоїсь української перерібки „Книг польського народу“ Міцкевича в Галичині. Натомісць з усяких

споминів українських діячів у Галичині в першій половині XIX в. знаємо, що в рукописних копіях ходили по руках вірші Маркіяна Шашкевича, Миколи Устіяновича й инші, між иншим і на волинськім пограниччі бувшої Австрії й бувшої Росії. Одним із таких віршів була й Устіяновичева „Наддністрянка“; гаряче бажання її автора побачити свою батьківщину славною в крузі щасливих славянських народів злилося з таким же гарячим бажанням Кирило-Методіївців. Тут і причина, чому копія Устіяновичевого вірша найшлася між паперами Костомарова.

Що разом із „Книгами битія українського народу“ находилися і устав і проклямації до Українців і Великоросів, знаємо вже з згаданих вище частин зізнань притягнених до справи Кирило-Методіївського Братства. В купці з цим усім ніщо не перешкоджало найтися й віршові, перейнятому славянофільством і бажанням кращої долі для рідного народу. Та відкидаючи гіпотезу про галицьке походження „Книг битія“, не виключаю можливости, що між папери Костомарова могли попасти якісь документи польської революційної пропаганди в українській мові, як і може яке революційне писання Бальмена, але й нема даних говорити про щось подібне, бо слідів його досі не ствержено.

---

10. Час написання „Книг битія українського народу“.

Хоч Шевченко не був автором „Книг“, але не лишився без впливу на них. І „Книги“ й Шевченкові нецензурні поеми вручено Кулішеві перед його відїздом із Білозерським на Варшаву за кордон. Заки обидва вспіли на поштових доїхати

до Варшави, знали вірші Шевченка на память, були очаровані ними сливе в буквальнім змислі слова, а Костомаровових „Книг битія“ не варто було зберігати ні з огляду на мову, ні з огляду на зміст“ — заявив Куліш у своїх „Споминах“ про Костомарова. Поминаючи пересолену Кулішеву оцінку „Книг битія“, треба спинитися на познайомленні Костомарова з Шевченком, бо вплив Шевченка на „Книги битія“ поможе в дечім означити їх час написання.

Сам Костомарів означує своє познайомлення з Шевченком неоднаково: в давніших згадках відносить його до весни 1845 р., а в пізніших до до весни 1846 р. До останнього року треба віднести це познайомлення не тільки тому, що це ствердив Костомарів кілька разів у своїх згадках, але й передовсім тому, що так зізнав сам Шевченко на допиті в Третім відділі царської канцелярії. Таким робом познайомлення Костомарова з Шевченком припадає на кінець квітня або ще швидче на май 1846 р. (по новому стилю).

Неоднаково говорить Костомарів у своїх споминах також про враження знайомости з Шевченком і про зміст розмов обох ново познайомлених юнаків. У „Згадці про двох малярів“ у році смерти Шевченка Костомарів, подавши як рік свого познайомлення з Шевченком 1845 р., писав: „З першого погляду не було в нім нічого привабливого, нічого теплого; навпаки — він був холодний, сухий, хоча простий і нецеремонний. Він міряв мої слова й рухи з недовірям; він поводився так, як часто поводиться дуже чесний і добрий Українець, стрічаючися з незнайомою особою, і чим та особа натрутливіше старається викликати його відкритість і щирість, стає тим обережнішим. Инакше воно й не може бути в на-

роді, що часто бачить довкруги себе ошуканство й лукавство. ...Одначе швидко ми зійшлися і заприязнилися. Тарас Григорієвич прочитав мені свої ненадруковані вірші. Страх перейняв мене: враження, котре вони викликували, пригадало мені Шіллєрову баляду „Заслонений бовван у Саїсі“. Я побачив, що Шевченкова муза роздирала заслону народнього життя. І страшно, й солодко, й боляче, й захоплююче було заглянути туди!!! Поезія завжди йде наперід, завжди рішається на сміливе діло; її слідами йдуть історія, наука та практична праця. Лекше буває останнім, але тяжко першій. Сильний зір, міцні нерви треба мати, щоб не осліпнути або не впасти без почувань від наглого світла правди, зичливо закритої для спокійної товпи, що йде второваним шляхом поуз таємничу заслону, — та не знає, що скривається за цією заслоною! Тарасова муза прорвала якусь підземельну загату, вже кілька віків замкнену багатьома замками, припечатану багатьома печатями, засипану землею, навмисне пораною й засіяною, щоб сховати для потомства навіть память про місце, де находиться підземна порожнеча: Тарасова муза сміливо ввійшла в ту порожнечу з своїм невгасливим світильником і відкрила за собою шлях і соняшним промінням і свіжому повітрю і людській цікавости. Легко буде входити в це підземелля, коли повітря туди дістанеться; але яка людська міць може встоятися проти вікового випару, що вбиває в одну мить усі сили життя, що гасить усякий земний огонь! Біда сміливому поетові! він забуває, що він людина; й коли перший осмілюється вступити туди, — то може впасти... Одначе поезія не настрашиться ніякого згубного випару, коли тільки вона справжня поезія; і не погасить її світильника ніякий історичний або моральний вугляний квас;

цей бо світильник горить нетлінним огнем — огнем Прометея...“

І в „Споминках про Шевченка“ в другім томі празького видання Кобзаря Шевченка і в листі до редактора „Русск-ої Старин-и“ М. Семевського, в автобіографії, подиктованій Білозерській, і в автобіографії, надрукованій щойно по смерти історика, Костомарів відносить своє познайомлення з Шевченком до весни 1846 р. В „Споминках про Шевченка“ Костомарів твердить, що з Шевченком познайомився особисто в маю 1846 р. в Києві та стрічався з ним до січня 1847 р., коли Шевченко виїхав у Чернігівщину. Тоді й перечитав у рукописі багато з Шевченкових творів. Про свої розмови з Шевченком згадує Костомарів, що, не зважаючи на свою гарячу відданість народові, у Шевченка не було видко тої злоби до гнобителів, котра нераз висловлювалася в його творах; навпаки він дихав любовю, бажанням примирення всяких національних і соціяльних непорозумінь, мріяв про загальну волю та братство всіх народів“.

Ширше оповів Костомарів про своє познайомлення з Шевченком в листі до редактора „Русск-ої Старин-и“ М. Семевського. Зазначивши, що він не був таким близьким до Шевченка й що його близькість була сливе виключно літературна, Костомарів писав далі так: „Познайомився я з Тарасом Григорієвичем у Київі в 1846 р. До того часу я знав про нього як про поета, незвичайно цінив його талант, одначе ніколи не бачив його в очі. Весною 1846 р. жив я в Київі на Хрещатику, на розі Бесарабської площі, в домі Сухоставського; напроти моєї квартири, на другій лінії Хрещатика, був трактир з нумерами, а в однім з цих нумерів появився тоді Шевченко: недавно передтим перебрався він із Петербурга на Україну,

зимою гостював десь у поміщиків Чернігівщини й Полтавщини, а нарешті оселився в Київі. Коло місяця я знав, що напроти мене живе знаменитий український поет, але не було нагоди з ним зустрінутися, а я був надто зайнятий, шанував час і з дня на день відкладав початок знайомства з ним. В квітні, по Великодні, не памятаю тепер хто з моїх знайомих зявився у мене з Тарасом Григорієвичем. Від першого разу зробив він на мене таке приємне враження, що досить було поговорити з цією людиною годину, щоб уповні зійтися з ним і відчути сердешну привязаність до нього. Я все дуже любив розумного Українця — простолюдина: його простодушність у злуці з бистростю, його добросердешний гумор і безжурну веселість, змішані з сумом, його ідеалізм із практичною розважностю, його готовість любити до самовідречення разом із тонким умінням розрізняти щирість від лукавства, — але ті прикмети в Тарасові Григорієвичу, якось зразу виявляючися, відтінялися тою ознакою поезії, котра властива тільки таким натурам, як його. Досить того, що я полюбив тоді ж Тараса Григорієвича. Другий раз, кілька днів по першім баченні, Шевченко відвідав мене знову, й ми сиділи в садку, що находився при дворі Сухоставських. Був чарівний весняний день, цвіли повним квітом вишні та сливи, почав розцвітати боз, завязувалися квіткові пупянки на яблунях і грушах, співали пташки, — ніколи не забуду я того дня. Шевченко приніс із собою в кишені незшитий зшиток своїх ніде ще ненадрукованих віршів, читав їх, довів мене до повного захоплення й зоставив свої твори у мене. Відтоді до місяця червня кілька разів бував у мене Шевченко по вечерах і приводив мене тоді в подив тим, що випивав одну за одною більше десяти шклянок міцного

чаю з значним доливом туди ямайського рому, й це зовсім не робило жадного впливу на його голову; кождий инший, здавалося мені, випивши стільки, лежав би кілька годин без притомности. Цю обставину я наводжу тут тому, щоб показати, як не зовсім справедливі поширені чутки про його пянство: він дійсно багато міг випивати й любив випивати, але в гидкім від пянства виді я не бачив його ні в той перший час мого знайомства з ним, ні пізніше, до останніх місяців його життя. Він пив так само, як пє багато инших панів, тільки міг приймати такі пропорції, які для инших були б дуже шкідливі, для нього ж — ні трохи; навіть не було замітно, щоб він був, як говориться, підпитий. В той час всю мою душу займала ідея славянської взаїмности, духових зносин народів славянського племени, й коли я навів розмову з ним на це питання, то почув від нього найбільше спочування й це передовсім зблизило мене з Тарасом Григорієвичем". На вакації виїхав Костомарів із Київа до Одеси на морську купіль. Коли вернувся у вересні до Київа, вернувся й Шевченко, що їздив із проф. Іванішевим на розкопку якогось кургану. Одначе в осени не бачився Костомарів так часто з Шевченком, як передтим, бо був сильно зайнятий приготовлюванням університетських викладів.

Доповненням цього оповідання є слова Костомарова в його автобіографії, яку записала Білозерська, надрукованій в рік смерти Костомарова. Про познайомлення Костомарова з Шевченком читаємо тут, що воно „відбулося незвичайно швидко. На другий же день ми говорили один одному „ти". Коли я оповів Шевченкові про істнування товариства (себто Кирило-Методіївського Братства), він зараз заявив готовість приступити до нього, одначе віднісся до його ідей з великою

заїлостю і крайньою нетолеранцією, що стало причиною багатьох спорів між мною і Шевченком. Він прочитав мені деякі з невиданих своїх творів, що від них я був у повнім захопленні. Передовсім сильне враження зробив на мене „Сон“, тоді ще невидана нецензурна поема Шевченка. Я читав і перечитував її цілу ніч і зовсім впивався нею“.

У своїх „Споминах“ про Костомарова Куліш приписав собі заслугу познайомлення Костомарова з Шевченком. Це можливе тільки в тім разі, коли Куліш приїздив 1846 р. з Петербурга до Київа, а ствердження цього ми досі не маємо. Куліш мав основу думати, що в його неприсутности зблизилися Костомарів і Шевченко ще більше до себе як молоді, з природи дуже талановиті люде. Костомарів виголошував із ентузіязмом перед Кулішем такі Шевченкові вірші, як „Сон“, „Кавказ“ і инші. „Високо ориґінальні поеми й кобзарські плачі Тараса знав він (Костомарів) від слова до слова на память“. Зокрема цінив Костомарів у Шевченка те, що останній називав ясновельможних козацьких гетьманів варшавським сміттям.

У звязку з цим варто пригадати тут слова жінки Костомарова, котра в своїх „Споминах“ описала припадкову стрічу Шевченка й Костомарова вже після їх арештування. Шевченко не жалів себе, бо був одиноким, бурлакою, але заплакав над недолею Костомарова, що саме мав одружитися й на передодні свого весілля попав у руки царської жандармерії. Пожалівши Миколину матірь і його молоденьку наречену, заохкав Шевченко: „Ой, лихо, лихо тяжке, горенько матерям і дівчині“. Байдужий про своє завтра, він додав: „Миколи мені жаль, бо в нього є мати й дружинонька й він нічим не винен, хиба тим,

що зо мною побратався. Прости ж мене, матінко, й не кляни!“ Ця стріча Шевченка з Костомаровим була 19 квітня 1847 р.

Яку ж шкоду міг мати Костомарів з того, що побратався з Шевченком? Одиноку ту, що попав під його особистий вплив і вплив його поезій. І дійсно сліди познайомлення Костомарова з Шевченковим „Сном“ маємо в підкресленні Костомарова при цариці Катерині, що вона „востаннє доконала козацтво“, з Шевченковим „Посланієм“ у словах „Книг“: „І філософи почали кричати, що то кепство — вірувати в Сина Божого, що немає ні пекла, ні раю“ (пор. слова „нема ні пекла ані раю“ в „Посланії“), нарешті з Шевченковим „Гусом“, до котрого взяв Шевченко за епіграф слова, якими кінчаться також „Книги“, а саме: „Камень, єгоже не брегоша зиждущиї, той бисть во главу угла“.

Коли ж поруч оповідань Костомарова про своє познайомлення з Шевченком поставити його слова в часі жандармського допиту про те, що „Закон Божий“ (себто „Книги“) знайшовся в маю 1846 р. між паперами Костомарова, принадний буде здогад, що саме в маю 1846 р. написав Костомарів свої „Книги“ під впливом своїх розмов із Шевченком і його поезій, шоб у запозиченій від Міцкевича, улюбленого поета й Шевченка й Костомарова, літературній формі дати від себе як історика рівнолежну річ до Шевченкового „Сну“ й „Посланія“. І тут висловив Костомарів ті думки, котрими захоплювався й котрими кермувався, засновуючи Кирило-Методіївське Братство. В усякім разі час написання „Книг“ можна посунути найдалі на час побуту Костомарова в Одесі на купілі, де захоплювався „Дідами“ Міцкевича, бо в осени й не мав Костомарів вільного часу й на основі його споминів бачимо від-

гомін його захоплення ідеями Братства і в університетських викладах і в розмовах із людьми, з якими довелося Костомарову ближче зійтися.

---

11. Донос на братчиків і їх арештування.

Серед балачок, плянів і рожевих сподівань проминув для братчиків 1846 р. Надійшли Різдвяні свята. До Києва приїхав старий знайомий Костомарова Микола Савич, поміщик із Гадяччини, що колись також учився на харківськім університеті. Савич їхав до Парижа. На перший день Різдва зійшлися братчики в Гулака: були тут Савич, Костомарів, Шевченко. Білозерського не було вже тоді в Київі, бо виїхав до Полтави на посаду вчителя в кадетськім корпусі. Пішли балачки про справи славянського світу й висловлювалися надії, що в будущині зединяться славянські народи в одну федерацію державних суспільностей. Братчики дискутували свобідно й нічим не вязалися, бо й не підозрівали, щоб хтось у сусідстві підслухував усе, що говорилося у Гулака. Так оповів про це в своїх згадках і автобіографіях Костомарів, але той, хто підслухував, написав у своїм доносі, що він підслухував розмови братчиків від довшого часу, отже протягом грудня 1846 р., а може й від листопада.

За стіною помешкання Гулака жив студент Олексій Петров і, зацікавлений політичними балачками, познайомився з ним. Петров успів удати, що спочуває республиканським ідеям, і Гулак виявив перед ним істнування Братства, показав йому золотий перстень із надписом: „в імя св. Кирила й Методія“, прочитав йому устав Братства й навіть позволив відписати собі його. Пізніше

Засідання Кирило-Методіївців. (Картина Куриласа).

Гулак прочитав йому „Книги битія", а Навроцький похвалився рукописною працею про Гайдамаччину, заявляючи, що було б дуже добре поширити її поміж Українцями й викликати в них давнього войовничого свободолюбного духа.

В січні 1847 р. Гулак виїхав до Петербурга, куди гаряче закликував його Куліш, і в лютім вніс просьбу прийняти його на службу в канцелярію ради петербурського університету. Вже в Київі виробив собі славу поважного наукового робітника: працював у київській „Комісії для досліду давніх актів", написав, але не вспів видати працю про „Юридичний побут поморських Славян" і переписувався в наукових справах із чеським ученим Ганкою. З Київа виїхав також Шевченко, а саме до свого приятеля Віктора Забіли в Борзну.

За те в марті приїхав до Київа Куліш, що саме оженився з сестрою свого приятеля Василя Білозерського Олександрою, пізнішою письменницею, відомою під псевдонімом Ганни Барвінок. Перед нею виголошував Куліш із памяти „Шевченкові плачі та пророкування. Нове творчество поета освітило і осіяло її душу так, мов небесне обітування чогось грядучого в перевазі світу над темрявою, правди над олжею, любови над ненавистю". Молода Олександра „плакала, слухаючи сі поетичні плачі, сі побідительні пророкування". Вона глибоко відчула глибокі задуми Шевченка та предложила Кулішеві обернути все її віно на те, щоб Шевченко міг прожити три роки за кордоном і там поширити й поглибити свою мистецьку освіту.

Саме тоді виклопотали земляки у міністра для Шевченка посаду професора малярства в київськім університеті. Він марив уже про якусь академію малярства на Україні, про якесь царство

української пластики. Було весело на душі Шевченка, не менше радів і Куліш. Останній попросив Шевченка на старшого боярина. „Залюбки прийняв Шевченко його прохання, ба може й з таємною одрадою. Не мав Кобзарь наш нікого нижчого від себе на Вкраїні, та не мав же нікого й вищого. Бративсь охочо із останнім перебендею старцем, а проте дядьком не вважав і найпершого пана“.

І повіз Куліш свого старшого боярина до своєї молодої княгині. „Там знали Шевченка по його творах та по його любій, то жартовливій, то поважній або сумній розмові. Ніхто ще не знав, що він предивний, може найлуччий співака народніх пісень на всій Україні обох дніпрових берегів, і сам я не думав, що почую в його піснях щось іще нечуте“ — оповідає Куліш в своїм „Історичнім оповіданні“. Багато було гостей на весіллі Куліша. „Гули вони по всіх кутках мов ті шмелі; щебетали мов горобці. Як же почули Шевченкове співання, ушухли всі так, наче зостався він один, під вечірнім небом, викликаючи дівчиноньку свою вірную. Як у ту пору своєї жизні співав Шевченко, а й надто, як він співав у той вечір, такого або рівного йому співу не чув я ні в Україні, ні по столицях оповідає Куліш. Порвались разом усі розмови і між старими, і між молодими. Посходились із усіх світлиць гості до зали мов до якої церкви. Пісню за піснею співав наш соловей, справді мов у темному лузі, серед червоної калини, а не в зімньому захисті серед народу. І, скоро вмовкав, зараз його благали ще заспівати, а він співав і співав людям на втіху, а собі самому ще й на більшу... Душа поета, обявившись посеред чужого щастя своїм щастям, обернула весілля поклонниці його великого таланта в національну оперу, яку може ще не скоро

чутимуть на Вкраїні. І всіх більш розкошувала нею щаслива своїм таємничим подвигом молода княгиня... Прощаючись із Шевченком, вона подарувала йому на спомин ще один дорогий клейнот, найдорожчий з усього добра, яке мала коли: свою вінчальну квітку. Сим задушевним подарунком вона, в мислях своїх, знаменувала на нім і вітала його грядуще величчя, котрого так гаряче жадала для щастя України".

За Кулішем приїхав по якімсь часі до Києва також і Білозерський із Полтави, що покинув там посаду в кадетськім корпусі й разом із Кулішем вибрався їхати за кордон. Куліша висилала за кордон петербурзька Академія Наук для студій над славянськими мовами, щоб приготовився до університетської катедри славістики. Знову ж Білозерський „лагодивсь їхати в Славянщину, щоб у чеській Празі і по других центрах славянського народовідання повчувати славянські мови, а вернувшись, шукати собі протовпу до катедри в котрому з українських всеучилищ". Порадившися, обидва приятелі постановили їхати вкупі до Чехії й вибрали шлях через Волинь і Варшаву.

Наприкінці лютого 1847 р. заручився Костомарів із своєю ученицею в однім із київських пансіонів Галиною Краґельською й на провідну неділю по Великодні було назначене їх вінчання.

Та всі рожеві мрії і сподівання братчиків зморозив донос студента Олексія Петрова. Він зявився 16 марта 1847 р. в куратора київської шкільної округи ґенерал-майора Траскіна й заявив, що йому вдалося викрити істнування таємного товариства з шкідливими політичними цілями. На доказ передав його статут. Куратор прикликав свого помічника Юзефовича й велів Петрову при нім подати свій донос на письмі.

Зазначивши, як у сусідстві Гулака винайняв для себе квартиру, Петров оповідав, що він досить часто працював пізно у вечір і часто чув збори в Гулака й розмови про справи, що відносилися до держави, пройняті наскрізь ідеєю свободи. Розмови відзначалися ориґінальностю думок про різні галузі державної управи й тому зацікавили Петрова так, що він почав щораз більше звертати увагу на подібні сходини й розмови. А що такі збори відбувалися досить часто та предмети суперечок були все одні й ті самі, зробив Петров із того висновок, що вони мають якусь означену ціль.

Раз у вечір почув Петров, що зібране в Гулака товариство висловлювало свої думки про те, що для Росії республиканський лад кращий. Розмова була між поміщиком Савичем, студентом Навроцьким і професором Костомаровим. Савич гаряче доказував, що в Росії треба конче скасувати монархічний лад управи та старатися завести народній уряд із представницькою формою, в котрім кожде окреме славянське племя мало б у себе окремого представника, що засідав би в спільній раді славянських племен. Із думками Савича полемізував Костомарів. Далі доказував Савич, що можлива річ викликати повстання, бо російський уряд поступає подурному. Збірним місцем для повстанців могла б послужити київська кріпость, що саме тоді будувалася. Савич закидав декабристам нерозумні розпорядки, наслідком яких вони не могли виповнити своїх намірів. Він говорив, що російський уряд узагалі бажає здавити народнього духа й завести в Росії китаїзм, тому треба конче визволити народній дух від деспотизму. Після того почали говорити всі й Петров не був у силі відрізнити, хто про що говорив.

Незабаром після того познайомився Петров із Гулаком, що на другий день по познайомленні зайшов до нього, розмовляв із ним досить довго про різні предмети науки й нарешті попросив його зайти до себе. Щоб довідатися про склад товариства, яке бувало в Гулака, зайшов Петров на другий день увечері до Гулака, зараз на початку запитав, як називається ліберальний гість Гулака, та довідався, що це поміщик Савич. Тут же почав Гулак збивати ліберальні ідеї Савича й доказувати щастя держав під монархічною управою. Зорієнтувавшися, що Гулак хоче цим робом тільки довідатися про його думки в цій справі, Петров „почав доказувати йому противне, кажучи, що й Савич під деяким оглядом має слушність, що люде певно находилися б у кращім положенні, коли б були під республиканською управою, й додав до того, що може й таких людей дуже багато, одначе вони відокремлені й не мають твердої точки опори, щоб виявити свої чисті наміри“.

Захоплення, з яким доказував Петров такі думки, зовсім розігнало всякі сумніви Гулака щодо особи Петрова й він виявив йому, що дійсно є люде, котрі стараються викликати переворот у державі, що ці люде не відокремлені, а творять величезне товариство, яке істнує крім Росії також в инших славянських племен. Подавши Петрову ті вістки про Кирило-Методіївське Братство, про які була вже вище згадка, Гулак сказав, що не може виявити йому згідно з правилами Братства його членів як новому членові, що багато з членів Братства подорожує по Росії саме з ціллю поширити такі ідеї, що головний осередок їх товариства в Москві, а Братство старається передовсім поширити ідеї свободи поміж вихованцями гімназії та взагалі між дітьми й тому найкращі

й найпильніші члени стараються обняти посади вчителів.

Перед своїм відїздом за кордон відвідав Савич знову Гулака та в балачках про державні справи доторкнувся того, що важними помічниками в їх справі можуть бути вихованці військово-наукових заведень, коли б поширити поміж ними ідею свободи. При цій розмові був і студент Навроцький.

Такі вістки отримав Петров у часі, коли жив у сусідстві Гулака, пізніше, зайнятий сильно працею на своє утримання, він стрічався, правда, з усякими членами Братства, але ці стрічі були такі короткі, що не міг почати розмови про Братство. В часі Різдва прислав йому Гулак „Акты относящіеся къ исторіи Западной Россіи“, а післанець сказав Петрову, що Гулак вибирається до Петербурга та просить його зайти до себе. Прийшовши, застав тут Петров Навроцького та в його присутности відчитав йому Гулак „Закон Божий“, себто „Книги“. Далі прочитав йому чотирі вірші Шевченка, що в своїм змісті мали явно протизаконні думки. А що це все діялося на передодні відїзду Гулака до Петербурга, Петров не мав можности скопіювати „Закон Божий“. Наприкінці січня приїхала до Петрова на десять днів його мати й щойно по її відїзді він успів довідатися таке: Гулак виїхав до Петербурга разом із Шевченком, щоб обняти там наукову посаду; студент Навроцький виїхав разом із Марковичем до Пирятина, звідки Навроцький мав виїхати до Полтави, щоб старатися про посаду вчителя в полтавськім кадетськім корпусі, а Маркович мав вернутися назад до Київа. З їх відїздом Петров не міг слідити далі за їх діяльностю й одержувати нові вістки, тому й постановив представити кураторові те, що вспів відкрити.

Куратор Траскін і його помічник Юзефович задали Петрову ще кілька питань і довідалися, що коли приймано Петрова до Братства, прохано його в таємниці заховати наміри перед особами, що могли б пошкодити їх виповненню, а навпаки як найпильніше поширювати ідеї Братства поміж особами, що могли б бути в чім небудь користні йому. Присяги не вимагали від Петрова. Гулак задумував поширити свої ідеї між Поляками, щоб у першій мірі дістати від них грошеві засоби для швидчого здійснення своїх замислів. І взагалі про Поляків думав Гулак як про людей, що передовсім могли бути його помічниками. Про студентів університету говорив Гулак тільки те, що вони можуть допомогти поширенню його ідей, займаючися вихованням молоді. Шевченкових творів не мав Петров, памятав тільки зміст „Сну“ й „Посланія“ і доносив, що їх можна дістати в Навроцького.

Одержавши письменний донос, устні відповіди на низку питань і копію „Уставу“ та „Правил“ Братства, занепокоїлися київські представники царської влади. По місті пішли чутки, що в Києві відкрито змову або таємне товариство, членами котрого були професори, студенти, вчителі гімназії, письменники, словом увесь квіт київської інтеліґенції. Ґубернатор Бібіков виїхав до Петербурга й заступав його Фундуклей; тому до його дому підїздили один за другим куратор шкільної округи Траскін, його помічник Юзефович, ректор університету, жандармський штабовий офіцер Білоусов і инші. Всі були посумнілі й винуваті.

Що торкається ґенерал-ґубернатора Бібікова, про нього оповідали, що Петров пробував наперід зробити донос у нього. Але Бібіков догадався, в чім діло, запитав Петрова, хто він такий, а ді-

ставши відповідь, що студент університету, запитав, хто такий Костомарів. Петров відповів, що це професор університету. Тоді сказав Бібіков: „І ти важишся доносити на свого вчителя, котрого ти повинен шанувати як свого добродія? Геть, падлюко!“ Та раз постановивши зробити донос, Петров покористувався виїздом Бібікова з Київа.

Пішли труси й арештування. Дня 31 марта відбувся трус у квартирі Гулака в Петербурзі. Тут найдено „Книги битія“. Гулак кинув їх до виходку, але звідти видобули їх жандарми, що переводили трус. Між ріжними книжками й паперами, найденими при трусі, забрано дуже широку кореспонденцію Гулака з Кулішем, Білозерським, Марковичем і иншими. Ця кореспонденція доставила жандармерії ниток для дальших трусів і арештів.

Дня 12 квітня відбувся трус у Костомарова. Забрали три леґенди про св. Кирила й Методія; в них описувалося життя Кирила й Методія, їх проповідь у славянських землях, винахід славянської азбуки й переклад Св. Письма на славянську мову. На двох листочках були українські вірші; один із них кінчився:

Згине панство Гуновое,
воскресне свобода!
Слава тобі, Україно!

У Костомарова забрано також печатку Братства, перстень і деякі рукописи, як „Книги битія“, нарешті дві книжки віршів Шевченка, з них одну рукописну, дуже гарно ілюстровану, й другу друковану. З рукописної книжки всі вірші були тоді вже друковані крім одного.

Ще 2-го квітня вислав шеф жандармів граф Орлов письмо до ґенерал-ґубернатора Харківщини, Чернігівщини й Полтавщини кн. Долґорукова

й велів вишукати Навроцького, всі його папери, не розглядаючи їх на місці, старанно опечатати й разом із цими паперами виправити його негайно до Петербурга „в товаристві дуже певного й вірного урядника, поклавши за найстрожчий обовязок останнього дуже пильно наглядати за Навроцьким в часі дороги“, а по приїзді до Петербурга представити його в Третій відділ власної царської канцелярії. „Тому, що ця справа вимагає особливої таємниці, то зволъте поробити заходи, щоб дані розпорядки виповнено найсекретнішим робом і щоб, скільки можливо, не поширилися чутки про арештування й висилку Навроцького до Петербурга“. Так закінчив гр. Орлов своє перше письмо, а два дні пізніше вислав у тій самій справі друге письмо князеві Долґорукову, приказуючи арештувати Білозерського, Шевченка, що жив у борзенськім повіті, офіцера, що вчився в пазькім корпусі й у вересні 1846 р. став на службі в Полтаві.

Навроцького вдалося найти в золотоноськім повіті. 16 квітня відставлено його до Полтави, а звідти до Петербурга. Того самого дня арештовано Марковича, а два дні пізніше Шевченка в часі переправи через Дніпро, коли з провінції вертав до столиці України. Затримав його зизоокий поліційний урядник. Опісля Тарас любив жартувати, що від дитинства, сам не знаючи чого, не любив зизооких і не міг спокійно знести зустрічі з ними. Й ось неначе на оправдання лихого прочуття поліційний урядник, що арештував його, був зизоокий. Що торкається Шевченка, на нього був ще один донос. Подорожуючи по Полтавщині й Чернігівщині, щоб зібрати свої рукописи, зоставлені по різних домах, він продеклямував у Лубнях в одного приятеля кілька своїх

творів, між ними й „Сон“. Це й була причина доносу.

Шевченко саме спішився на весілля Костомарова, на якім мав дружбувати. Коли арештованого Шевченка привезли до ґубернатора, Фундуклей, здивований незвичайним костюмом поета, запитав його: „Що це, Тарасе Григорієвичу, ви у фраці й у білій краватці?“ — „Я їхав на весілля до Костомарова, — відповів Тарас, — мене запросили на боярина й тому я переодягнувся в Броварах і думав заїхати просто на квартиру молодого“. — „Ну, куди молодого, туди поведуть і боярина“, зажартував Фундуклей, а Шевченко подумав собі: „Добре весілля!“ На другий день вислано Шевченка до Петербурга під наглядом поліційного офіцера Ґрішкова й жандарма з письмом Фундуклея. Тут між иншим писав він, що „між його (Шевченка) паперами знайшлася рукописна книжка з українськими віршами, його власні твори, багато з котрих бунтівничого та злочинного змісту“.

Це була збірка „Три літа“. Її разом із жмутом віршів, листів і різних паперів і маленьким альбомом із віршами й рисунками передав також Фундуклей через Ґрішкова до Третього відділу власної царської канцелярії. У згаданім жмуті була поема „Осика“, пізніше названа „Відьмою“, баляди „Русалка“ й „Лілея“, „149 псалом Давида“, „Сон“, передмова до задуманого нового видання „Кобзаря“, чотирі листи Куліша до Шевченка, листи Штрандмана, що називав Шевченка „остатнім із козаків“, і Карпа, що титулував Шевченка „отаманом“, два листи Квітки до Шевченка, що в однім із них писав Квітка про Москалів як про „дурних кацапів“, лист княжни Варвари Репниної до Шевченка, кілька віршів Афанасєва-Чуж-

бинського, Андрузського й инше. Забрано в Шевченка також пакет із його рисунками.

Заки Шевченка привезено в Третій відділ, останній успів дістати з Академії мистецтв посвідчення про Шевченка. До посвідки, що Шевченко вчився в Академії мистецтв, додавав її президент увагу, що „Шевченко має талант до поезії та в українській мові написав кілька віршів, що їх шанують люде, знайомі з українською мовою і давнім побутом того краю, уважався він усе моральною людиною, може трохи мрійливою, почитателем української старовини, але нічого доганного про нього не доходило до відома академії“.

Куліша й Білозерського арештовано у Варшаві, коли Куліш затримався тут із молодою дружиною й Білозерським у своїй подорожі за кордон. З приводу цього арешту ось що оповів Куліш. Між иншими людьми спізнався він у Варшаві з сенатором Стороженком, правою рукою покорителя Варшави графа Паскевича. „Сей земляк великого полководця і сатрапа піддобрювавсь йому тим жартовливим українським балаканням, котре ще й за російських цариць неодного нашого земляка „виводило в люде“. Був бо Паскевич також наш патріот щодо анекдотів, борщу, вареників і инших українських ласощів. Раз йому й каже первий його міністр, докладуючи до підпису всякі папери: „Світліший князю! от ви кохаєтесь у тутешніх наших земляках, що вони гаразд про нашу Україну балакають; а я вам покажу не такого земляка, — щирої козацької породи, земляка чистокровного, що від нього так і несе низовим вітром, Січчю Матірррю і Великим Лугом Батьком“. — „Чи справді?“ питає сатрап, підписуючи комусь там волю або каторгу, жизнь або смерть. — „Не шуткую, ваша світлость! Сей вам роскаже і розмаже не то про запорозькі звичаї, та й про

всі запорозькі думки". — „Рад, рад його послухати; привези, братець, його до мене". Саме під сю любу розмову двох патріотів українських подають сатрапові пакет із столиці. Розпечатав, позирнув і засміявся: „Гарний, братець, земляк твій! вели його арештувати на найвищий приказ!" Так скінчились наші варшавські студії".

У звязку з арештуванням братчиків появилася на одній вулиці у Київі така проклямація з датою 16 квітня: „Браття! Настає велика пора, пора коли маємо нагоду змити ганьбу, нанесену попілові наших батьків, нашій рідній Україні підлою рукою вічних ворогів наших. Хто з вас не підійме руки за велику справу! За нами Бог і добрі люде, вічно вірні сини України, вороги кацапів". На долі проклямації, що її походження досі не вияснене, був хрест. Ґенерал-ґубернатор Бібіков доставив копію цієї проклямації шефові жандармів гр. Орлову 26 квітня, а найближчого дня цар написав на ній: „Явна робота тої самої пропаганди з Парижа; цій роботі на Україні не вірили ми довго, а тепер не можна щодо неї сумніватися і слава Богу, що так розкрилося. Бібікову дай знати, що пора на місце (себто вернутися до Київа) й треба всюди строго дивитися".

З чуток, які викликало арештування братчиків на Україні, варто навести тут одну, звязану з Шевченком. Між иншим зроблено трус у селянина Вартоломея Шевченка. Опісля пішли чутки, що Шевченко хотів стати гетьманом України, а деякі шляхтичі говорили: „Коли б Шевченкові вдалося стати гетьманом, тоді напевно воскресла б і Польща". Варто пригадати, що й „Книги битія" висловили певність, що вільна Україна подасть помічну руку Польщі. З гетьманством України звязана куріозна вістка, яку подав 16 мая Бібіков

Орлову, а саме, що в арештованих випалений на тілі малюнок гетьманської булави як ознака приналежности до Братства; наслідком цієї вістки арештованих роздягали й шукали знаку, очевидно безуспішно.

Сильне враження викликало арештування братчиків також у столиці царської держави. Це видко з дневника петрашевця й офіцера прибічної гвардії московського полку Момбеллі. У маю 1847 р. вніс він такі вістки у свій денник: „Тепер у Петербурзі всі шепчуть і говорять секретно, з виглядом таємничости, про відкрите та приловлене урядом товариство буцім-то славянофілів. Говорять незвичайно різно. Неможливо відгадати, чиє оповідання правдивіше. Всі оповідання згідні тільки в однім: кількох розумних людей, дійсно благородних, освічених і вчених привезено до Петербурга й кинено їх у таємні арешти, ні для кого недоступні. Всі повторяють згідно, що Шевченко, Куліш і Костомарів находяться в числі нещасливих“. Згадавши далі про те, що Шевченко скінчив курс Академії мистецтв і, хоч він „не першорядний мистець, але в його рисунках і картинах, по більшій частині недбало зроблених, проблискує талант“, що він видавав у Петербурзі ілюстрований журнал п. н. „Живописная Украина“ й що „на полі мистецтв він не користувався звісностю“, Момбеллі писав далі: „Він далеко щасливіший щодо літератури. Україна зачисляла його до своїх улюблених поетів, котрих так небагато... Сливе всі його твори писані чистою українською мовою... Українці говорять, що Шевченко — справжній поет, поет із чуттям, поет із захопленням“.

Згадавши про свої зустрічі з Шевченком у Гребінки, Момбеллі так переповідав чутки про причини арешту Шевченка та його товаришів:

„Ніхто не знає пляну українських патріотів, яку вони мали ціль; але говорять про це різно. — Одні говорять, буцім-то вони хотіли викликати на Україні повстання, проголосити Гетьманщину й повне відокремлення від Росії. — Инші говорять, буцім-то вони, хоч і уложили проєкт відбудови Гетьманщини, але виконати свій плян бажали не инакше, як за згодою царя, і йому то задумували предложити свій проєкт управи України на розгляд. — Треті говорять, що ні задумів, ні змови не було рішуче ніяких і що вся та історія не більше, як твір київського ґенерал-ґубернатора Бібікова, що за свій твір сподівався одержати якусь нагороду й може одержав її“. Далі подає Момбеллі, що про саме викриття „змови“ оповідали різно. Між иншим говорили, що Шевченко „написав українською мовою у віршах поклик до Українців“. „Деякі говорять, — пише далі Момбеллі, — що при помочи таємної поліції знав і давніше уряд про істнування змови... Ще говорять, буцім-то австрійський уряд прислав письмо до російського, де подає, що російський урядник, буцім-то від уряду, їздить по австрійських землях і ширить між австрійськими Славянами думки, неприязні урядові“.

„Прихильники деспотизму, себто істнуючого ладу в Росії та всі перейняті страхом, так звані обережні або инакше розсудні, називають цей задум дурним безглуздям“. В Росії бо осуджують тих, „котрі мають надію на переворот у Росії, на кращий порядок речей..., котрі мають сміливість відступати від дурних приличностей світу, не зовсім піддаватися силі, — взагалі всіх тих, котрі мають нещастя виходити в чімсь із загального рівня, виключаючи рабську відданість і горливість до престолу. Деякі називають поступки Шевченка безглуздям, ознакою помішання саме тому, що

плян його уважають таким, що не може здійснитися, попросту дурним". Одначе Українці, більше знайомі з умовами краю, навіть ті, котрі сильно не похваляють поступку Шевченка вже тому, що він не вдався, признають його плян зовсім не таким дурним, як може видаватися на перший погляд". Вони говорять, що „треба тільки розворушити" їх земляків, „так уже трудно буде успокоїти їх, поки не доберуться до свого, не виповнять того, що задумали. А з повстанням на Україні розворушився б і Дін, давно вже невдоволений мірами уряду. Поляки також покористувалися б нагодою. Послідовно увесь полудень і захід Росії вхопили би за зброю".

Крім того пішла в Петербурзі про Шевченка чутка, що один примірник того поклику, що його написав у віршах до Українців, віддав Шевченко якомусь Французові Лесажеві з власним підписом „на те, щоб він надрукував його у великім числі примірників у Липську для роздачі між народ". На кордоні буцім-то найдено поклик між речами Лесажа та звелено арештувати Шевченка, але Лесаж перестеріг його й він утік до Галичини, де його зловила австрійська поліція і відставила в петербурзьку кріпость. Така то леґенда зродилася серед Петербуржців під враженням арештування Шевченка, що на нього перенесено й деякі риси зо справи Савича, котрого російський уряд спровадив арештованого зза кордону.

---

12. Методи допитів братчиків.

Арештувавши Костомарова, київська влада посадила його в бруднім арешті на Подолі разом із двома поліційними жовнірами. В неділю вранці зайшов до нього поліцмайстер Ґаляткін і, злобно

затираючи руки, сказав: „Як вам тут, пане професор, не зовсім вигідно? Приємніше було б вдома з молодою жінкою?“ Увечері повезено Костомарова в закритій повозці на його квартиру, щоб попрощався з матіррю й нареченою. Була сцена, повна розпуки: за хвилину мав відїхати в невідомім напрямі на невідому долю той чиє весілля мало відбутися саме того самого дня. Костомарова повезено в Петербург. На дорозі зустрівся він із Андрузським. Коли останній запитав Костомарова, за що його арештували, він відповів: „Та Гулак у Петербурзі чорт знає що написав і на мене зіпхав, а сьогодні день мого весілля!“ Опісля промовив Костомарів до Андрузського по французьки: „Скажіть Марковичеві, щоб був обережний. І иншим“. У дорозі прийшла Костомарову до голови думка заморити себе голодом. Він нічого не їв і не пив і постановив собі проїхати так пять днів. Через це ослаб так дуже, що без чужої помочи не міг ні вилізти з повозу, ні всісти до нього. Вже було близько до Петербурга й Костомарів побачив, що він не матиме можности вмерти до часу приїзду до столиці Росії. Запримітивши, що Костомарів нічого не їсть, його провідник відгадав, що він задумує, й радив йому занехати свій намір. „Ви не спричинете собі смерти, — говорив він, — я успію довести вас, але ви пошкодите собі; зачнуть вас допитувати й ви наслідком ослаблення зачнете маячити й наговорите зайвого й на себе й на инших“. Костомарів послухав ради провідника та в Ґатчині поснідав перший раз по пятидневнім пості.

Дня 20 квітня привезено Костомарова до Петербурга — просто в Жандармський відділ царської канцелярії. Найперше роздягнули його донага, забрали його одіж, і дали йому білий застібаний пікетовий халат і лишили під замком.

Ґорішня частина дверей була шкляна й через неї бачив Костомарів жандармів із зброєю на чатах. Не минула й година, як вахмістр приніс йому його одіж і велів одягатися, бо його кликав до себе шеф жандармів граф Олексій Орлов. Від нього саме почув згадані вище слова про „Книги битія українського народу". Коло Орлова стояв ґенерал-ляйтнант Дубельт, що з першого погляду

Кат Кирило-Методіївців шеф жандармів гр. Олексій Орлов.

зробив на Костомарова неприємне враження. Костомарова відведено знову до його нумеру, потім принесено йому питання на письмі й від того дня розпочалися допити.

Раз попросив Костомарів Дубельта позволити йому читати книжки й газети. „Не можна, мій добрий приятелю, — сказав Дубельт, — ви над

міру багато читали, ну, а коли хто обіпється води, треба давати йому вже потрошки; ви, мій добрий приятелю, багато знаєте, більше, ніж треба, й хочете щораз більше знати". — „Адамів гріх" — відповів Костомарів, але ні книжок ні газет не дістав. Із Київа прислано в Третій відділ різні папери Костомарова, між иншим також його університетські виклади, головно місця, що на думку місцевої влади викликували сумніви щодо добромисности Костомарова. Одно з таких місць дуже

Кат Кирило-Методіївців ґенерал-ляйтнант Леонтій Дубельт.

не подобалося Дубельтові, що закликав Костомарова до канцелярії та, вказуючи на його виклади, сказав: „а ваші виклади, мій добрий приятелю, — які гарні?! — ач які химерні ідеї! Викладали б їм (студентам) граматику й аритметику, а то занесли їм які мудрощі!"

Зокрема дуже ворожо відносився Дубельт до Шевченка. Раз сказав він до Костомарова: „Та й гарне ж було б те товариство, до котрого на-

лежав би Шевченко“. Иншим разом жандармський офіцер, що знав його особисто з часу давнього його життя в Петербурзі, сказав до Шевченка: „ось, Тарасе Григорієвичу, коли Ви звідси вирветеся, то то заспіває Ваша муза“, а на це відповів Шевченко: „не який чорт мене сюди заніс, коли не бісова муза“. Коли розводили братчиків по нумерах, Тарас, прощаючися з Костомаровим, сказав: „Не журись, Миколо, ще колись будемо вкупі добре жити“. Були це пророчі слова, бо по повороті з заслання дійсно доля звела разом Шевченка й Костомарова.

Являвся Костомарів також до очних ставок із Петровим, Андрузським і Гулаком. Дуже замітна остання очна ставка. Й Костомарів і Гулак подали нарешті себе за авторів уставу та „Книг“. Хоч Гулак не був автором ні одного, ні другого, при очній ставці вперто стояв при своїм зізнанні. Тоді то граф Орлов розлютився та сказав до нього: „так, це корінь лиха!“ За впертість посаджено Гулака в Олексіївський Равелин, але й це не помогло нічого. На всі настоювання й погрози він відповідав одно: я зложив присягу й не нарушу її, що ні було б зо мною. Знаючи про його реліґійність, начальник Третього відділу Скобелєв вислав до нього протопопа Малова, що став аґентом царської жандармерії у відношенні до Гулака. Малов почав намовляти його, щоб виявив урядові повну й чисту правду про все те, про що питали його, а він відповідав тихо: „ні, мій отче, цього не можу я зробити!“ Тоді Малов запитав про причину цієї неможливости й одержав відповідь: „на збереження цієї таємниці я зложив присягу, якої ніколи й ні за що не нарушу“. Тоді почав Малов доказувати, що така присяга це сильний гріх і нарушення важнішої присяги — вірнопідданчої, а Гулак заплакав гірко й відповів

Малову: „все це правда, але я не можу!“ Коли ж протопоп запитав узника, що це за таємниця та в якій справі хоче уряд довідатися від нього правди, Гулак відповів: „уряд уже знає те; зрештою це деякі мрії, які не можуть здійснитися, а якими деколи захоплюється молодість, ці мрії самі від себе розлетілися б, але правдоподібно хтось нас підслухав і справа вийшла на яву“. Почувши слово „нас“, Малов запитав за инших учасників і дістав відповідь: „були, але наслідком нашої взаїмної присяги я не назву їх ніколи. Знаю, що я сильно ображаю Господа Бога, тяжко зажурюю моїх батьків, але моє слово чести я збережу. Яка б ні постигла мене доля, я зовсім здаюся на Боже Провидіння“. Увесь час намови Малова плакав Гулак, нарешті просив його запричастити себе, але цього відмовив йому царський аґент доти, доки не занехає свого упору Гулак. При цих словах заридав він іще більше та прохав бодай відвідувати його з християнського милосердя.

Мовчанка Гулака була так дуже незрозуміла для катів братчиків: Орлова й Дубельта, що їм видавалося, що в своїй душі він носить найстрашніші задуми. З причини своєї мовчанки заслужив Гулак — на думку автора пропозиції покарання братчиків, уложеної для царя, — на строгішу кару ніж инші братчики. Орлов запропонував замкнути Гулака, як головного провідника „Україно-Слав'янського Товариства“, що зразу довго не хотів признаватися до своїх злочинних задумів, а ще більше як людину, здатну на всяке шкідливе для уряду підприємство, в шлісельбурзьку кріпость на три роки й опісля вислати його в далеку ґубернію під найстрогіший нагляд. Цар погодився з тим і дописав олівцем умову: „коли поправиться в способі думання“.

В „Історичнім оповіданні“ Куліша маємо вістки про поступування царських жандармів із Кулішем. Коли в Третім відділі царської канцелярії заявив Куліш, що перший раз бачить статут таємного товариства, Дубельт і Орлов аж ногами затупотіли з досади й гукнули на нього: „Що, ви нас уважаєте за дітей?“ „Варшавський братчик мій (Білозерський), котрого вхоплено і привезено слідом за мною, — оповідає Куліш, — вислебізував їм усе, як од мене таїлись і про що таїлись навіть із самою назвою общества. Шкода! Десять раз приводили нас під салдатськими штиками перед пилатовський трибунал; десять раз перепитували, гадали, міркували. Бідний хлопець, бачивши, що заподіяв міні й Шевченкові таке лихо, котрого не бажав би й ворогові, упав навколішки перед сими праведними чи премудрими правителями імперії і, плачучи, благав, щоб не карали нас за чужу провину. „Який хитрун, говорила, споглянувши на мене, сивоуса дітвора: „чужими руками жар загортає!“ — „Молодий чоловіче!“ промовив з імператорською повагою Орлов до плачущого бідолахи, справді ще дуже молодого хлопця: „це робить вам честь, що ви так великодушно виправдуєте приятеля“. А потім каже до Дубельта: „Згідно з моїм рефератом його величність зволив увільнити благородного юнака від замкнення в кріпость. Відошліть його до Петрозаводська; рекомендуйте ґубернаторові як знаменниту молоду людину й щоб дав їй гарне місце“.

Раз подано Кулішеві виписку з його листів, щоб пояснив її. Прочитавши її, сказав Куліш: „От посі мої слова, а дальш написано чиюсь видумку“. „І як справді в автографі моїм не знайшлось фальшованої приписки, — оповідає Куліш, — я з великої досади забув, що сиджу в левовій пельці, і почав здорово лаяти своїх суддів:

„Хиба ж причинен царь у тому, що ви коїте?“ гукав я на ввесь розбишацький вертеп. „Та ж не йому, а вам із сього користь, щоб ми були винуваті. Як ваше лукаве серце поверне справою, так він бідаха і задекретує. На вас і на ваших дітях лежатиме пролита по його декрету кров неповинна і, коли не ви, то ваше кодло за неї покутуватиме“. Полякались, далебі, що так, ниці герої сліпого деспотства, почувши слово правди-матери, і мов шкільна пустота почали передо мною оправдуватись — чим би ви думали? — помилкою!“

Хоч і Дубельт і Орлов не знайшли ніякого сліду приналежности Куліша до Братства, називали його головою й „аж скреготали зубами з жалю“, буцім-то він „усіх водив за ніс і лишився чистий“. Дубельт усе торочив Кулішеві про якусь „казнь“ і протиставив їй царське помилування в тім разі, як би він признався. Скільки не впевняв його Куліш, що не має до чого признаватися, Дубельт позирав на нього скрива та, всміхаючися, питав: „Ну, за кого дійсно ви нас маєте?“ Замісць відповіди говорив Куліш, що Третій відділ уважає його за якогось гетьмана, хоч таких великих річей не можна чинити такому вбогому, незначному й ніде незнаному чоловікові, яким є Куліш, що своє життя просидів у чотирьох стінах, над книжками, мов той чернець у манастирі. На це відказував Дубельт, що можна сидіти в чотирьох стінах і розхвилювати всю державу. „Ми бачимо ясно, — говорив він, — до чого ви змагали: перевернути все догори дном, знищити істнуючий лад речей. І для кого ж? для хлопів! Це у вас люде? Подивіться на того ліхтарника (тут показав у вікно). Ви думаєте, це людина? Це звір, що вміє тільки їсти, спати,

а далі сказав іще такі ґлаголи, котрих не напечатала б і казенна друкарня“.

Ще иншу знайшли зачіпку. На однім рукописі з козацького побуту нарисував Куліш олівцем стяту козацьку чубату голову; під нею турецька шаблюка; на ній степовий орел видовбує очі; на небосклоні степова могила; зза могили серпом підбився місяць. Була це картина козацької боротьби з ворогом християнства. Кулішеві судді зробили з цього картину Росії, що видовбує очі Україні. „Так то на злодію шапка горить! — замітив з цього приводу Куліш. Коли б уже мині заманулось такої емблеми, то змалював би я собі двоглавого або хоть укоронованого орла. А коли емблемувати Росію без корони, таку Росію, яку собою ізображають Орлови та Дубельти, то замісь орла треба малювати сову полуношницю, що сліпує в день і пасеться в ночі“.

Не вдіявши нічого з гетьманством, причепився Третій відділ до Кулішевої „Повісти про український народ“. „Премудрий ареопаг зробив з неї прокламацію“, хоч сама російська цензура дозволила друкувати цю книжечку.

Коли побачив Дубельт, що й Куліш уміє лаятися, почав розмовляти з ним про всячину, як батько з сином, і тоді вже приносив адресовані до Куліша листи від родини нерозпечатані. До того сидячи довго з Кулішем по ночах, сам на сам, у своїм інквізиторськім кабінеті за столом, давав Кулішеві читати листи своєї жінки, розмовляв із ним як добрий семянин і лестив його серце найкращими речами. Й опісля писав до Куліша „в заточення стрічок по десять своєю безсмертною в історії російської слави рукою“.

При допитах поставлено Кулішеві низку питань у справі його листування з Гулаком, а кілька десятків питань у справі листування з Костома-

ровим. Тут пояснив, що Мойсеєм української поезії назвав Богдана Хмельницького, а губителем, мучителем і Фараоном українського народу Польщу. Хоч деколи думав, що в українськім народі знову повториться щось в роді гайдамаччини, одначе під трубами України розумів її літературу, яка доведе поміщиків до того, що вони добровільно дадуть свободу селянам. Стінами й твердинею назвав він у переноснім значінні права, на підставі яких селяне належали до поміщиків. На питання, які гарячі почування українських діячів зосереджуються на народі, відповів Куліш, що це гарячі почування любови до людства заставляють українських письменників звернути увагу публики на поправу життя простолюддя. Що торкається рідної мови й поезії, то з самого простолюддя вийдуть літературні діячі, котрим сама природа подиктує любов до рідної мови й поезії. Літературна праця звязана з великими жертвами в часі, здоровлі та грошах. Література має засоби сильно вплинути на публику, а християнство не повинно охолоджувати нашого змагання до розвитку племінних основ, себто мови, звичаїв, обичаїв і взагалі всього того, що характеризує Українців у порівнянні їх із иншими племенами. Ці племінні основи, неначе зерно, так глибоко зрослися з Українцями, що, не зважаючи на їх близькі зносини з сусідніми народами, вони все лишаться з власними різницями. Найкращим шляхом для цього є заведення шкіл для простолюддя по всіх місцях і поширення загальної грамотности серед народу. При помочи поширення загальної грамотности могли б письменники найкраще подати народові в більшім або меншім ступні свою освіту. Історики Бантиш-Каменський і Маркевич, далі Квітка, Костомарів і він сам (Куліш) заставили подумати, як би врятувати те,

що заховалося, себто історичні й инші пісні, народні повірря й перекази, також одяги й обичаї.

Куліш і товариші задумували понаписувати по українськи короткі підручники біблійної та світської історії, географії, рахунковости й сільського господарства, а позаводити школи бодай в малім числі мали намовити поміщиків; провід над ними мали обняти священики. Тому, що для українських книжок було мало купців і видавець не міг деколи сподіватися навіть звороту своїх видатків, Костомарів, Гулак і Білозерський умовилися робити складку для видавання українських книжок. Кождий мав складати щомісячно, скільки міг, на руки Куліша.

Допитувалися Куліша також, чому підписався „рукою власною“, як у давнім часі підписувалися українські гетьмани. Куліш пояснив, що так підписувалися не тільки гетьмани, але й усі грамотні люде в старовину для відрізнення від тих, котрі не вміли власноручно підписати свого імени. Далі пояснив Куліш листовну згадку про історичне безладдя Українців, бо не вміли заодно стати, згадки про Куліша в листуванні Білозерського й Гулака, справу того, чи його рукою що писане з того, що братчики вручили Кулішеві на прощання при його виїзді за кордон, крім того дав іще кілька вияснень щодо инших справ, між иншим листу Максимовича, що назвав Шевченка й Костомарова дорогоцінними, й адреси Міцкевича в Парижі.

Коли Куліш пояснив справу свого знайомства з братчиками й низкою инших осіб, йому поставлено питання, чому в своїх творах „Україна“ й „Повість про український народ“ висловив ліберальні думки, очікування визволення козаків і такі подібні речі. На це відповів Куліш, що він може помилятися в своїх думках і фальшиво ро-

зуміти історичні події, зокрема під впливом пристрастної любови до своєї батьківщини України. Заклявшися, що не мав жадних злочинних намірів супроти російського уряду й що його любов до України не ослаблює зовсім його любови до Росії, Куліш покликався на те, що його писання перепустила цензура: „При тім же, не довіряючи власній думці про вплив, який викличе на публику писання, автор покладається на досвід цензора й, коли цензор не боронить видавати книжку, автор друкує її з певностю, що не робить нічого злочинного“.

Заперечивши всяку свою причетність до Братства, Куліш сказав таке на домагання Третього відділу пояснити щиро, що спонукало його до „злочинних задумів“: „Щодо деяких висловів у моїх письмах, що показалися злочинними, я вияснив вище дійсний змисл цих висловів і доказав, що ніякого злочинного задуму й напряму я не маю. А що торкається паперів, найдених між моїми паперами, також вияснив я вище, що ніодин із злочинних паперів не належить мені, а, судячи по почерку, правдоподібно належать вони Василеві Білозерському, на нещастя мому своякові по жінці, що жив в одній квартирі зо мною й папери його в часі моєї неприсутности забрані й перемішані разом із моїми паперами. Я ж запевняю вас усім для мене святим, що не мав і не маю жадних злочинних задумів і напряму, противних теперішньому способові державної управи“.

Найкращі зізнання дали Шевченко й Гулак; останній заперечував усе й наслідком своєї здержливости не видав нікого. Дуже зручно відповідав і Шевченко на питання в справі своєї поетичної творчости. Писав вірші, бо вони подобалися Українцям, писав і читав їх без усякої цілі, копіювати не давав, хиба що був необережний,

що не ховав. Далі запитано Шевченка, чим він був доведений до такого шалу, що, забувши на особисту вдячність, писав зухвалі вірші проти царя. На це відповів Шевченко: „Будучи ще в Петербурзі, я чув скрізь нечемности й догани на царя й уряд. Вернувшися на Україну, я почув іще більше й гірше між молодими й між поважними людьми; я побачив злидні та страшний угніт селян із боку поміщиків, посесорів і економів-шляхтичів, і все те робилося й робиться в імени царя й уряду“. Після того пояснив, що його вірші ілюстрував граф Яков де Бальмен, убитий на Кавказі 1845 р., та якийсь Башілов, якого поет і не знав. Шевченкові вірші подобалися правдоподібно тому, що були написані по українськи.

„Коли стоїчні, благородно здержливі, немов з стали вирізані відповіди Шевченка й Гулака викликають в нас радість і подив, — серце стискається тяжко, читаючи заплутані випростування, котрі розводив Костомарів, цілком збентежений всіма бідами, які впали на нього, розбивши всі наукові і громадські пляни і особисте його життя, до крайности рознервований поводженням своїх слідчих, збитий з пантелику, що хвилі заплутуючися в своїх поясненнях, — котрі потім відхорував певно тяжко всім своїм чутливим, тонким сумлінням, — або мудрування Андрузського, що плів, підохочений єзуїтськими порадами субінспектора Троцького, підхоплений ідеєю помогти правительству розплутати загадки, на котрі воно наткнулося — і пізніші старання взяти свої свідчення назад, спаралізувати їх шкідливі для приятелів наслідки“ — так схарактеризував зізнання братчиків проф. М. Грушевський, що заслужився їх виданням.

Лишаючи до двох найближчих розділів те з зізнань братчиків, що вони сказали про Братство як таке та про себе самих, відмічу тут инші справи допитів у дальших братчиків. Студента Тулуба допитували тільки в Київі, з ким, де й коли познайомився, в яких близьких відносинах стояв, у чиїх домах бував і кого там стрічав. Що торкається розмов, із Кулішем говорив найбільше про Україну, про східно-славянську народність і про Славян, потім про релїґію, поезію, зокрема про Шекспіра, Пушкіна, Гоголя й деколи Шевченка, що його Куліш тоді не хвалив, і про російську історію. З Гулаком балакав зразу про право, Німеччину й дорпатський університет, потім про селян, земельну власність і про все те, що відноситься до політичної економії, а в останнім часі багато говорили про релїґію, філософію та взагалі про наукові предмети. З Навроцьким по найбільшій части говорили про поезію, російські журнали, „Кобзаря" і „Гайдамаків" Шевченка, коли обидва ці твори ще не були заборонені. Дух усіх розмов був християнський.

З історії України говорили передовсім про терпіння українського народу в польській неволі та про гніт селян з боку поміщиків. Про народність говорили в тім напрямі, що треба привернути українську мову, яку забули сливе всі дворяне, про окремі риси українського характеру, що роблять честь усякій людині, а саме про добродушність, щирість і любов до батьківщини. Тому й говорили про Шевченка, що висловив у „Кобзарі" й „Гайдамаках" згадані риси й відродив мову, яка забувається. Говорили про характер Німців, головно вчених, що далекі від практичного погляду на життя в своїй працьовитости. Щодо Австрійців — братчиків займало особливо їх відношення до Галичини, причім обурювалися

на варварську політику Метерніха. Про селян говорили, що коли не можна визволити їх відразу, треба бодай позволити їм побирати освіту й викуплюватися з підданства, далі про необхідність їх загальної освіти та про те, що в цій справі повинен кождий старатися помогти відповідно до своїх засобів. Про філософію висловлювалися надії на її успіхи в Славян і зокрема в східніх Славян, котрі може помирять релігію з філософією. Нарешті була мова про неокатолицизм, про науку Штравса, що відкидав усі міти в християнській релігії, та про сумніви Тулуба й товаришів у цій справі.

Посяда зізнав у Київі перед ґубернатором і куратором, що Гулак займався чеською або сербською мовою й докоряв йому, що не цікавиться славянськими мовами. Навроцький займався головно німецькою мовою та перекладав Ґете; від Ґете переходила розмова до Шіллєра, а деколи до московських поетів Державіна й Пушкіна.

Між паперами Марковича найдено пять листів Куліша, де він писав, що „відбуваються сьогодні в тихости діла, багаті важними наслідками", що „його намір прийнявся та пустив коріння". Маркович пояснив, що під ділами розумів тільки літературні праці, які можуть приневолити письменників обробити матеріяли давнього життя народу й історії, як це зробив Вальтер Скот. Під наміром Куліша розумів Маркович те, що він успів поширити залюбування до дослідів історичних матеріялів і обробітки їх у романах.

Між паперами Марковича було також чотирі листи Білозерського. В однім із них писав Білозерський, щоб „ті вечори були повні серіозної важности" й що він „нарисував собі плян ділання, котрий пошириться сильно та принесе плоди". В другім листі писав він, що „має багато дітей,

котрі розуміють його, читає їм лекції, говорить їм як мужам, і слова його не падають надаремне: його тримається і Дмитро П(ильчиків)". У третім листі стояло, що в Полтаві „багато найдеться таких, в котрих можна посіяти святу любов до батьківщини", й що він надіється „палко взятися за труди для любої України". Четвертий лист, як пояснив Маркович, говорив про родинні відносини, а в трьох инших про літературні вечори, про плян поширення літературної діяльности, про виклад історії кадетам; а під працями для України розумів збирання історичних матеріялів для справлення історії України або мав на думці моральне зіпсуття серед народу й заходи дати йому освіту в християнськім дусі, завівши школу за дозволом уряду.

Між паперами Марковича найшовся і зшиток віршів Шевченка, отриманий від Навроцького: „їх мав я у себе з цікавости, такої звичайної в молодих людях, щодо чого й сердечно роскаююся й прошу великодушного вибачення" — писав із цього приводу Маркович.

---

13. Братчики про Братство.

До допитів у Третім відділі царської канцелярії притягнено й Петрова. Тут зізнав він, що Гулак оповідав йому, що товариство славяністів задумувало установити в кождім окремім славянськім племени народню управу, властиву духові народу, й щоб для ухвал, що відносилися б до всіх Славян взагалі, був спільний соим із представників від кождого славянського племени. Зєдинити ж Славян сподівалися славяністи не инакше, як узброївши їх проти верховних властей. Такий самий плян відбудови був і щодо України.

Гулак саме сказав Петрову, що товариство поступатиме миролюбно у відношенні до царської родини, а коли переворот відбудеться й цар не схоче зложити з себе верховної влади, тоді зайде неминуча потреба пожертвувати царською родиною.

Петров зізнавав, що славяністи задумували змалювати перед народом усі розпорядки уряду з найгіршого боку, викликати таким робом його ненависть і спонукати до перевороту. В усіх славянських племенах взагалі, а так само на Україні задумувано установити народній уряд. Це говорили Петрову Гулак і Навроцький. Щоб осягнути свою ціль, задумували славяністи поширити освіту й грамотність між селянами, подорожуючи по селах. Освоюючися таким робом із селянами та входячи в їх життя, вони бажали постепенно поширити ідею необхідности утворити народній уряд. Притім Гулак оповів Петрову, що багато осіб уже подорожує в тій ціли. Він же сказав Петрову, що для трівкішого поширення ідей волі між славянськими племенами треба конче завести школи для простого народу, а також писати й видавати твори, а саме говорив, що тільки таким шляхом можна ждати бажаного успіху, коли не зараз, то в будущині.

Всі відомі Петрову прихильники Славянства: Костомарів, Гулак, Навроцький розвивали енергічну діяльність, щоб осягнути свою мету. Зокрема діяльним був Гулак. У нього завжди збиралося товариство, де все були Костомарів і Навроцький. Зібравшися, зараз починали розмову, як виповнити свій спільний намір. В розмовах роздивлювалися ті засади, по котрим треба б установити новий уряд, як треба поділити Росію на частини та яку завести б управу в кождій частині, кого можна вибрати на посади в новім уряді, яким

робом надавати такі посади. Особливо розмова Костомарова з Савичем займалася всіма згаданими справами. Костомарів старався також у своїх університетських викладах яскраво й різко змалювати ті місця з первісної історії Росії, в котрих висловлювалася сваволя й непослух народу волі великих князів; також дуже яскраво переповідав ті місця, де розлючений народ посягав на життя великих князів. Маркович старався дуже пильно перекладати різні предмети науки на українську мову, викладаючи це популярно. При останній зустрічі з Петровим говорив, що бажає незабаром написати географію по українськи. Також бачив Петров у нього переклад історії грецької республіки на українську мову.

Доповненням зізнань Петрова є допити Андрузського. Приобіцявши свому „доброму начальникові“ Юзефовичеві сказати все, що знав, він заявив, що про істнування таємного товариства, названого „Славянським товариством св. Кирила й Методія“, йому не було нічого відомо, за те знав про істнування просто славянського товариства ось що: а) Окремої організації не мало, але звязувалося й трималося доброю волею кождого, а не якимись засадами й уставами; б) головною ціллю, що вязала всіх, було зєдинення Славян на зразок Злучених Держав або конституційної Франції; в) притім була окрема українська ціль: відбудувати Гетьманщину, як можна, окремо, як ні, в Славянщині; г) люба кождому Полякові польська мета: відбудувати польське королівство по Дніпро й полудневу Двину.

Представником головної цілі був Костомарів, а за ним ішов Гулак Представниками української мети був Шевченко й Куліш — у вищім ступні, поміркований — Посяда, що думав тільки про селян. Маркович, Навроцький і Білозерський три-

малися обох цілей і були більше учениками ніж учителями. До останніх зачислив Андрузський і Пильчикова.

Про істнування товариства знав із розмов Костомарова, Марковича, Гулака й инших. Товариство простувало до злиття всіх станів в один. Для цієї цили потрібна була освіта простого народу та примирення історично ворожих собі племен. Коло півтора місяця передтим зродилася в Андрузського думка, щоб кожда волость виховувала на свій рахунок одного з своїх на народнього вчителя, що по скінченні науки мав би до смерти вчити дітей своєї волости. Посяді належала думка про шляхту Київщини й инших українських земель. Тому, що на українських землях було тоді до півтора міліона шляхти польської віри, а української мови, задумувано навернути її на православє при помочи уряду; в ній саме задумувано найперше установити народніх учителів.

Дуже давня була думка про журнал. Задумувано видавати журнал на всіх славянських мовах, опісля в московській і українській мові, нарешті хоч альманах і тільки з появою Шевченка знов ожила думка, та показалося, що ні нема грошей на видавання, ні нема що друкувати. Останню перешкоду задумувано усунути тим робом, що постановлено запросити до участи також московських письменників, родом Українців. Щоб роздобути гроші, ухвалено вкладку. Опісля показалося, що з огляду на бідність творів із красної літератури не може істнувати український журнал. Тому й ухвалено повидавати новими виданнями давніх авторів, видати нових, а крім того перекладені на українську мову підручники й господарські книжки для простого народу.

Щоб примирити історично ворожі собі племена, служив до того дослід актів і допущення можливих виправдань злочинів одної нації против иншої чи то часом, чи обставинами, чи особистостю даних осіб, що й робив Костомарів, виправдуючи Поляків у гнеті Українців.

При доповняючім поясненні заявив Андрузський, що знав тільки, що 1) Костомарів написав „Славянську Мітологію“ та приготовляв свої університетські виклади до друку, 2) Посяда збирав народні колядки, веснянки й инше та писав письмо до царя й міністра, 3) Куліш посвячувався українській історії, а 4) розмови Гулака з Костомаровим мали теми з давньої історії. Решта все його власні комбінації й заключення. В цім напрямі поробив спростування своїх зізнань і в покаяннім листі з 21 червня 1847 р. до куратора Траскіна. Тут писав про Шевченка: „Не знаючи ходу думок Шевченка, я зробив його трохи не першим лиходієм у цілім світі виключно з тої причини, що він написав вільні вірші, які й сам хотів опісля знищити“.

З осіб, що на них покликався Андрузський, Посяда ще перед Юзифовичем зізнав, що попереднього року по Великодні був він у Костомарова, котрий, прочитавши кілька пісень московських, українських і на подібні мотиви з чеського або сербського, говорив, що не зле було б утворити яке небудь товариство в славянськім дусі. Притім читав Посяді кілька пунктів в роді проєкту. Хтось надійшов і перебив розмову на цю тему. Кілька днів після того застав у Костомарова Гулака й Навроцького. Вони закінчували розмову на тему заснування якогось товариства. По вакаціях зайшов до Костомарова, де застав Гулака. Тоді то один із них сказав, що й Посяду зробили або зроблять членом задуманого товариства. Це

прийняв Посяда за жарт. Пізніше запалення очей віддалило його від київського гуртка молодих товаришів.

У додатковім признанні перед висилкою до Петербурга заявив, що в Київі задумували видавати журнал, друкуючи в нім статті на різних славянських мовах. Здається, Костомарів робив у цій справі заходи в куратора й шукав співробітників.

При допитах у Петербурзі зізнав Посяда, що не брав участи в задумах „Славянського Товариства“ й серіозно ніколи не думав про самостійність України. Не знав певно, чи істнує товариство, чи ні, хоча часто чув, що Костомарів марив про нього. Ніколи не думав про положення Славян, не випитував і не читав ніде про них. „А коли я й говорив що про Україну, це зовсім не відносилося до її самостійности, швидче від инших міг я чути про це ніж від мене инші, бо я знаю Україну так, що про її самостійність і думати не був у силі“ — говорив „хитрий Малорос“ Посяда. Заперечив, що думав про навернення шляхти латинської віри на православє, але признав, що, бачучи гніт селян, не міг як християнин не вболівати над їх долею. Тут знову показався хитруном, бо виводив, що „той, хто є релігійною людиною в души (а не по формі), ніколи не подумає про инший уряд, як тільки монархічний, бо ідея єдинства, а не множества покладена в основу не тільки людської природи, але й всього всесвіту“. На згадку про виступ із зброєю в руці запевнив Посяда, що доки „Українці будуть християне, себто доки не забудуть Бога, доти вони не в силі й подумати про таке варварство“. Після того зажадано від нього пояснення в справі його питання Андрузського, чи той пішов би на Москалів. Коли ж Андрузський відповів, що в їх

землях не пішов би на них, але в батьківщині не ручить за себе, тоді Посяда всміхнувся й заговорив про Хмельницького. На це сказав Посяда, що про його спосіб думання вказує вже зведення розмови на Хмельницького котрий „своїм зединенням зберіг, а не погубив український народ“.

Таке плів Посяда, що ще недавно приготовляв просьбу, яку хотів вислати на руки котрогось із міністрів, а в тій просьбі писав, що на Україні „скрізь плач, зітхання“. А далі стояло в бруліоні ось що: „Плач, Україно, плач, твої сльози хай будуть твоєю потіхою. Але хто скаже, що не було б і тих, котрі все готові помогти тобі? Є й такі, що готові положити за тебе саме життя своє“. Очевидно цього не міг Посяда пояснити царським жандармам, бо колись воно глибоко крилося в його серці та прийшло неначе з иншого світу. Він викручувався тим, що такі слова написав у бруліоні, а при переписанні на чисто міг їх, мовляв, змінити.

Неясна справа уривку Посяди про той час, коли в літописах говориться про зединення Литви й України з Польщею. Перед київським ґубернатором і куратором пояснював його Посяда тим робом, що він „задумував написати про той нещасливий час маленьку повість або оповідання“. В уривку сказано, що треба подумати, чи не пристати б до Польщі, а далі стояло: за Україну проллємо нашу кров. Це пояснив Посяда в Третім відділі як „продовження написаної на своїй мові повісти про український народ, починаючи від князівств до самої злуки України з Великоруссю“. Після того, як ішла дума про зєднання з Польщею, описується в записці зєднання з Росією: „Ненько наша, ненько, що буде, то буде, а вже пристанемо до тітки, будем її поважати і за неї і за тебе козацьку кров проливати“.

Ствердив або видумав тільки Посяда зміну в своїм листі до вчителя полтавської гімназії Боровиковського. В бруліоні писав Посяда про якесь товариство, про видавання книжок і збирання грошей на цю мету, а при допиті пояснив Третьому відділові, що це була справа зорганізованого збирання місцевих висловів для петербурзької Академії Наук. Хитро вияснював і слова листу до Гулака. Тут говорив про якусь думку Гулака, подібну до тої, яка була в Навроцького, та згадуючи про невдоволення проти Тулуба, писав далі: „Щоб оминути подібні сцени, я усуваюся на якийсь час від вашого зовсім християнського товариства, але мій дух не віддалиться ніколи від нього; бо в самій глибині моєї душі покладена думка, нікому ще невідома. Ось чому передтим, заки я побачив Костомарова, моя душа належала вже до товариства, якого ніхто з вас не знає“. Посяда пояснив, що тоді саме говорили про якесь славянське товариство й він зо страху, щоб і його тут не зачислили, говорив їм, що він уже передтим належав до товариства, якого вони не припускали, а саме до „товариства, де два або три в імя Христа“, бо все мав схильність до самоти. Зрештою він „не в силі відповісти за кожде слово, бо часто вирветься таке, що коли з нього робити висновок, то він протирічитиме загальній думці“.

А що дійсно за багато дечого понавиривалося Посяді, він подав доповняюче вияснення, де заявив, що все, що сказав про Гулака й Навроцького, це вислід уяви хорої людини. Ні один ні другий не говорили йому нічого про якесь товариство. Зрештою сфера його дотогочасного життя зосереджувалася на горю й болю в середині — в душі й на хоробі — в тілі, хоробі, що давно вже копає йому могилу.

Навроцький чув, що правда, про славянство від багатьох осіб, але ці розмови були чисто наукові. Гулак листувався з Ганкою, що прислав йому власний правничий твір. Не брав участи в жадних злочинних розмовах із своїми товаришами в Гулака. Не чув, щоб Гулак читав при нім „Закон Божий“, і не жалувався на якусь недостачу матеріяльних засобів. Не читав Шевченкового „Сну“ й нічого не говорив про видання рукопису про „Гайдамаків“, яких давав Петрову. „Тільки говорячи з ним про українську поезію, сказав, що цей твір щодо мови й гомеричних описів може стати нарівні з шостою піснею Гомерової Іліяди“.

Після того пояснював Навроцький такі слова свого листу до Білозерського: „Ви питаєте, про які особи я писав, між котрими можна посіяти любов до батьківщини. В мене не було на думці вказати вам ту або иншу особу. Пошукайте, найдете багато. Деколи в бідній хатині сидить із таким гарячим серцем, що може спалити цілий світ, коли туди кинути хоч маленьку іскру. Ви говорите, що ті, котрі живуть на Україні, придивилися до неї. Придивилися: бо нічого не бачили, а покажіть їм, — усе піде в лад“. Ці слова пояснив Навроцький так, що в Полтавщині міг Білозерський найти багато гідних людей, в яких побачив би багато гарних прикмет. Поза тим натякнув на те, що там нічого не знають про українську поезію й треба тільки розкрити її, щоб усі звернули увагу на неї. Ні Посяда, ні Навроцький не говорили правди в поясненні, але яка ж велика різниця в їх поясненнях; тільки переляком треба пояснити, що Посяда плямив те, що ще так недавно було святим для нього й повинно було таким самим лишитися.

Згадку в листі про княжну Репніну, котра говорила про якесь товариство, пояснив Навроцький тим робом, що це була думка утворити з молодих людей товариство для зміцення і поширення віри. Навроцький визначив згаданому товариству ціль усувати сумніви в релігійних справах у молодих людей.

При доповняючім допиті зізнав Навроцький у справі Братства таке. Насамперед заявив, що Гулак ніколи не говорив при нім про товариство, а так само Посяда й Маркович. Сам він ніколи в Костомарова не говорив із Гулаком про заснування товариства, не тримався ніякої партії й не належав до жадного товариства. Правда, в Гулака й Костомарова були розмови, але чисто наукові, за те не було розмов про заведення представницького уряду в славянських землях, про скинення верховної влади в Росії, про приготування народу при помочи освіти й видавання книжок. Гулак приготовлявся до маґістерського іспиту, Костомарів не був у близьких зносинах із ним, Білозерський займався збиранням українських пісень, а Куліш українською літературою. Життя Шевченка йому мало відоме, а Марковича, Посяденка й Андрузського знав тільки як студентів.

Запереченню Навроцького, що він зовсім не знав Шевченкового „Сну“, протиставила жандармерія вказівки, що Навроцький був одним із найгарячіших почитателів Шевченка, знав на память його вірші, що йому передавав Шевченко свої вірші для збереження. Про цю справу сказав Навроцький таке: „Дійсно я знав деякі відривки з віршів Шевченка, але всі ті вірші були чисто літературного змісту й не містили в собі жадних протизаконних думок. Шевченко ж ніколи не поручав мені своїх творів для збереження й у мене

зовсім не зберігалися твори Шевченка. Я ніяк не помагав поширенню творів Шевченка серед публики. Чи задумували славяністи ділати зухвалими віршами Шевченка як для посіяння серед народу ненависти до царя й уряду, так і для викликання повстання серед народу, — такі зухвалі й нерозважні підприємства мені не відомі".

Опанаса Марковича допитувано в Київі про знайомости, зносини, зустрічі й розмови. Останні торкалися в першій мірі поезії, головно народньої, рідко підіймалися до філософії й религії, частіше оберталися до історії й ніколи не зачіпали політики, з виїмкою відношення селян до поміщиків, зразу в західній Европі, а далі в Росії й на Україні. Розмови не мали одного духа й напряму, а вязала їх науковість. „Часто висловлявся дух любови до Росії, до її славного минулого, а також до поетичного життя України". Розмови про відносини селян до поміщиків торкалися недостатности селянського життя, анекдотів про забавне або суворе обходження поміщиків із селянами, великої темноти селян і засобів до освіти тієї найчисленнішої кляси в державі, видавання для народу читань і підручників, для чого приготовлялися твори й навіть зроблено невеличку грошеву складку для видання чогось. Говорили також про необхідність визволення селян. Грошеву складку запропонував Гулак або Посяда, коли на початку січня зайшов до нього й вони обидва пішли до Гулака; там говорили про видавання читань не тільки для простого народу, але й взагалі для публики А що ніхто з них не мав засобів друкувати на свій рахунок, постановили зібрати між собою невеличку грошеву складку, заки уряд прийняв би це видання на себе, як це зробив із „Сельскими Чтеніями", які видає князь Одоєвський. Запропоновано зби-

рати по десять рублів сріблом і таку суму зложив він на руки Костомарова в січні або лютім.

Про себе зізнав Маркович, що він, родившися на Україні й виховуючися зразу на селі, а потім буваючи часто на Україні у свояків, бував нераз свідком того зіпсуття й морального упадку простого народу, котре викликує у нього пянство, якому товаришить найобридливіша гидота. Відповідаючи на питання, чому розправляв про освіту селян і для кого видалася вона йому потрібною, відповів Маркович: „Мені як молодій людині видавалося страшним таке загальне зіпсуття в народі, бо не тільки заражені ним мущини в зрілих літах, але дуже часто траплялося мені бачити пяними до шалу жінок і дітей. Мому серцю, непризвичаєному до жадних подібних ганебних явищ, і душі, освіченій справжніми правилами православної віри, було невиносною річчю дивитися на це положення й винищування цілого населення. Поневолі по тих сумних, тяжких враціннях являлася в душі думка, як визволити б цей добрий народ від лихих наслідків, в які втручує їх надмірне вживання горілки, бо крім фізичного ослаблення та бридоти, що походять від цієї вади, нищилося серед народу всяке почування віри, обовязку, сумління й нарешті — зовсім розстроювалося їх родинне життя, подружній звязок, союз спорідненя: все заражалося цією ганебною пристрастю та представляло людей швидче як якісь сотворіння без думки або подібними до тих нещасливців, котрі нищать своє життя уживанням опію. Коли раз подібна думка впаде в незіпсуте серце молодої людини, думаю, ця думка не може покинути її без того, щоб не викликати в ній гарячого бажання дати лік на те лихо, що, так сказати б, споріднилося з простим народом.“ Покликавшися на чутки, що сам уряд

звернув свою увагу на цей предмет, виводив далі Маркович: „Як і з цієї причини, так і з власного переконання, що ніщо не може так спинити пянства серед простого народу, як навчаюче християнське читання, я думав, що виданням подібного читання можна помогти самому урядові у виповненні його святих намірів. Жадної иншої цїли я не мав і не міг мати, як це доказується навіть тим, що ми хотіли перекладати саме для народу, на зрозумілу для нього простонародню мову „Сельское Чтеніе“ князя Одоєвського. Коли воно видається для Великоросів, то тим потрібніше воно для Українців, бо серед перших, з огляду на істнування оренд, пянство не доходить до такого величезного розміру, як на Україні“.

Маркович признався, що говорив Петрову про намір написати географію, а грецька історія, про яку говорив Петров, це ніщо инше, як його переклад Геродота. Але, запевнював він, твердої й рішучої думки писати географію у нього не було, а Геродота перекладав для вивчення грецької мови.

А про саме Братство сказав Маркович ось стільки: „Тільки тепер, коли я арештований, терплю морально й фізично в казематі, пригноблений хоробою, коли зроблені мені допити заставили мене глибше увійти у власне моє серце й вишукувати в памяти всі нагоди й події, що відбулися зо мною, у відношенні до моїх знайомих, також арештованих, як мені пояснювано при допиті, — я пригадую собі, що Костомарів раз, серед звичайної розмови про наукові предмети й літературні праці, згадав, що добре було б мені належати до товариства, яке для цього вже зложилося. Притім він показав мені, що знаком цього товариства був перстень, який був у нього на руці. Розуміючи, що для наукового й літера-

турного товариства не потрібно жадних подібних знаків і що може в цім товаристві є щось і таке, що може бути противне урядові, бо Костомарів висловляв деколи думки про загальне зєднання Славян усіх колін у будучім неозначенім часі, я рішуче відмовився від усякої приналежности до якого небудь товариства; й коли по якімсь часі я пригадав собі цю розмову, запитав Костомарова про його товариство, а він відповів мені, що воно розлізлося й вже не істнує, і відповідав із сміхом. Тому я не надавав ні першій ні останній розмові про це в моїх думках жадної ваги й зовсім про це забув.“

Найправдивіше з усіх братчиків зізнавав Білозерський. Признав, що найдений між паперами устав „Славянського Товариства“ дійсно переписаний його рукою й уложений на підставі різних писань, що ділали на уяву братчиків, а також на зразок тих науково-літературних товариств, котрі істнують у Чехів, Лужичан і Сербів. Це товариство істнувало тільки в думках, а не в дійсности, й ніхто не брався за його заснування й поширення. Назву товариства вжито по словам Білозерського не в тім змислі, котрий воно має саме, а до того людиною, що навіть не розуміла підзорливого значіння цього слова.

Під товариством розуміється велике число людей, звязаних між собою чимсь одним, спільним для усіх. Але в часі, коли Білозерський почав думати про товариство, був він один, а коли до цього слова додано „св. Кирила й Методія“, їх було трьох: крім Білозерського Костомарів і Гулак. На більше число воно не поширювалося, бо вони швидко побачили недоцільність і недосвідченість своїх думок.

Людське життя бідне без діяльности й від того, який напрям прибере діяльність, і життя

людиии стає поправним або непоправним, користним або шкідливим. Горе молодій людині, коли якась думка пришіпиться до неї тоді, коли вона ще надто недосвідчена та не в силі зрозуміти й обдумати її основно. Тоді її діяльність подібна до колоса, обвитого пасожитною ростиною; він занепадає поволі, трагить свою силу, а коли добродійна рука не визволить його від пасожита, він замісць того, щоб принести плід, стає некористною соломою. Так було також із Білозерським — по його словам.

Будучи студентом, читав з великою увагою все, що відносилося до Славян, і таким робом постійно знайомився з історією, літературою й мовою славянських племен. Його поривало захоплення, з яким вони старалися відродити свою народність, і його тішив усякий порив поета або вченого підтримати їх у цім змаганні. Нарешті йому стала відома ідея панславізму, яка захопила його до такого ступня, що віддався їй усім серцем. Читав думки за нею і проти неї у французьких, німецьких і російських журналах і довго не знав, на чім спинитися. Нарешті став оборонцем панславізму, а малював собі його ось як: Панславізм це зєдинення всіх славянських племен в одну спільну родину, котра, будучи захоплена любовю до людства, повинна розвинути в себе християнські правила життя, прикласти їх до громадянства й таким робом внести новий елемент і, так сказати б, дати нову понуку для всесвітньої діяльности.

Тому треба було усунути все, що стояло на перешкоді згаданому зєдиненню Славян. Такими перешкодами були: а) вплив чужих племен на Славян, шкідливий під тим оглядом, що Славяне не можуть подати собі одні одним помічної руки й забувають своє спорідНення і народність, б) від

цього походить розєднання й ворожнеча славянських племен, в) різність релігій і г) непросвіченість і нечинність багатьох членів громадянства. Наслідком того зродилася думка а) усунути вплив чужих ідей, повних космополітизму й противних славянським почуванням, б) зміцняти серед славянських племен свідомість їх спільної народности. З цього зродилося невдоволення багатьома думками, які стрічалися по російських журналах і які в нівець обертали народнє почування й бажання збирати матеріяли, які відносяться до вивчення України. Треба було старатися посіяти згоду й любов між племенами, що їх збіг обставин поробив ворогами, в) виясните питання про первісне заведення християнської віри у Славян і показати, що в найдавніших часах вони визнавали грецьку віру, й г) дбати про поширення докладного знання й освіти та спонукувати до наукової або громадянської діяльности тих, котрі хоч мають до цього хист, їй не посвячуються.

Тоді був Білозерський нездоровий і почав думати про те, як би побачити виповнення своїх бажань щодо Славян. Розгніваний якимсь виступом проти Славян і України в „Библіотекѣ для чтенія“, в гіпохондричнім настрою духа написав замітки, зреферовані вище в розділі про ідеологію Кирило-Методіївців. Єсть тут бажання рівности, навіяне французькими ідеями, а вкупі з цим потреба ділати в дусі покори й тихомирря, властивих дійсно авторові заміток. „Неприродний настрій“, в якім находилися його думки, не міг лишитися на довгий час і, як тільки поширилися досвід і історичне знаття, він побачив, що в його думках було багато мрійливого й дитинного та що все те почало опадати, як зівяле листя. Він побачив, що думати так, як він думав, значить бажати, щоб історія змінила зовсім свій хід, а це

неможливе з причини непохитних законів, котрі лягли в її основу.

Наслідком цього спостереження його думка звернулася в инший бік. І хоч був тоді ще недосвідчений, вибрав для себе ціль, що була ближча до нього й до виповнення. Він звернув більшу увагу на себе самого, почав старатися направити свої власні недостачі та змагав до того, щоб дари християнської науки й освіти передавати иншим, з якими зіткнеться. Одначе почування любови до всіх Славян взагалі й до східніх зокрема не покидало його, тільки зробилося тихшим і природнішим. В тім часі познайомився з Костомаровим і Гулаком, що також займалися вивченням славянського світу на різних полях, і ідея панславізму так само їх цікавила. Поволі перейшли в своїх розмовах на Славян і спільна любов до них захопила та зблизила їх до себе.

Зокрема гнівала Білозерського та його товаришів байдужість до споріднених племен, яку бачили в російських журналах, і нерозуміння славянської справи, яке стрічали серед громадянства, одначе тішилися тим, що російський уряд знав і правдоподібно попирав славянський рух. Щоби викликати спочування до Славян і їх ідеї, братчики постановили утворити між собою дружній союз, що впливав би на читачів, познайомлюючи їх із Славянами, а на згадку цього носити перстені або ікони з малюнком просвітителів Славян християнською вірою. Для напису вибрав Костомарів глаголицькі букви, але це не було необхідною умовою, бо містило в собі дещо підозріле. Братчики не думали ховатися з тим, але й не осмілювалися говорити всім про це, щоб не зустрінути насміхів, як звичайно поводяться люде з молодими людьми, що хочуть довершити чогось нового. Особливо цікавила їх думка про

зєдинення Славян в одну державу, з одною релігією. Деколи думали, що це станеться ще за їх життя. Білозерський говорив, що братчики сподівалися одобрення своїх плянів із боку російського уряду, що покладали свої надії на одну Росію, яка в силі довершити такого перевороту, але щодо цього треба памятати, що це зізнання арештованого.

Братчики думали, що їм треба впливати шляхом науки, щоб захопити всіх Славян і східніх зокрема славянською ідеєю, яку треба б поширити між усіма верствами громадянства шляхом освіти. Вони думали, що коли славянські народи відчують сильно потребу братського зєдинення, останнє довершиться само собою, бо чужі держави побачуть, що неможливо стримати моральне змагання славянських племен, і самі від себе уступлять те, чим заволоділи в часі лихої години, яка постигла славянські народи в різних добах.

Такий хід думок привів їх до зрозуміння того, що головною перешкодою в поширенні освіти серед Славян уважали селянство, котре ніде не робило такого сумного враження, як на Україні. Право володіння селянами уважали братчики шкодою для держави і їм видавалося, що уряд старається усе більше обмежити й облекшити це право та не пропустить першої нагоди, щоб визволити кріпаків. Братчики думали, що є обовязком поміщиків і кождого, хто має засоби, як із людяности, так і з огляду на користи, облекшити положення селян, заводячи для них школи, відповідні для їх рільничого життя. Братчики думали, що їх змагання, які випливали з любови до людини, найдуть покровительство уряду й що вони повинні тільки писати користні для народу твори, а уряд поширить їх.

Братчики спиралися на те, що видаються „Сельское Чтеніе“ й инші книжки для простого народу, заводяться захисти для нього. З таких мотивів написав начорно проєкт просьби, щоб завести в Полтаві школу для сільських дітей; в ній вчили б божого закону, простих реместв, рільництва й подавали б инші відомости, користні для домового сільського життя, в тій ціли, щоб ученик по скінченні курсу вернувся до свого дому й до праць свого стану, але з основнішими відомостями, які уможливили б йому витягнути як найбільше користей з свого життя.

Далі говорив Білозерський, що, чим далі, тим більше переконувалися братчики, які невідповідні їх думки, що громадянство не може їм спочувати, що сама назва товариства щезла та зробилася для них смішною. „Костомарів згідно з своїм характером, схильним до строгого досліду історії, звертав увагу (братчиків) на вивчення фактів і радив кинути славянську хвалькуватість“, а „Гулак, будучи характеру серіозного та зміцненого німецькою ученостю, вимагав, аби Костомарів доказував свої думки фактами“. Білозерський „старався підтримувати в них любов до славянських племен, що їх історичне життя почали вони піддавати нарешті строгому дослідові, — й доказував велику вагу Славян у розвитку родинних чеснот і життя, а так само й поезії без огляду на їх слабу участь на шляху всесвітньої освіти“. Нарешті погодилися на тім, що для поправности ідей конче потрібне тверде знаття фактів і близька знайомість із характером народу, з його установами, поезією, звичаями й обичаями і т. ин, й братчики почали серіозніше посвячуватися вивченню славянських народів. Найпершим і найголовнішим засобом до цього була мова народу, а що з незнаних мов була українська

мова для них найближчою, звернулися братчики до неї. З цим вязалося вивчення східнославянської історії й братчики зацікавилися всіма подробицями її давньої частини.

Незабаром покликано Білозерського на вчителя кадетського корпусу в Полтаві. Перед виїздом познайомилися з ним Посяда й Андрузський. Костомарів захорував наслідком довгої й неперервної праці та виїхав на морські купелі до Одеси. „Ми розпрощалися, охолонувши до славянської ідеї — ледви чи щиро сповідався Білозерський — і думали тільки про фактичні студії, про власне моральне удосконалення та про докладне виповнення своїх обовязків. Наша увага звернулася тепер найбільше до чоловіколюбства й науки. Від того часу проминуло десять місяців і в теперішнім часі ледви чи не кождий із нас відмовлявся від усяких ідей, утворених à priori уявою“.

При дальших питаннях зізнав Білозерський, що щодо самостійности славянських племен її не уявляли собі братчики під політичним оглядом окремою в кождім племени, а чимсь подібним до того, як член родини в рідній семї, що в ній він і залежить від иншого старшого члена й разом із тим незалежний щодо тих прав, котрі дає йому любов старшого. Про окрему самостійність України — бодай таке балакав Білозерський — ніхто з славяністів не мріяв; бажали тільки визволення селян, освіти, любови до своєї мови й розвитку літератури. В тім бачили вони самостійність усякого народу. У славяністів схилялися бажання на моральний бік, а зовсім не на матеріяльний. Щодо уряду — вони признавали зовсім справедливим усякий уряд, який випливав із ходу історії й під яким процвітає спокій і народній добробут.

Що торкається поширення освіти між селянами, по запевненням Білозерського славяністи не тільки не думали вжити освіти як засобу до повстання, а навпаки уважали освіту охоронним засобом перед проливом крови й насиллям. „Дух простоти й тихомирря християнського був завжди головною турботою славяністів“ і на багато народніх повстань у славянських землях вони дивилися як на вплив ворожої та шкідливої для Славян політики чужинців. Неосвічена людина з грубими почуваннями й поняттями страшніша від звіря в пориві гніву, як це доказали селянські війни; освіта ж повинна змякшити серце людини, розвинути її розум. Думка про гіркі наслідки неосвічености розлюченої людини висловлена й у Посланії Шевченка до земляків: „бо невчене око загляне вам в саму душу глибоко, глибоко“.

Основування шкіл було загальним бажанням усіх, що роздумували про загальну користь. Книжки, призначені для простого народу, мали бути реліґійного, морального й загальнокористного змісту, потрібного для простолюддя. Білозерський заперечив, щоб у кого небудь був намір виступити збройно. А на тему якихсь злочинних задумів або партій, напр. славянської, української чи якої иншої, сказав Білозерський: „Тому, що ідея славянства була тільки висловом окремого настрою деяких молодих голов, а не чимсь загальним, і притім ця ідея ставала постепенно спокійніша й набирала щораз більше досвіду, що зовсім природне в людях, котрі з любови віддаються науці й покинули мрії про перевороти, які залежать від вище назначеного ходу історії, а не від ділань на підставі людського рахунку, то й не могло бути ні одного прихильника славянства, котрий почав би ділати та спонукував би

усильно инших до злочинних задумів, що вже виходило б за межі думки. А товариство славяністів навіть серед повного, так сказати б, розквіту було таке незначне щодо числа учасників, що не могло вмістити в собі жадної партії".

На домагання сказати те, що ще більше було відоме Білозерському про товариство, подав він наприкінці такі подробиці. Не можна докладно означити ні початку ні часу заснування товариства, ні вказати, хто чого бажав. Менше більше можна назначити кінець 1844 й 1845 рр. Ніхто з братчиків не був учителем і ні від кого не вчився: думки порушалися науковими працями, що торкалися Славян. Один у одного бували тоді, коли на це позволяла вільна хвилина. Вичитані думки прибирали в розмовах різні форми й приложення щодо заснування товариства, заведення шкіл, визволення селян і т. п. Так утворилися правила. Давали слово чести, що не розповідатимуть цього й не згадуватимуть імен осіб. Одначе в усім тім не було таємничого політичного наміру. Думки братчиків виплили з двох джерел: з реакції, яку викликали противники славянства, й доведеної до крайности ідеї чоловіколюбства.

При доповняючім допиті 9 мая заявив Білозерський, що останніх десять місяців не був у Київі й не мав жадних вісток про те, що там відбувалося. Про особи, що згадувалися в листах братчиків, сказав, що не мали нічого спільного з ідеями панславізму, а згадувалися тільки з причини споріднення або звичайної знайомости. Товариство славяністів ніколи не мало жадних намірів, противних державному ладові. Непоправні думки зоставалися завжди думками, не більше, й то серед дуже малого круга. Одначе не було навіть у намірі якихсь закликів до бунту, до зброї або до нарушення якогось державного закона,

жадних таємних задумів або богопротивних виступів. А коли деякими ідеями й перейнялося кількох молодих людей, це виплило виключно з того, що вони не розуміли ще тої правди, що теорія і практичне дійсне життя ідуть зовсім різними шляхами; до того всі їх змагання обмежувалися одною наукою й літературою, що й породили панславістичні ідеї, та й розумовими турботами про потребу дати освіту нижчим клясам народу. Тільки з того наукового джерела випливали й до нього вертали всі змагання славяністів; усяке ділання, що нарушувало б спокій суспільного ладу, не може походити від ідеї славяністів, бо вони раз на завжди відкидають це як таке, що негідне та противне сумлінню, присязі та християнському обовязкові, а це все завжди брали славяністи в основу всякого свого ділання.

Між паперами Білозерського найшлися виписки з Кипріяна Роберта про панславізм, зроблені, як пояснив Білозерський, з одинокою метою вистудіювати славянський світ. На однім листку висловив Білозерський думку з приводу руїни замку Чарторийських; його зруйнували козаки в часі Хмельниччини. Для власних користей прийняли Чарторийські католицтво та стали ворогами свого народу й релігії. „З блискучого замку й родини зостаються сьогодні одні руїни. Така сама доля, писав Білозерський, може й нас спіткати, коли ставитимемо вище власний інтерес від загальної користи“.

В однім із листів до Гулака писав Білозерський, що він і Костомарів, служачи в одній гімназії, отримали б широке поле для діяльности, користної для людства. Це пояснив Білозерський так. Коли Костомарів почав викладати на університеті, Гулак просився на його місце до гімназії.

„А що предметом викладу була історія, яку вони розуміли як провідник правд, витягнених із життя досвідом багатьох віків, і притім як показчик великих шляхів Провидіння, то єдність, згода їх ідей про предмет історії служила запорукою того, що вони, подаючи ученикам науку з тої точки й виповняючи свій обовязок бездоганно, находилися б у сфері діяльности, дійсно користної для людства“.

Про Костомарова треба наперід сказати те, що його спомини мають далеко більшу вартість для історії Братства ніж його зізнання, бо тут він дуже крутив і сам себе заплутував. Словом, коли в споминах Костомарів не виявляв усієї правди або й дещо призабув, у зізнаннях наслідком свого змішання та пригноблення він мішав правду з неправдою. Ще в Києві зізнав Костомарів, що видумав перстень на початку 1846 р., але без усякого наміру творити товариство; та й збиралися він, Гулак, Навроцький, Посяденко, Маркович і хто ще притрапився з гостей на розмову тільки як знайомі люде.

В Петербурзі заперечив зразу Костомарів при зізнаннях істнування Братства, признався тільки, що дуже часто говорив про славянство, сам усією душею люблячи цей предмет, зо своїми товаришами, що помагали йому вказівками й радами в його наукових дослідах, а зокрема з професорами. Предмети розмови не сходили ніколи з наукового поля: етнографії, історії й філології. З Кулішем спорив Костомарів часто за його високу думку про свою Україну, але нічого не чув від нього про відбудову України. „Кандидат Гулак, людина знаменитої освіти, але розуму й думання не твердого, характеру до краю дивного“ піддавав думку зробити перстень девізом якогось товариства, та Костомарів дивився на це, як на

дитинство. Від червня до грудня не чув нічого про товариство від Гулака, що посвятився тоді історії Поморря. Навроцький бував дуже рідко у Костомарова, Маркович, Посяда й Андрузський не цікавилися славянством, „а тільки Маркович і Андрузський були віддані виключно українській народности". Студенти бували у Костомарова тому, що Юзефович порадив Костомарову поручити студентам переклади тих письменників, що писали по латинськи про Україну, а Костомарів дав їм перекласти твір Пасторія „Про скитську козацьку війну". Студент Маркович мав велику охоту видавати „Сільське Читання" для українського простолюддя й до цієї думки приступили в грудні Гулак, Шевченко, Куліш і Костомарів. Шевченко зовсім не цікавився славянством, „а був запалений Українець до крайности та грубого характеру, але про політичне істнування України в формі держави не говорив". Перстень з іменами Кирила й Методія зробив собі Костомарів тому, що вичитавши, що Кирило навернув східніх Славян на християнство, зрозумів заслуги славянських просвітителів для освіти східніх Славян і йому стало неприємно, що память таких великих мужів церкви та славянства сливе забута. Взагалі славянофільство на думку Костомарова не так поширене й не таке шкідливе, як виключна привязаність до якоїсь частини Росії в молодих головах, „бо коли б молоді люде привязалися виключно не тільки до ідеї української народности, яка істнує, але й до якогось Новгороду або Суздаля, й тоді це потягло б їх у світ пустих уяв, що не можуть здійснитися".

При дальшім допиті зізнав Костомарів, що хоч він і говорив із запалом про панславізм як про найкращу ідею XIX віку та про змагання славянського племени до власного розвитку, такі

думки повторялися тисячу разів у „Журналі Міністерства Народньої Освіти“ й сам російський уряд посилав подорожніх у славянські землі та нагороджував учених, котрі працювали для історії й філології славянських народів. Коли Куліш виїхав до Петербурга, Костомарів, „ніколи не відданий україноманії, виступав проти неплодного напряму, що відривав молодих людей від солідного зайняття науками та вганяв у дурниці, як напр. загадки, казки і т. д.“ Зокрема Білозерському радив посвятитися славянським мовам і він зацікавився чеською мовою та взагалі славянською філологією. Костомарів і Гулак займалися вечорами сербськими піснями, пізніше Гулак зацікавився законодавством давніх Славян, а Костомарів найдавнішою історією Славян.

Заперечивши всякі зізнання братчиків, що приписали ініціятиву товариства Костомарову, він, вічно лютий на неповинного й характерного Гулака, приписав йому „схильність до лібералізму, яку заніс із Дорпату, зокрема дурну й дивну пристрасть до корпорацій і товариств“. Гулак же зарекомендував Костомарову Савича, що „показував ліберальний настрій“ і „був помішаний на французькім комунізмі й уважав можливим, що людська суспільність дійде до того, що все буде спільне, навіть жінки“.

В справі „Сільського Читання“ листувався Костомарів із Метлинським і в листі вказував між иншим на те, що давня українська шляхта спольщилася. Нарешті, бачучи, що ніяк не заперечити бодай думки про товариство, Костомарів зізнав, що в часі своєї праці над славянською старовиною й історією він дійсно мав думку, що добре було б заснувати при київськім університеті товариство славянської філології, історії й старовини;

йому видавалося, що таке товариство найкраще було б охрестити іменами св. Кирила й Методія.

Нарешті зложив Костомарів 20 мая 1847 р. нові зізнання, але й тут накрутив багато. Перстень був виплнвом пильної праці трійці: Костомарова, Гулака й Білозерського над славянством, а імена Кирила й Методія прийшли на думку тому, що Костомарів писав про них розвідку. Товариство істнувало тільки в уяві, бо не було статуту; „Білозерський говорив про якийсь ілірійський устав, який він іще значно давніше відкись переписав або переробив, але цей устав не служив ні правилом, ні основою“. З ідеєю товариства лучили Гулак і Білозерський чисто науковий напрям. „Багато з західніх славянофілів малюють у привабній формі славянську передісторичну патріярхальну громадськість, яка на їх думку творить скарб, котрим можуть гордитися Славяне та славою такого первісного стану, коли вони були більш освічені від своїх сусідів, намагаються заступити ту відсталість від инших европейських племен, котру їм закидають. Понижаючи славянське племя, роздражнюють німецькі вчені славянофілів; від того дійшли останні до другої мрії, що славянське племя покаже в будущині щось нове, чудове, небачене в людстві під кождим оглядом громадського й умового життя, та пророкують Славянам велику будучність, що випливає з розвитку їх первісних патріярхальних засад, з якими вони появляються в передісторичній темряві. Із цих двох ідей: а) певности щодо первісного щастя й давньої освіти Славян і б) надії на будуче відродження Славян народжується велика сила систем, що кружать у різних відтінках під пером і в устах західніх і наших славянофілів“. Так напр. Гулак і Білозерський мріяли про те, що по кількох віках утворять Славяне таке державне

тіло, в котрім буде якийсь новий, якого досі не було, державний і громадянський лад, оснований на релігії Христа та на найчистіших засадах передісторичної Славянщини. В них не було ясної форми цієї будучої славянської держави, бо Славяне призначені Провидінням для дуже високих цілей і осягнення славянської мети буде таким самим переворотом у людстві, як переселення народів і кінець давнього світу. А праці славянофілів повинні тільки висловляти надію на будуще щастя. Славянські мрії відносилися головно до західніх Славян, а прийшли вони головно від Ілірійців. Костомарів висловляв на допиті надії та пляни уявленого товариства в чотирьох напрямах: а) віра у велику будущину Славян, б) надія на прилучення Славян до російської держави, в) поширення православної віри або бодай кирилівського богослуження серед Славян і г) поширення знання історії й мов славянських поміж Славянами.

Хоч Костомарів, як саме він зізнав, не годився на товариство, одначе віддаючися хоробливо темряві первісної Славянщини, впадав також у наукові мрії про будучу долю й відродження Славян на підставі первісних засад. Але коли він вийшов на поле ясної історії, переконався науковим способом, що з одного боку передісторична славянська патріярхальність це ніщо більше як несформована суспільність півдикого племени й вона не творить окремішности Славян, а спільна всім молодим народам; а з другого боку, що будуче відродження може висловитися тільки в гармонійній монархії. Тоді прийняв Костомарів за вихідний пункт ту ідею, що панславізм повинен вести Славян до злуки з Росією, а щоб не дразнити инших Славян, котрі дорожать своєю народностю, придумав форму федеративної монархії.

Костомарів буцім-то писав у цім напрямі твір про панславізм, а в повісти „Панич Наталич“ висміював буцім-то мрійливе славянофільство з його ідеями відродження на власних засадах. За те ні разу не признався до авторства „Книг битія“ і офіціяльним документам протирічить згадка в одній із автобіографій. „Мені допікали — писав Костомарів — на допитах тим, яким способом я говорю, що не знаю, чий рукопис, коли закреслення пороблені моєю рукою. Нарешті мені надоїли постійні повторення одного й того самого і я признав себе автором рукопису. Тоді прийшов до мене в кімнату урядник Третього відділу Попов, про котрого всі тоді арештовані відзивалися потім як про добру й порядну людину. Він докоряв мені, чому я признався: вас зашлють на каторгу. З вами буде зле, коли царь довідається, що ви є автором рукопису, зложіть таке саме зізнання, як і Білозерський. Подивіться, що він написав!... І так не погладять вас по головці“.

„Українофільство — говорив Костомарів — є привязаність дуже малого числа Українців до своєї народности, а те привязання вийшло від того, що ця народність гасне, простий народ міняє свою мову на московську, а відомо, коли щезає народність, завжди виходить на користь її агонічний рух. Українофільство не пустило глибоких корінів, бо писані по українськи книжки розходяться погано й появляються рідко, а переслідування їх скорше викличе те, що засипляє навіки. В Київі зродилася минулого року думка видавати „Сільське Читання“ для Українців, вибираючи статті з Одоєвського й Заблоцького; прохали й мене до співпраці в цім, на що я сказав, що згоджуся, коли буде дозвіл міністра народньої освіти й поміч міністра державних маєтків. Куліш дослівно відданий Україні, за що я спорив із ним

особисто. Він думає, що Українці, будучи знаменитшими від нас Москалів, одержать головно перед нами довірря пануючих, займатимуть почесні місця, перевищать нас у науках, в літературі, словом усе, чим гордитиметься Росія, все, що в ній буде чесне, справедливе, вірне цареві й вітчині, все те буде головно з Українців. Крім цих ідей емуляції я не чув від нього жадних поганих слів про якусь відбудову України або потрясення урядових властей. В його листуванні висловляється спір про народність і літературу". Тут подавши зміст згаданого листування між ними, Костомарів заявив, що розгніваний Куліш написав до Костомарова лист із трубами, „від котрих попадають стіни й твердині та встане Україна. Все те не більше як звичайна привичка висловлятися гіперболічно, прийнята ним і взагалі Українцями".

Причетний до славянських мрій, Костомарів відкинув причасність до українських мрій, навпаки сильно виступав проти них. „Писав історію України, що дуже не подобалась би українофілам", і тому не має сердешної понуки щадити такий напрям, над котрим сміявся. „Захоплення Українців походить іще від того, що нема поправної історії України, бо історія Бантиша нудна й тяжка до читання, а таке дурне видання, як історія Маркевича, де всякий гетьман малюється генієм, сливе рівним Наполеонові, збиває з пантелику недосвідчені голови, що уявляють собі щось дивне в козацтві. Головне, що вражає того, хто не знає безмисного українофільства, це їх пересада, з якою вони готові поставити мірного письменника вище від Шекспіра й кожду пісню уважають знаменитшою від вікового твору мистецтва. Притім це останок ідеї народности, котра

в освіченім світі перейшла вже свою скрайність, а в західній Україні ще не дозріла до правдивого погляду".

Коли вже мова про те, як чорнив Костомарів те, чому так недавно віддався усією душею, варто спинитися на його поясненні листування з Кулішем в однім із попередніх зізнань. Хвалив Кулішеву „Повість про український народ" раз тому, що вона мала дійсно деякі історичні вартости, а з другого боку це був — комплімент. Костомарів вів довгий спір із Кулішем і на словах і на письмі й бажав відтягнути його від виключної фанатичної відданости Україні при помочи роздумувань і історичних доказів. Знаючи його крайнє самолюбство, Костомарів не хотів нападати на нього відразу й уважав доцільнішим наперед похвалити його, а потім уже збивати. Тому писав до Куліша, що справжній християнин не повинен захоплюватися народніми обичаями та взагалі масою того, що називається народностю, і що коли українська народність пропаде зовсім, то це не втрата для людства, бо в такім разі так потрібно. Куліш обурювався, коли Костомарів писав йому, що, не зважаючи на хвальку ватість Українців, їх діяльність обмежується до пустих вигуків про те, що у нас так гарно, ми те й те, й цим доказував нікчемність української народности. „Хто любить Україну, той повинен не хвалити й не підносити свою народність, а повинен дбати про освіту й добробут своїх земляків на тім пункті, на котрім його доля поставила" — так замітив, зрештою вірно, Костомарів. Коли він писав Кулішеві про зброю, зовсім не мав на думці якогось повстання, а заговорив про слабість України, що, хоч була військовим краєм, не могла втримати своєї козацької самостійности, навіть вибитися без чужої помочі з польської

неволі, то чи ж тепер, коли вже давня козацька Україна щезла, чи ж тепер, неначе від труб Ісуса Навина, впадуть її стіни, а Куліш відписував, що дійсно впадуть. На питання, чому листувався з Кулішем, відповів Костомарів: „Знаючи Куліша давніше як такого, що до безглуздя відданий Україні, одначе без усяких політичних ідей і т. д., я брав те, що його привязання до України збільшилося в Петербурзі, за наслідок довгого проживання поза Україною й вів із ним спір, аби переконати його історичними доказами. А мому начальству була відома його ексцентрична привязаність до України“.

14, Братчики про себе.

Та не всі братчики були здатні так відємно висловлятися про своїх товаришів, як це бачимо в Посяденка, Андрузського, Костомарова. Вже з вище наведених висловів можна було бачити частіше гарні й дуже гарні думки одного братчика про иншого, решта думок братчиків про собе, висловлених у часі слідства, подається оце, починаючи від Шевченка.

Подавши кілька дат із свого життя, сказав Шевченко про свою літературну твірчість, що вірші любив від дитинства й почав писати вірші від 1837 р. Жуковському, що поміг багато при викупленні Шевченка з кріпацтва, присвятив свій перший вірш „Катерину“, що викликала захоплення між Українцями, й Шевченко задумав писати й далі вірші, не покидаючи малярства. Поза знайомостю з Кулішем і Костомаровим инших братчиків знав дуже мало, а з Посяденком був зовсім незнайомий.

На запит, чому Білозерський уважав Шевченка замітною людиною, відповів Гулак, що правдоподібно тому, що в Шевченка був великий поетичний талант. Сам Білозерський сказав у допиті таке про Шевченка: „Наскільки я міг запримітити в часі наших коротких зустріч, завжди являвся Шевченко як поет-сирота, що досвідчив у житті багато горя й мабуть іще більше терпів у собі самім. Він очевидно мучився своїм положенням і часами старався затопитися в забуття, вживаючи гарячих напитків. Здається, в такім стані писав він багато віршів тому, що часто не памятав сам написаного. Одначе в останнім часі він почав уважніше запримічувати свої хиби, дбав про свою освіту й часто жалував, що не одно написав таке, щодо чого бажав би, щоб цього не було. Від нього сливе ніколи не можна було почути його власного вірша; тільки деколи він починав виголошувати сам для себе якісь вірші, та звичайно закінчував словами: не знаю! Ледви чи хто чув від нього якесь патріотичне бажання або переконання: він не старався нікого приманювати на свій бік. Він болів тільки над положенням селян і висловляв своє огірчення на поміщиків, або оповідаючи якийсь смішний анекдот, або з гірким сміхом виголошуючи уривкову фразу. Деколи він говорив: „Я нічого не хочу, тільки щоб люде свого не цурались“. Любив він співати українські пісні, котрі ставив вище від усіх своїх творів; часто співав також і московські й захоплювався ними. Можна думати, що він не мав жадних зухвалих намірів і в природнім стані не спочував тому, що написав під впливом журного настрою духа. З літами він без сумніву був би дуже перемінився, серце у нього добре, але невиховане й нещасливе, а може він сам є причиною свого нещастя“. Шевченка ува-

жав Білозерський людиною, що здатна відгадувати потреби народу й навіть цілого віку.

Андрузський сказав про Шевченка, що він „приїхав на весну 1846 р. по назначенні Академії до Київа з Сяженем; писав мерзенні вірші; спонукував до великої діяльности товариство, а сам у тім часі гуляв на всі заставки по всіх кінцях України. Своїх пасквілів, привезених із Петербурга, він сам опісля не одобряв; та не знаю, чому їх не знищив. Був я у нього десять разів, читав свої вірші або слухав, як він із Сяженем говорив про піятики. Сяжень не хотів і знати більше нічого“.

Мішаючи правду з уявленим, Андрузський змалював при характеристиці Костомарова вплив Шевченка на нього. Зазначивши, що Костомарів одержав освіту в харківськім університеті, писав далі таке: „Фальшиво поняті ідеї звернули його з шляху правди й повели в погибіль. Чи могла молода, благородна, повна надій людина не захопитися мусуванням умів?... Першим його ступнем була — любов до української мови. Він жив на Україні, мати Українка. Разом із мовою, дійсно гомеричною, полюбив він історію України, історію кріваву, можна сказати, варварську, але героїчну, лицарську, а що миліше від лицарськости для юнака, самого переповненого високими почуваннями? Україна стала другою батьківщиною Костомарова; він дивився на Українця як на найкращого брата Великоросів; на українську мову як на ідеал мови простої, необробленої, але близької до природи, повної гідностей давніх мов. Перший ступінь зроблений! Тоді то він написав свої дісертації й поганенькі вірші „Єремії Галки“...

„Полюбити щось утрачене значить забажати привернути його: це сталося також із Костома-

ровим. І чи міг він при такім ході думок поволі не зненавидіти винуватців упадку України? Його зненависть упала б найбільше на Поляків, але в тім часі вона зіткнулася з ідеєю славянства й високим словом Христа: „Любіть ворогів ваших“. А ідеї про славянство були в „Москвитянин-і“, в польських, сербських, болгарських періодичних виданнях, навіть у покірливім „Кіевлянин-і“.

„Очевидно Костомарів зразу мріяв про них, опісля бажав, сподівався й нарешті подумав: чи не можна? Зроблений другий ступінь! — Костомарів був на словеснім факультеті, чув про анґлійську та французьку революції. Скупість викладів доповнила уява й читання давніх клясиків. Він забажав лібералізму; монархізм став немилим. — Третій ступінь!... Досі думав; наступила пора ділати. Костомарова післано до Київа на вчителя історії в першій київській гімназії.

„На потвердження того, що я сказав вище, можу навести таке: Костомарів хвалився знанням сливе всієї Псалтирі й Євангелія. Часто говорив, а ділав слабо, неначе боровся з якоюсь думкою, противною його напрямові, — що можна бачити з докорів Посяди та з докорів у листах Шевченка. Безперервно старався історією потвердити свої думки й нерідко ослабляв їх, судячи по фактах. Так, читаючи польську історію, він захопився нею; читаючи історію України Кониського (Історію Русів), він проклинав Поляків і перше його питання до Посяди, що увійшов до нього, було: чому Хмельницький не вирізав Поляків, коли взяли Варшаву? — то знову заглиблювався в читання святих книг.

„Приїхавши до Київа, задумав Костомарів здійснити ідею київського журналу на всіх сла-

вянських наріччях. У нім поміщувалися б: статті з красної літератури, історії, науки, мистецтва й инше.

„Приїхав куратор Траскін (ґенерал), він був вдоволений думкою Костомарова й жадав тільки програми журнала, щоб випросити дозвіл. Та не маючи під рукою матеріялів, Костомарів охолонув і вже думав тільки про московсько-український журнал у двох періодичних виданнях на рік; нарешті про збірник, альманах і, втративши поволі думку про це, затопився в студіях свого предмету — історії. Так може все й розвіялось би; та доля хотіла инакше, приїхав Тарас Григорієвич Шевченко. Його поетичні слова греміли по всій Україні; його ставили вище від Жуковського, сподівалися мати з нього свого Шіллєра. Я сам плакав, читаючи його „думи“ й „Катерину“, він написав їх у найкращих роках свого життя, під впливом музи Жуковського. Костомарів не занедбав зявитися у великого поета; великий поет не занедбав виказати свій духовий упадок. Свої: Кавказ, Сон, Посланіє до земляків він привіз із Петербурга; останнє показує, що був іще поетом, але вже не тим. Костомарів запрошував його до себе на вечори й тут саме читав Шевченко свої пасквілі. Крім вище названих (братчиків) не було там нікого. Памятаю, я був на однім вечорі, читався „Кавказ“; я морщився, Костомарів зівав, але Шевченка звеличували під небеса.

„Відновилася ідея про журнал; Шевченко обіцяв і для київського театру постачати свої речі. Він на якийсь час виїхав кудись і все спинилося. Це було влітку 1846 р.

„Я вернувся з вакацій, незабаром приїхав і Шевченко, але упадок духа не позволяв йому виповнити свою обіцянку; поет повинен бути повний і благородних задумів. Шевченко потре-

бував їх і найшов у Костомарові, перейнявся реліґійностю та переклав на українську мову кілька псалмів, хоч і в дражливім виборі; на жаль я їх не читав. Гулак, що перед приїздом Шевченка був коротко знайомий і заприязнений із Костомаровим, два місяці по приїзді Шевченка виїхав до Петербурга.

„Нудьга по втраті приятеля, бажання поділитися з кимсь своїми думами, ще тісніше звязали Костомарова з Шевченком. Шевченко не так уже нападав на Ляхів; і до Славянщини був не від того; але за те жорстоко ганив Хмельницького, що й висловив у вірші „Великий Льох“. Це огірчувало Посяду; він ставив Хмельницького вище від усіх мужів і керманичів. Я був його думки. Хмельницький розумів дуже добре, що Україна не може істнувати окремо, та зробив найкраще з того, що міг. Пізніші чвари виправдали його.

„Ганячи Хмельницького, Шевченко вихвалював Мазепу. Посяда ганив його за кріваве осягнення влади. Я так само Що ж Костомарів? Він і так і ні! Находив хиби в Хмельницькім і лицарськість у Мазепі. Тоді він збирався видати пісні, які сам зібрав. Приїхав бувший професор Максимович; Костомарів запропонував йому плян щодо пісень, той згодився та сказав, що не можна видавати журнал у Київі з причини недостачі грошей; обіцяв приїхати по Різдві Христовім, і не приїхав і нічого не зробив: і так пісні лишилися невиданими. Одначе Костомарів видав тоді Славянську Мітологію церковнославянським письмом; приготовляв до друку свої виклади й мало що не збирався писати історію України. Тоді ж був і Куліш у Київі два дні й поїхав женитися з сестрою Білозерського. Куліш просив Костомарова й Шевченка на весілля; Ко-

стомарів не поїхав, Шевченко, здається, був. Таким робом проминув 1846 р. і настав 1847 р.

„Шевченко вспів поїхати до Почаїва, що лежить на австрійськім кордоні, й відїхав на Чернігівщину. Відтоді я більше не бачив його, й рознеслися чутки, що його ловлять, схопили, піймали, — ці чутки нарешті й виправдалися. Пустив ці чутки, здається, студент Струговщиків. Він егоїст, говорив нераз: як, Шевченко простий хлоп, а його більше шанують ніж мене! Його трохи не носять на руках на Україні, а про мене хочби слово! Цьому не бути! Бідолаха, він також пише вірші.“

Свої зізнання про Костомарова закінчив Андрузський думкою, що царське помилування дало б цареві найкращого підданого, а старій матері осолодило б останні дні її життя. Думка Андрузського про вплив Костомарова на релігійність Шевченка хибна вже хочби тому, що „Псалми Давидові“ Шевченка походять зперед часу пізнання їх обох; узагалі хронологія писань Шевченка в Андрузського не вірна й настільки його оповідання вимагає спростування. Менше дивне те, що ганив Шевченка за його протицарські вірші.

Доповненням характеристики Костомарова з боку Андрузського можуть служити слова Білозерського про нього. Білозерський зізнав, що Костомарів „старався посіяти в своїх учениках любов до споріднених славянських племен, основану на безпристрастній думці про їх гідности й недостачі. Це, треба запримітити, забирало найменшу частину його діяльности. Два роки був він учителем гімназії й кілька місяців викладав російську історію на університеті. Він вів життя самітнє, посвячене дуже пильному вивченню історичних матеріялів і приличне людині, відданій

зовсім науці, укладав виклади з усесвітньої і головно російської історії, а тут прийняв за правило не вводити власних видуманих ідей, а малювати тільки живо картину минулого, самі факти історії. Бездоганне виповнення учительської повинности уважав він своїм святим обовязком і ніщо не могло відтягнути його від викладу. В характері Костомарова була та особливість, що він у протирічність властивому собі строго-критичному досліду фактів неначе навмисне захоплювався якоюсь, деколи найзвичайнішою ідеєю, яку хотів виснити собі, й доводячи її в своїй уяві до крайности, закидав її як некористну. Напр. він захотів бачити свій твір „Славянську Мітологію" надрукованим церковнославянськими буквами, а потім сам пожалував того. Наприкінці цього часу він очевидно ставав серіознішим і обережнішим і захоплювався науково-літературною діяльностю".

Костомарова зачисляв Куліш до визначних українських діячів. Назвавши у відповіди на одно питання українськими діячами Квітку, Шевченка й себе, він у відповіди на два инші питання назвав і Костомарова, раз у трійці з Шевченком і собою, другий раз побіч істориків Бантиш-Каменського й Маркевича, далі Квітки, Шевченка й себе. З Костомаровим, Шевченком і Гулаком познайомився Куліш — по його словам — виключно як із людьми, що віддавалися літературі. З инших знайомостей найважніше для характеристики Куліша познайомлення з Білозерським, що ось як схарактеризував його:

„Куліш належить до числа тих людей, котрі своїм благородством, чесностю, великодушностю й розсудностю заставляють шанувати себе кождого, хто має з ним діло. Він людина практична й діяльна та не любить кидатися то на те, то на

инше, а передовсім не жалує того, що не одобрене спокійним розсудком. Його діяльність найбільше зосереджувалася на літературі й на удосконалюванні життя, яке бачить він головно в ділах, і тільки діло уважає істотностю. Всяке захоплення, що не має означеної користної цїли, на котру зараз же можна вказати, противне для нього. Своє життя проводив він, займаючися літературою й малярством; робити добре, не відкладаючи, там, де є до того нагода, уважає він головним обовязком. Така людина не могла захопитися жаднимн намірами, ні задумами, й мильне те зізнання, буцім-то він стояв на чолі української партії (Андрузський). Подібної партії ніколи не було. Він дійсно стоїть на чолі, але як знавець рідного краю, а зовсім не як прихильник якоїсь ідеї, котра шукала б оборонців і однодумців для довершення якоїсь нелітературної справи. Демократичний дух, замітний в його творах, походить не від того, щоб він був насичений демократичними ідеями. Це виходить із самого предмету, який він оброблює, із історії народу, що не мав означеної влади й був приневолений боротися навіть не з польським урядом, а з противниками уряду. Він старається живо й вірно змалювати старовину й тому не щадить і Українців, малюючи їх у часах Брюховецького в своїм останнім романі (Чорна Рада).

„Куліш ніколи не належав до жадної партії, а стояв сливе завжди окремо й нераз гнївався, що инші не вміють виповняти свого літературного покликання так, як треба, й не приводять зібраних матеріялів у порядок і не публікують їх на користь наукового світу. В цім і була його невтомна діяльність, що її він ніколи не захотів би перервати пустими мріями, які не приносять ніякої користи. Признаюся щиро, що я ніколи не

осмілювався навіть натякнути йому про ідею товариства, яка тішила деякий час мою уяву, щоб його твердий і строгий розум не осудив мене безмилосердно й насмішкою не зруйнував донкіхотського лицарствування, що було на якийсь час забавкою молодого й недосвідченого серця. Він зараз запримітив би, що я незвичайно діяльний там, де нема діла, й що при помочи мрій штучно втікаю перед дійсно користною працею".

Андрузський, що зробив Шевченка й Куліша провідниками української партії, заключив із одного вислову Куліша: „ах, ті кацапи" на вечорі в Костомарова та з неперервних його праць над історією України, що він нічого й знати не хотів поза Україною. „Характеру він гарячого; любить, щоб усе скоро. Шевченка признає найбільшим поетом".

Про Гулака знав Андрузський стільки, що він приятелював із Костомаровим і знав добре німецьку мову, навіть із своїм песиком говорив по німецьки. Яко студент дорпатського університету там і набрався своїх думок. Білозерський указав, що Гулак займався головно юриспруденцією; зразу студіював римське й ґерманське право, а потім законодавство та взагалі життя славянських народів. З дорпатського університету виніс він багато знання, любов до наукових зайнять і німецьку чесність і порядність. Він бажав, аби все істнуюче виходило з логічних законів, та й осуджував усякий поступок, що не підходить під такі закони. В усіх його діланнях виявлялася незвичайна скромність і розсудність, властиві його характерові; його поступки вибивалися чесностю й пошаною права кождої людини на людяне поступування з нею. Свою думку виповідав він із дуже великою обережностю й без усякої самопевности, хоч як ні був би пе-

реконаний в її справедливости. Гулак не старався про те, щоб поширити ідеї, які цікавили його, а більше дбав про те, щоб вияснити їх для самого себе; з тою ціллю він і зберігав папери, що містили в собі справи, які захопили колись його голову. Виповнення закону уважав він невідмінним".

Білозерського назвав Андрузський учеником Куліша в повнім змислі. „Моральна чистота й деяка гарячість у думках. У Полтаві мав він за обовязок поширювати ідеї, що хвилювали товариством; але від часу його поїздки в Полтаву навіть чутки про нього стали темні й неясні. Загрів місце." Маркович зізнав, що Куліш назвав Білозерського „вибраним начинням" тому, що коли Білозерський був на університеті, „відзначався такою чистотою, бездоганною моральностю, такою лагідностю характеру й такою християнською любовю, що дивував усіх своїх товаришів."

Марковича схарактеризував Білозерський так: „Маркович молода людина з дуже добрим серцем, але з характером, котрий іще не споважнів. Він не зробив нічого для товариства, про яке не знав, і спочував тільки любови до української мови й поезії. Наслідком цієї любови він збирав народні слова й оповідання та крім звичайної любови до своєї батьківщини він не мав жадних задумів, дбаючи тільки про те, щоб в инших підтримати те почування, котре його цікавило. Завжди було видко в нього пошану до властей. Елементи його характеру ще не усталилися, але його прикмети й понуки найкращі. Він усіма силами старався вияснити собі шлях християнського життя та йти цим шляхом, і дуже вдячний був мені за те, що я звернув його увагу на читання Євангелія, про що він не дбав давніше й захоплювався різними філософічними поняттями. Відтоді

став уважнішим до себе, але не вспів іще визволитися від розсіяности та прибільшень у словах. Наслідком останньої недостачі висловився він так дивно про мене, називаючи мене жартом „не менше студентом і може більшим від усіх синів землі“. Любов і вдячність, яку має для мене Маркович за вказання йому на Євангеліє та на краще життя, а також його схильність до прибільшень спонукали його написати про мене до Гулака, що так само мене цінив за тихість і лагідність характеру, за любов до науки та християнського життя, про котре я любив, говорити з захопленням так: слава Богу, що вибрав його для нас провідною зорею до Вефлеєму“.

Андрузський висловився про Марковича, що він обожав Гетьманщину та славянізм. був частим гостем у Костомарова, збирав колядки, пісні, казки, притчі й у нього саме можна було наслухатися українських пісень. „Позаторік надрукував якусь статтейку по московськи в київській ґубернській газеті. Газету швидко розкупили“. В останнім часі приготовлявся до іспиту з Навроцьким, що жив у нього по виїзді Гулака.

Навроцького схарактеризував Андрузський як людину гарячу, але безхарактерну. В гімназії писав романи й инше, а на університеті тримався того, хто більше гремів. Тому й тримався думок Костомарова. В хвилини першого захоплення вихваляв твори Андрузського й ледви чи не на память знає твори Шевченка. „Проминула б молодість, літа охолодили б і він обернувся б у доброго, покірливого українського поміщика“. Навпаки Білозерський назвав Навроцького молодою людиною доброго та простодушного характеру; „в нім більше (в порівнянні з Марковичем) логічної строгости в думках і почуваннях. Він любить Україну й особливо поезію; жадних задумів

не висловляв він і не виявив жадного ділання, в котрому би проявилися вони. В инших бажає передовсім бачити любов до батьківщини й до доброго".

Про Пильчикова написав Андрузський, що він до часу відїзду до Полтави тільки й маячив про республику.

Посяду схарактеризував, що цей „вихованець полтавської гімназії, бачучи тяжке положення селян і будучи сам селянином, задумав за всяку ціну облекшити це життя; ідея славянізму ще більше розвинула в нім це бажання. Шляхту він ненавидів, бо винуватив її за все зле; ненавидів монархізм, бо той потурає цьому; але будучи, хоч егоїст, мягкої душі, він годився ділати відкрито при помочи уряду. Так уложив він письмо до царя й міністра Вронченка й задумував друком виказати всі надужиття місцевих начальств. Мав начорно зібраних до 200 українських пісень; збирав слова й більше виявляв бажання ублагороднити життя простого народу ніж відбудувати Україну, хоч це була його задушевна думка й молитва; обурювався на духовенство грубе, невчене, але дорожив усім православним (особливо простого народу), як святостю, законом. Задумав навернення шляхти й, вибираючися на лічення в село Коростіж, задумував обїхати Київщину й Поділля, щоб вияснити це питання й тоді вже оповістити урядові, коли міг би сказати: „я зробив це". Сковороду уважав великим філософом; Шевченка уважав великим поетом; але його пасквілів так зложилися обставини — не міг ні переписати, ні перечитати; вів кореспонденцію про баляди й колядки з Москвою й Полтавою". Був першим учителем Андрузського й мало що не став його учеником. Через останнього півроку хорував на очі й не був сливе у нікого; просив

Андрузського дістати від Навроцького вірші Шевченка, але Навроцький не дав і за це Посяда посварився з ним і Марковичем.

Білозерський знав Посяду як працьовиту людину, що любила сильно свою батьківщину й боліла над бідностю нижчих кляс. Андрузського знав він як дуже молоду людину зо схильностю до релігійних, філософічних і літературних роздумувань. Писав вірші, по більшій частині по московськи; ті, які читав Білозерський, не містили в собі нічого крім вислову почувань молодого серця й людини, що любила царя і вітчину".

Сам про себе зізнав Андрузський, що він уже в гімназії писав вірші, але вони обмежувалися на зітхання й були такі слабі, що йому соромно було хоч один із них зберігати. Познайомившися на університеті з Посядою, він захопився оповіданнями про Україну й написав цілий зшиток віршів, де сильно нападав на Поляків. Коли вибухло краківське повстання, він зостався той самий, написав до пяти грізних од, а коли його погрози не оправдалися, оспівав батьківську любов царя. Минула зима й ніщо його не змінило; роздумування Пильчикова смішили його, зокрема коли зачав запевнювати, що давніше писав знамениті вірші, а відколи став лібералістом, утратив навіть здатність відрізняти ямби від хореїв; на Посяду й Навроцького дивився з спочуванням, на Костомарова з непевностю. Навроцький до божевілля захоплювався маленьким поетом, що подає великі надії. Приїхав Шевченко й Андрузський постановив привітати його віршами; написав кілька вільних віршів, які одобрив Шевченко. Почувши його „Кавказ", Андрузський дуже гудив Шевченка, тим більше, що Шевченко називав того вечора падлюками всіх монархістів. Але про що різко говориш, до того й привикаєш. І вільні

вірші стали сферою Андрузського, що не міг уже без вільної думки написати по українськи навіть двох рядків. Будучи все ще монархістом, писав одно, а говорив і думав що инше. Прочитав кілька українських співанників і історії, наслухався скарг студентів і різних людей, з жадливостю читав відділ наук і мистецтва в „Отечественныхъ Запискахъ“ і „Библіотец-і для Чтенія“, важив кожде слово історії (Устрялова, Смараґдова, Лоренца, історичні статті в „Кіевлянин-і“, „Москвитянин і“ й деинде) й нарешті прийшов до висновку: все зле, але чи з царської волі? З таких мотивів почав укладати проєкти осягнення можливого ступня рівности й волі. „Заглибляючися щораз більше в них, — сповідався хитрий Андрузський, — я незамітно віддалявся від свого доброго наміру; я посягнув на титул законодавця й передо мною все зійшло на ніщо: царя обмежив, царя знищив і т. д.; та все ще й тепер був монархістом. Уряд батька подобався мені більше ніж уряд опікунів, тим більше, що в самім всесвіті я побачив високу картину монархії: Бог необмежений монарх, і признавав, що влада царя тим добродійніша, чим мудріші й релігійніші його достойники. Та наближався перелім; я написав уже, „в якім разі республика краща від монархії“, лишалося тільки всилити в себе ту думку“. Та Провидіння стримало Андрузського над самим берегом пропасти. Більшу частину своїх віршів давав читати Навроцькому, проєкти тільки одному Посяді. Прочитавши „Історію Русів“, заклявся писати по московськи. Андрузський відчував невідповідність української азбуки й ортографії та й уложив свою власну, змінивши й доповнивши московську.

---

15. Думки міністра освіти й шефа жандармів з приводу допитів братчиків.

Відомости про слідство й листи переслав довірочно шеф жандармів Орлов міністрові освіти гр. Уварову, що вислав з датою 21 мая 1847 р. реферат про цю справу цареві Миколі. Тут підкреслив, що караючи молодих людей за те, що вони нарушили закон, що посягли на суспільний лад, не треба вказувати на те, що коріні їх помилок знаходяться в думках про Славянщину, доки не будуть розяснені такі три питання: 1) Що таке славянство у відношенні до Росії? 2) В якій мірі можна віднести подібні помилки до впливу славянства? 3) Чи не служить слово славянство тільки вимівкою і заслоною задумів иншого роду?

Думка про те, що всі народи славянського походження повинні колись відродитися в одній чистославянській державі, народилася 50 літ передтим у Чехії. Ця думка недовго обмежувалася на науку й щире братство. Пізніше витворилося кілька типів славянофільства. З них „російське славянство захоплене в справжнім, чистім своїм значінні прихильностю до православя і самодержавя, а все, що виходить поза ці межі, не належить до цього славянства: воно — або примішка чужих думок, або гра уяви, або нарешті машкара, що під нею зломисні люде стараються зловити зелених юнаків і пірвати недосвідчених мрійників“. Для Кирило-Методіївців служило славянофільство несовісною заслоною, за якою скривалися инші думки, готові прибрати також усяку иншу форму.

Доказом цього є „Закон Божий“ (Книги битія). Всупереч російському славянофільству видко тут сліди сліпого змагання провінціяльного духа до розєднання. Ніодин московський славянофіл

не вступив би в союз, метою якого було б роздроблення Росії. Й міністерство народньої освіти попирало тільки московське славянофільство, працюючи цим робом на користь православя й самодержавя. Славянофільська думка нічим не подібна до дрібних провінціяльних мрій кількох людей, котрі повинні понести кару, бо своєю хитростю й шалом кидають тінь на засаду, яка з стільки оглядів необхідна та свята.

„Згадуючи про провінціяльний дух, — писав Уваров, — не можна не сказати відкрито, що в рухові, який викрив уряд, панує не славянський дух, а якийсь відгомін українських пересудів. З щирим серцем осміляюся вияснити про це мою думку: Україна, вірна престолові, непохитна у вірі, дійсно думає в своїх споминах про минуле, на дозвіллі жалує за минулою самостійностю, за своїм гетьманом, за гулящим козацтвом, скаржиться на те, що в кріпацьке право повернено її вільних мешканців, що втратила місцеві привилеї, може й по втраті вільної продажі горівки, але не можна українському духові класти у вину злочинних задумів кількох божевільних“, бо — на думку гр. Уварова — населення України не має з ними нічого спільного і т. д.

Уваров прохав царського дозволу а) видати таємний обіжник до кураторів шкільних округ з осторогами щодо славянофільства, з межами дозволеного й забороненого, б) предкладати з боку міністра від часу до часу цареві реферати про славянське питання в Росії й за кордоном і в) доручити міністрові обїхати московський, київський і харківський університети й инші школи й на місці повидавати потрібні розпорядки. Царь погодився з внесеннями міністра. Слідом за тим пішов по університетах обіжник визнавати тільки офіціяльну московську народність, а думку про

українську народність нищити як шкідливий провінціялізм.

Та коли російський міністер освіти віднісся з повним признанням бодай для чистомосковського славянофільства, шеф царських жандармів виступив дуже гостро навіть проти православного й самодержавного московського славянофільства. Зробив це в своїй думці про Кирило-Методіївців, поданій цареві 8 червня 1847 р. З огляду, що цей документ невеличкий в порівнянні з рефератом Уварова, цікавий і мало відомий, наведу його в цілости: „Слідство про „Україно-славянське Товариство“ показало, що ідеї про привернення в кождій землі народности, мови, власної літератури та про зєднання всіх славянських племен в одну цілість не належать тільки особам, притягненим до згаданої справи, але й творять предмет роздумувань багатьох учених нашого часу. Щодо славянофілів — так ці по більшій частині московські письменники досі працюють на користь нашого уряду. Дбаючи про зміцнення чистої московської мови й чисто московського складу думок, про вичищення нашої народности від зайвих примішок чужини, вони можуть бути користними діячами в державі, знарядами її самостійности й могутности так, що уряд повинен їх заохочувати до цього.

„А в Києві й на Україні славянофільство переміняється в українофільство. Там молоді люде вяжуть з ідеєю зєднання Славян думки про привернення мови, літератури та звичаїв України, доходячи навіть до мрій про поворот часів давнього охотного війська й Гетьманщини. Хоч із тих двох напрямів небезпечніше українофільство, але й славянофіли, висловляючися напушисто й двозначно про всесвітнє славянське питання, про те, що треба ждати виступу нового племени на

полі історії і ин., не рідко заставляють сумніватися, чи не ховаються під їх патріотичними поглядами й противні нашому урядові ціли. Всі вони не змовники, не зломисники, й захоплюються тільки: славянофіли модним напрямом наук, а українофіли палкою любовю до своєї батьківщини, але уряд повинен поробити деякі заходи обережности як щодо славянофілів, щоб їх голоси про прилучення чужих Славян до Росії не стягнули невдоволення сусідніх держав, що панують над Славянами, так особливо против українофілів: бо думки останніх про привернення народности їх батьківщини можуть повести Українців, а з ними й инші підчинені Росії народи до бажання істнувати самостійно.

„Міри обережности треба поробити в цім разі тим необхідніше, що й „Україно-славянське Товариство“ зразу займалося чисто науковими думками, а потім уже звернуло їх на політичні думки. А що таким робом навіть із гарних почувань можуть пізніше повставати важні державні злочини, а сам нагляд Третього відділу в такій важній справі не може вистарчити, то, щоб запобігти лиху й утримати славянофілів у законних межах, я запропонував би: міністрові народньої освіти, котрий, як відомо, вже робить заходи, щоб звернути праці вчених до думок тільки про московську народність, мову й літературу, видати ще в додатку найвищий приказ, аби наставники й письменники працювали в дусі й на користь уряду, а щоб зовсім не допускали ні на викладах, ні в книжках і журналах жадних думок про прилучення чужих Славян до Росії та взагалі ні про що, що належить до уряду, а не до вчених, щоб вони робили свої виводи по можности обережно там, де справа торкається народности або мови України й инших підчинених Росії земель, не

даючи любови до батьківщини переваги над любовю до вітчини, держави, виганяючи все, що може шкодити останній любови, зокрема про теперішню буцім-то лиху годину та про давне буцім-то незвичайно щасливе положення підчинених племен, щоб усі виводи вчених і письменників схилялися до вивищення не України, Польщі й инших земель окремо, а російської держави з усіма народами, що творять її; щоб цензори звертали дуже гостро увагу особливо на московські, київські й харківські періодичні видання та на всі книжки, друковані в славянофільськім дусі, не допускаючи в них тих півтемних і двозначних висловів, котрими вони багаті й котрі, хоч не містять у собі зломисної цілі, можуть все таки приводити людей злих намірів до думок про самостійність і давню волю народів, підчинених Росії".

Такі думки піддав Орлов під увагу царя. Царь погодився з ними, притакнув їм і Дубельт. І шеф жандармів повів на нитці уряду й офіціяльну науку, забороняючи їй шукати правди та приказуючи проводити на університеті, в книжці й журналі думки, потрібні російському урядові. „Після київської справи — писав Костомарів у своїм письмі до видавця „Колокола" Герцена — цензура та шпіонство почали страшно лютувати против України; не тільки українським книжкам не дозволювано являтися на світ, але переслідувано навіть наукові статті про Україну на московській мові; самі назви: Україна, Малоросія, Гетьманщина уважалися нелояльними".

16. Засуд братчиків у звязку з їх життевою долею.

Того самого дня, коли Орлов передав цареві соромний проект цензури наукового досліду, предложив він цареві також реферат про вислід слідства над Кирило-Методіївцями та свій проект їх покарання. Оповівши про донос Петрова й арештування братчиків, підкресливши вагу справи й навівши істотні місця з зізнань арештованих, Орлов називав Шевченка й Куліша винуватими в злочинах, окремих від „Україно-славянського Товариства". Як сформулував Орлов вину Шевченка, подано вище, а про Куліша писав він: „Вина Куліша, котрий також не належав до „Україно-Славянського Товариства", в деякій мірі подібна до злочину Шевченка. Любячи гаряче свою батьківщину Україну, він із захопленням описував у надрукованих ним книжках дух давнього козацтва, напади гайдамаків малював у формі лицарства, оповідав про історію того народу як про таку, яка ледви чи не найзнаменитша з усіх історій, показував, що його слава всесвітня, наводив українські пісні, що в них висловлена любов до волі, натякуючи, що цей дух не остиг і досі скривається в Українцях; описував розпорядки царя Петра І та його наслідників у формі пoгноблення та здавлення народніх прав. Книжки Куліша могли б викликувати сливе те саме враження на Українців, як і вірші Шевченка, тим більше, що написані для старших дітей. Різниця між ними та, що Куліш висловляв свої думки завжди з приличностю й, захоплюючися любовю до батьківщини, зовсім не припускав, що ті думки його можна прийняти або пояснити в недобрім змислі. Коли вказували Кулішеві на двозначні місця в його книжках, він зо страхом

побачив, що його думки дійсно могли викликати шкідливі наслідки. Куліш вповні розуміє, що, скільки б не любив своєї батьківщини України, він повинен бути ще більше відданий вітчині Росії, й запевнює, що ніколи не думав инакше, що, висловляючи любов до батьківщини, він і не думав заколочувати або захитувати вірнопідданість її до престолу вашої царської величности". За „непоправні думки" Куліша про Україну з огляду на те, що жалував „своєї помилки, спричиненої надмірною любовю до своєї батьківщини", пропонував Орлов замкнути його в кріпость на чотирі місяці, а потім відправити в одну з далеких великоруських ґуберній на службу, але жадною мірою не в науковім характері, настановити дуже гострий нагляд над ним, не пускаючи його ні на Україну, ні за кордон, з тим, аби цензура звертала дуже гостро увагу на його писання, коли друкуватиме їх окремо або в журналах. Царь дописав: заборонити писати й на службу у Вологду.

Хоч Костомарів щиро пізніше признався, але Орлов узнав його тим більше винуватим, що був старшим і як професор повинен був відвертати молодих людей від шкідливого напряму. Тому пропонував замкнути його в кріпость на рік, а після того відправити в одну з далеких великоруських ґуберній на службу, але ніяким робом у науковім характері, й настановити дуже гострий нагляд над ним. Царь призначив його у вятську ґубернію.

Дня 12 червня побачив Костомарів із вікна, як виводили Шевченка, котрий дуже заріс і саджали в карету разом із узброєними жандармами. Побачивши Костомарова у вікні, Шевченко всміхнувся й поклонився йому, на що Костомарів із свого боку відповів привітом. Слідом за тим

увійшов до нього вахмістр і закликав його до ґен. Дубельта. Коли прийшов до канцелярії, привітав Дубельт Костомарова такими словами: „я маю проголосити вам не зовсім приємну для вас постанову найяснішого пана; але сподіваюся, що ви постараєтеся загладити минуле вашою будучою службою“. Після того прочитав Дубельт засуд, а потім Костомарова вивели, посадили в карету й завезли в Петропавловську кріпость. По році запроваджено Костомарова знову в Третій відділ. Там довідався Костомарів, що царь приказав Орлову запитати його, чи не бажає якоїсь теплішої околиці від Вятки. Костомарів просив вислати його на Крим, бо стан його здоровля вимагав купелів, але граф сказав: „Там багато поезії, краще хай їде по вибору в одно з чотирьох міст південно-східньої Росії: Астрахань, Саратів, Оренбурґ або Пензу“. Костомарів вибрав Саратів. У призначений до відїзду день Дубельт закликав Костомарова до свого кабінету й показав письмо Третього відділу до саратівського ґубернатора та власноручну дописку Орлова: „Прошу вас бути ласкавим для нього, це добра людина, але попадала в помилку, а тепер щиро покаялася“. Що бажав мати Третій відділ із Костомарова, видко зо слів Дубельта, які сказав, прощаючися з ним: „Для вас зробили все, що могли, але, розуміється, ви не маєте чого вичікувати для себе великого добра. Знаєте, мій добрий приятелю, люде звичайні, щоденні стараються про власну користь і тому добиваються видних місць, багатств, гарного становища й комфорту; а ті, котрі віддані високим ідеям і думають двигати людство, ті — ви самі знаєте — як сказано в Св. Письмі: ходять у козячих шкурах і живуть у вертепах і земних проваллях“.

Що торкається долі инших братчиків, Білозерського за те, що він відразу признався й розкаявся, радив Орлов замкнути в кріпость на чотирі місяці й потім дати йому публичну службу поза міністерством освіти, не позбавляючи його вигод, які він уже набув, і з тим, щоб начальство мало нагляд над ним. Службу дати йому або в Петербурзі або в одній із великоруських ґуберній, тільки не на Україні, доки пильною службою та статочним поведенням не докаже, що можна здатися на його думки. Притім додавав Орлов: „Не можу промовчати, що Білозерський має великі здібности; тому треба мати його на оці, щоб ужити на службу там, де він може бути найбільше користний". Царь дописав олівцем: за щирість просто на службу в олонецьку ґубернію під нагляд.

Андрузського пропонував Орлов вислати до Казані, щоб скінчив там університетський курс, „а потім дати йому службу у великоруських ґуберніях, настановити гострий нагляд над ним в часі науки й пізніше на службі, та й не пускати його на Україну". Це була кара за те, що писав бунтівничі вірші та проєкти державних реформ, доходячи в них до республиканських думок, і зложив зразу багато фальшивих вказівок. Обставиною, що диктувала йому лекшу кару, була його велика молодість і розкаяння, „хоч це завзятий україноФіл, бо говорить, що ніколи не відцурається ні української мови, ні любови до своєї батьківщини".

Навроцького пропонував Орлов покарати за його впертість тим, аби видержати його шість місяців на гавптвахті й потім вислати на службу в якусь далеку великоруську ґубернію, з настановленням гострого нагляду над ним. Царь призначив йому Вятку. Посяді враховано слідчий

арешт і вислано для докінчення університетського курсу із тим, щоб опісля дати йому службу у великоруській ґубернії.

Орлов пропонував заборонити й вийняти з продажі Шевченкового „Кобзаря", „Повість про український народ", „Україну" й „Михайла Чорнишенка" Куліша, „Українські баляди" й „Вітку" Костомарова, а цензорам, що перепустили ті твори, зробити гостру догану, без жадних наслідків у їх службових правах, і взагалі цензорам видати приказ, аби звертали більше уваги на літературні праці. Ґубернатори українських земель мали одержати приказ пильнувати, чи не поширюються твори Шевченка, „Книги битія" й инші бунтівничі писання, чи не кружляють думки про давнє охотне військо, Гетьманщину та права на окреме істнування. Крім того ґубернатори мали звертати увагу на тих, котрі віддавалися праці над українською старовиною, історією й літературою і старатися припинити всяке надужиття на цім полі наук, „але дуже незамітно й обережно, без явних переслідувань і по можности не роздражнюючи уроженців України."

Винагороджено доносчика Петрова. Його покликано на службу в Третім відділі на правах дійсного студента, що зложив іспит, видано йому 500 рублів сріблом на умундурування та приобіцяно пізнішу гарну підмогу відповідно до ступня пильности в службі. Його матері, що жила в родиннім місті Стародубі на Чернігівщині, подвоєно пенсію. Та доля Юди незавидна. Він викрав власноручну резолюцію царя Миколи зо справ Третього відділу та зробив анонімний донос на Дубельта до царя з пімсти, як показалося на слідстві. Петрова заслано за це в олонецьку ґубернію, де прожив звиш двадцять літ. Вернувшися в Чернігівщину,

бідував, проживаючи з приватних лекцій, і вмер 1883 р.

Щодо братчиків — тільки Гулака й Костомарова замкнено в кріпости; Куліш пішов у Тулу замісць до Вологди, Білозерський на службу в Петрозаводськ як радник ґуберніяльної управи, а Посяда й Андрузський отримали навіть по 200 рублів підмоги на умундурування.

Засуд проголошено 12 червня 1847 р., а вже 2 липня міністер внутрішніх справ граф Перовський видав обіжник до ґубернаторів у справі заборони друкованих творів Шевченка, Куліша й Костомарова. Тоді ж міністер народньої освіти видав приказ цензурі не дозволяти на будуче на передрук тих видань. Костомарову, Гулакові й Кулішеві заборонено „на завжди" друкувати свої твори. Далеко гостріше поступлено з Шевченком: він не тільки не міг друкувати, але навіть писати й рисувати. І геній України терпів постійно від докучливого нагляду єфрейторів своєї роти, котрі пильнували, щоб поет не нарушив заборони, яка тяжіла над ним. Про свої чотирі кари: заслання без реченця, запис у салдати, заборону писати й малювати писав пізніше Шевченко: „Коли б я був душогубом, кровопивцем, то й тоді не можна було б придумати для мене тяжчої кари, як завдати мене салдатом до війська. А до всього того мені заборонили ще писати й малювати та відобрали у мене найблагороднішу частину мого життя. Трибунал під проводом самого сатани не спромігся б виректи такого холодного нелюдського присуду".

Куліша покарано за надрукування за дозволом цензури „Повісти про український народ", а „Шевченка ще з більшою дикостю за те, що, вхопивши його серед шляху під Київом, знайшли в нього „шпарґали", котрі він гарненько позбирав

докупи, щоб добре в Київі переглєдіти та й розібрати, що годиться, а що й не годиться печатати. Коли б Шевченка пущено хоть на три роки туди, де люде живуть на волі, може б він багацько дечого поперероблював у своїх рукописях. Бо певно ми б не були з ним там лежнями і свій час тратили б не на саме балакання“ — запримітив із приводу засуду Шевченка Куліш в „Історичнім оповіданні“.

Коли доля наших Кирило-Методіївців була вже порішена, Марковича й Савича не доставлено ще в Петербург. У місяці червні 1847 р. звелів царь Марковичеві за те, що не доніс про одно таємне товариство та зберігав у себе вірші бунтівничого змісту, вчислити в кару тримання під арештом у кріпости й вислати на службу в орловську ґубернію, притім заборонено пускати його на Україну, „доки не докаже, що він нешкідливий у своїм способі думання, пильною службою й поважним поведенням“. В Орлі був він управителем канцелярії ґубернатора до 1851 р., коли царь на просьбу двоюродної сестри Марковича позволив йому, за її особистою порукою, проживати свобідно в місцях, користних для його здоровля, не виключаючи й України, з дозволом служити далі там, де забажає. Але не скасовано таємного нагляду над ним. В Орлі пізнався Маркович з Марією Вилинською, котра стала пізніше знаменитою українською письменницею, відомою з літературного псевдоніму Марко Вовчок. Опанас походив з тих Марковичів, котрі жили в пирятинськім повіті на Полтавщині. В його батька була велика маєтність у Кулажинцях. Наприкінці 1851 р. перейшов до Чернігова, в 1854 р. до Київа. В серпні 1855 р. дістав посаду вчителя географії в немирівській гімназії на Поділлі. Тоді

впорядкував він свій збірник українських приповідок і приказок, котрий увійшов у знамените видання Михайла Симонова (Номиса) з 1864 р. Пізніше дістав посаду між иншим акцизного надзирача в Новгороді Сіверськім, звідки перейшов до Чернігова, де й умер 1867 р., розбитий душевно недібраним подружжям. Хоч за свого життя надрукував усього записану з уст народу казку про родини та хрестини, нема сумніву, що в „Народніх оповіданнях" Марії є велика частина душі Опанаса. Зладив також музику до оперетки Котляревського „Наталка Полтавка" й до драматичного твору Кирила Тополі „Чари".

До Третього відділу доставлено пізніше також Миколу Савича. Батько його, поміщик на Полтавщині, мав досить велику бібліотеку, яка складалася головно з творів французьких письменників XVIII в. Читанням тих творів так захоплювався Микола, що знайомі називали його „останнім вольтеріянцем". Родився 1808 р., освіту дістав у харківськім університеті, який скінчив 1827 р. Вступивши до війська, відбув турецьку кампанію в 1828–1829 рр., але два роки по заключенні миру жив кілька літ на селі й читав саме головно французьку літературу. По смерти батька виїхав до Парижа, де провів три роки на студіях хемії, знання якої уважав необхідним для доброго ведення сільського господарства. Вибираючися знову до Парижа, познайомився в Києві з Костомаровим, котрий звербував його до Братства. Ним захопився так, що змінив плян своєї дороги й замісць до Парижа постановив їхати в славянські землі, щоб там поширити ідеї Братства. З Київа віз Шевченків „Кавказ", щоб передати його Адамові Міцкевичеві. В Австрії його арештовано й відвезено в Петербург. Про цю справу не любив оповідати, але поширилися

чутки, що Савич, буцім-то дуже наляканий, був у зізнаннях щирішим, ніж треба б, і цим купив собі увільнення від кари. Фактом є, що просидів пів року в арешті, звідки вислано його в його маєток, де прожив два роки без виїзду, а в 1848 р. переселився в Одесу, де й умер з початком червня 1892 р. Все українське любив дуже, але нерадо говорив у цім напрямі. Був справжнім европейцем, дуже бистроумний, з скептичним поглядом на все та всіх. Був у всім ориґінальний, а в поважних розмовах просто незаступлений.

Поміщиком на Полтавщині в пирятинськім повіті був і батько Юрія Андрузського, що родився 8 квітня 1827 р. у Вечірках. По скінченні першої київської гімназії в 1845 р. вступив Юрій на правничий факультет київського університету. Сумна була його доля. Він не скінчив університету з причини слабости очей і бідности батьків і був засланий у Петрозаводськ на службу. В 1850 р. у нього відбувся трус і олонецький ґубернатор доніс, що в Андрузського знайдено папери з „конституцією республики“, далі уривки денника з замітками, які свідчили, що Андрузський „лишився при давніх злочинних думках“ і т. п. В квітні 1850 р. заслано його на царський приказ у Соловецький манастирь, де мав ждати „дальшого приказу“.

З Полтавщини походив і Посяда, син міщанина з Зінькова. Тут і родився 22 квітня 1823 р. Іван, що вчився в зіньківській повітовій школі, пізніше в полтавській гімназії, по скінченні якої вступив на філософічний факультет київського університету. Скінчивши університет у Казані 1848 р. й отримавши ступінь кандидата в лютім 1849 р., дістав службу в Рязані й був увільнений від поліційного нагляду.

З Полтавщини походив і Олександер Навроцький. Родився 10 серпня 1823 р. в Антипівці, золотоніського повіту. Від вчасної молодости мав схильність до віршування і її зберіг до кінця життя. Потреба писати була для нього потребою життя, як про це сам писав: „писати наслідком потреби це найбільша, невияснена насолода; хоч на деякий час живеш у світі, який ти сам сотворив, в світі пошани, вглиблення в самого себе, в надії, що не пропадуть ні думка, ні почування, які дісталися в душі, що їх оцінять і зрозуміють, бодай ти лелієш таку мрію; а скільки щастя приносять людині одні мрії, без них, здається, половина людей кинулась би у воду від нудьги й життєвої утоми; нарешті в тім світі самовглиблення і добро і зло являються не фактами, що потрясають душу та дратують серце своєю ясною й темною стороною, а картинами, які спокійно та ясно стали перед нашими очима й, так сказати б, уклавшися в нашій самосвідомости, викликують діяльність думки, але не дратують нас, — словом почування, хвилювання та пристрасти успокоїлися, не перестаючи заразом живити й порушати душу: дійсність, що бє живим джерелом, увійшла в належні їй межі, стала тиха, снокійна, пластична, як статуя".

З цього уривка пробивається ніжна та вразлива душа Навроцького, що в ранній молодости почав жити серцем і писати вірші, оспівуючи любов. Живучи серцем, був дуже релігійним; релігія й життя спливалися у нього в нерозривну цілість. Хоч розвивався й розумово, перевага була на боці серця. „Від ранньої молодости любив я пристрастно читати, — сповідається він в однім листі, — я зачитувався цілими днями, мріючи рівночасно й леліючи в души поетичні картини; це не проминуло дурно: воно розвило в мені

смак і чуття прегарного, а ще більше розвило серце коштом голови. Та я вповні признаю необхідність поетичного розвитку — ніщо не очищає так нашої душі та всієї нашої моральної природи, як поезія — орган життя. Мені завжди не подобалися люде, котрі не відчувають поезії; мені здається, що такі люде не можуть бути добрими. Краса не одна тільки роскіш і насолода життя; вона носить у собі глибокі коріні добра та правди; без неї було б людині ніяково в житті".

Навроцький взявся за поважне читання, філософічно-історичне, й почав ходити на студентські сходини, які краще від усяких книжок розвивали в нім усі інстинкти добра, бо для них і на них учився. На тих сходинах полюбив науку, там зародилися в його душі перші реліґійні питання й сумніви, настала пора аналізи власної істоти. Там зблизився з Марковичем і иншими, це й був шлях, що завів його між братчиків. Двомісячний побут у Третім відділі приспав його природу, байдужість і апатія огорнули його, він страшно курив і забивав час читанням пустих романів.

Засланого до Вятки прийняв тамошній ґубернатор з усією делікатностю найніжнішого спочування. „Небагато таких людей стрічав я в житті — згадав добрим словом про нього Навроцький. Простий, благородний, відвертий і щодо внутрішніх гідностей і навіть щодо самої зверхности, це був лицарь правди, добра та власного обовязку. Для нього нічого не було понижаючого, що було чесне, а головне, він був суворий більше до самого себе ніж до инших — прикмета небагатьох". Прихильність такої людини до Навроцького, коли він сидів у вятській тюрмі, була бальсамом для його наболілої душі.

По виході з тюрми прожив Навроцький у Вятці ще два місяці й від початку марта 1848 р.

почав службу від земського суду, а закінчив радником ґуберніяльної управи. Більшу частину своєї служби провів на Кавказі. Умер 23-го жовтня 1892 р.

Полишив по собі масу віршів. За життя надрукував три вірші в „Основі" за 1861 р.: один „Остання воля" та два вірші на смерть Шевченка. Рукописні вірші в одній частині оригінальні, в більшости це переклади. Ориґінальні вірші це по більшій части думки та взагалі ліричні роздумування; в ориґінальних писаннях вірш гладший і плавніший ніж у перекладах. Полишив повний переклад Гомерової „Одисеї" й „Іліяди", „Євангелини" Лонгфелло, „Неба й землі", „Каїна", „Манфреда", „Паризини" й „Гявра" (не всього) Байрона, поем Осіяна й Короледворського рукопису, частин Біблії та „Пісні про війну Ігоря", далі переклади з Шеллі, Ґете, Гаммерлінґа, Мільтона, Міцкевича, Лєсінґа, Шіллєра, Пушкіна, Лєрмонтова, Сирокомлі, Кольцова, Крилова, Томи Гуда й инших. Замітні посвяти Миколі Гулакові й Костомарову.

З дворян золотоніського повіту на Полтавщині походив Микола Гулак, хоч родився 7 червня 1821 р. у Варшаві, де його батько Іван служив у військовій управі при гвардійськім відділі, правдоподібно при інтендантурі, бо не був офіцером. Микола не перейшов правильної середньої школи. Вчив його домовий учитель, один Німець. На підставі свідоцтва в приватнім заведенні записався 1838 р. на університет у Дорпаті, де зацікавився головно правом, передовсім римським. Ні славістиці, ні політичним наукам, ні вищій математиці, ні східнім мовам, до чого виявив Гулак пізніше такий живий інтерес, він іще не віддавався на університеті. Предмет його дісертації підходив до міжнародного права, бо вона

трактувала про права чужих підданих. В 1844 р. Гулак одержав ступінь кандидата прав. Дня 12 червня 1847 р. двері Шлісельбурзької кріпости на три роки замкнулися за Гулаком, що, йдучи до свого каземату, просив коменданта роздобути для нього грецький оригінал трагедій Еврипіда, бо він хоче перекласти їх на московську мову. Цю просьбу сповнено. Рівно по трьох роках 12 червня 1850 р. по одержанні вісток від коменданта Шлісельбурзької кріпости про те, що через увесь час свого трилітнього арешту вів себе Гулак скромно й що не замічено нічого доганного в його думках, виконано другу частину його засуду й заслано його в Перм під найгостріший поліційний нагляд. Тут жив зразу без усякого діла, а пізніше дістав дозвіл вступити на службу Ґуберніяльного Статистичного Комітету. Своєю діяльностю так подобався місцевому ґубернаторові, що він просив Орлова 14 лютого 1855 р. увільнити його від дальшого поліційного нагляду. В 1859 р. Гулак перейшов на службу міністерства народньої освіти й почав учителем російської літератури й географії в другій одеській гімназії, пізніше вчив по різних заведеннях, головно на Кримі й Кавказі математики, історії, природничих наук і латинської мови. У нього було велике знання давніх, нових і східніх мов. Був без сумніву найбільше освічений з усіх Кирило-Методіївців. Енциклопедизм Гулака відбився і на його наукових працях, бо написав розвідки: 1) про четвертий вимір, 2) про розвязку трансцендентних зрівнянь (по французьки), 3) про теперішнє положення европейського степенного виміру, 4) про грузинську поему „Барсова Шкура“ Руставелі, 5) про знаменитого перського поета Нізамі та його поему „Похід Русів проти Берда“, 6) про місце, яке займає грузинська мова в ро-

дині індоевропейських мов, 7) про діяльність А. Берже як орієнталіста й ин.

На археологічнім зїзді 1881 р. зустрівся Гулак із Костомаровим, що хотів кинутися йому на шию, але Гулак гостро подивився на Костомарова через свої окуляри, мовчки стиснув йому руку й відійшов. Був це знак великого жалю праведного Гулака до Костомарова з часів Третього відділу. Незабаром по зїзді пішов Гулак у відставку, перейшов із Тифлісу до Єлисаветполя й замешкав у своєї прибраної доньки, де й помер 8 червня 1899 р.

Костомарів, Куліш і Шевченко такі визначні постаті в історичнім розвитку українського національного життя, що не можна їх збувати короткими словами.

Свояк Куліша Білозерський походив, як і Куліш, із Чернігівщини. Батько Василя Білозерського, хоч вчився в київській духовній академії, любувався в творах Вольтера. З Кирило-Методіївської справи вспів вийти Василь Білозерський досить щасливо й вона не пошкодила його карієрі. З Петрозаводська перейшов на службу до Петербурга, де й почав виходити під його редакцією журнал „Основа“, що не проістнував і два роки. Доля „Основи“ тісно звязана з його особистим характером; властивий, головний редактор Куліш був дуже невдоволений з невмілого ведення журналу з боку Білозерського. В 60 рр. XIX в. служив у Варшаві директором канцелярії установчого комітету, пізніше не мав означеної діяльности. Вмер наглою смертю 5 марта 1899 р. в хуторі під Борзною. Хоч живо цікавився літературою, сам письменником не був; з виїмкою невеличких заміток нема в „Основі“ його писань. Приписані Білозерському писання в році його смерти в фейлетоні „Діла“ (ч. 63) це пи-

сання Куліша; приписано їх Білозерському на підставі того, що надійшли до редакції „Правди“, переписані його рукою. Кому відомий шум, якого наробив у 1867 р. Куліш своїм письмом до Якова Головацького в справі свого правопису, той легко відгадає причину такого шляху друкування статтей, що і своїм предметом і стилем і мовою належать Кулішеві.

* * *

Правда, в Третьому відділі змалювали братчики історію Кирило-Методіївського Братства в менше яскравім світлі, ніж справу освітлювало багато з того, що найшлося між паперами братчиків. Усе таки їх засуд був страшною катастрофою для розвитку українського національного життя, зокрема української літератури. Вистарчить тільки пригадати, що ця катастрофа вичеркнула з поетичної творчости Шевченка повних сім літ із часу найбільшого розвитку його генія. Кирило-Методіївська катастрофа звернула в инший бік Костомарова, хоч праці над історією України й зацікавлення українськими справами не покидав до кінця життя. Вона підтяла крила Кулішеві в його леті й без сумніву дуже заважила в його пізніших хитаннях. Що вона зморозила нові, молоді таланти, показує письменська спадщина Навроцького, доля Андрузського й ин.

„Стріча старих традицій українських, старших і новіших, з ідеями славянського відродження, національних і народолюбних змагань із ідеями духового й політичного роскріпощення мала викресати нову іскру тут, в старім історичнім центрі українського життя. Братчики були наелектризовані цим передчуттям“ — вірно схарактеризував проф. М. Грушевський розмах братчиків. Російський царат здушив ту іскру й тільки

час до часу блимала вона в добі „Основи“, в проєкті Костомарова зібрання фонду на народні видання, в недільних школах, у всяких проєктах земельних реформ і т. ин. В нових часах боротьби за українську державність нераз поликувалися наші діячі на змагання Кирило-Методіївців. Та сьогодні инші часи, инші вимоги, бо й за нами довгі гіркі досвіди. Славянофільство славянофільством, але сьогодні по гірких досвідах Українець мусить відкинути федерацію України з її найбільшими ворогами — Польщею й Московщиною.

Література предмету.

Багалій Д. Нові джерела про Кирило-Методіївське Брацтво. (Наше Минуле, 1918, ч. 2); Шевченко і Кирило-Мефодіївське Брацтво. [*Т. Шевченко.* Кобзарь. Харків, 1918. Вид. „Рух“]. — Бѣлозерскій В. М. (Кіевская Старина, 1899, III); Секретное предписаніе объ арестѣ В. М. Бѣлозерскаго. [Кіевская Старина, 1904, II]. — *Бобровъ Евг.* Кирилло-Меѳодіевцы по архивнымъ документамъ. [Изъ исторіи русской литературы и просвѣщенія въ XIX столѣтіи. Варшава, 1909. VI]. — *Брик Ів.* Шевченкова поема „Іван Гус“. [Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. CXIX—CXX, CXXVI—CXXVII]. — *Возняк М.* Українська державність. Відень, 1918. — *Вороний М.* Василь М. Білозерський. (Зоря, 1897, ч. 3). — *Грінченко Б.* П. А. Кулишъ. Біографическій очеркъ. Чернігів, 1899. — *Грушевський М.* З ідеольоґії Кирило-Мефодіївців. Записка Василя Білозерського. [Україна, 1914, I]; Матеріяли до історії Кирило-мефодіївського брацтва. Признання Кирило-Мефодіївців. (Збірник Памяти Тараса Шевченка, Київ, 1915); Микола Гулак. Посмертні згадки. (Літературно-Науковий Вістник, 1899, т. VIII). — *Грушевський Ол.* З настроїв та думок Кирило-Мефодіївського братства. [Україна, 1914, I]; З сорокових років. 1. „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“ Куліша. [Записки Наукового Товариства ім. Шевченка т. LXXXIII]. 2. П. Куліша „Украина. Одъ початку Вкраины до батька Хмельницького“. [Записки, т. LXXXV]. 3. Етноґрафічні видання й пляни. [Записки, т. LXXXIX]; Изъ харьковскихъ лѣтъ Н. И. Костомарова. [Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія, 1908, IV]; Литературные

планы и надежды Кирилло-мееодіевскаго братства. [Украинская Жизнь, 1914, № 2]; Нові матеріяли до біоґрафії Костомарова. [Записки Українського Наукового Товариства в Київі, І]; Поетична творчість П. Куліша. [Літературно-Науковий Вістник, 1909, IX—X, XII]; Раннія этнографическія работы Н. И. Костомарова. [Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Акад. Наукъ, 1911, I]. — *Дашкевичъ Н.* Отзывъ о сочиненіи г. Петрова: „Очерки исторіи украинской литератури XIX столѣтія". [Отчетъ о двадцать-девятомъ присужденіи наградъ графа Уварова. Спб. 1888]. — *Довнаръ-Запольскій М.* Мемуары декабристовъ. (Записки, письма, показанія, проекты конституцій, извлеченные изъ слѣдственнаго дѣла, съ вводной статьей). К. 1906. — *Дорошенко Д.* П. О. Куліш. Його життя й літературно-громадська діяльність. Київ, 1918. — *Драгоманів М.* Шевченко, українофіли й соціялізм. Друге видання з передмовою Івана Франка. Львів, 1906. — *Егіазаров С.* Памяти моїх учителів і керовників М. І. Гулака, Л. Загурського та О. О. Навроцького. (Наше Минуле, 1918, І). — *З(агірня-Грінченкова) М.* Афанасій Васильевичъ Марковичъ. Біографическая замѣтка. Відб. з „Земскаго Сборника Черниговской губ." Чернігів, 1896. — *Зайцев П.* „Книги битія" як документ і твір. (Наше Минуле, 1918, І); Нові документи про Гулака. (Там же); Український текст проклямації: „До братів Українців". (там же). — *Къ исторіи „Общества св. Кирилла и Мееодія"*. (І. Уставъ и правила. II. Прокламаціи) [Былое, 1906, II]. — *Къ исторіи Русскаго Общества* 1807—1849 гг. (Русская Старина, 1889, XI). — *Комаровъ М.* Изъ записной книжки. [Кіевская Старина, т. XVII]; С.Опатович і М. Савич. (Посмертна згадка). (Зоря, 1892, ч. 14). — *Кониський Ол.* Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя. т. І. Л. 1898. — *Корсуновъ Ал.* Н. И. Костомаровъ. [Русскій Архивъ. 1890, X]. — *Костомарова А.* Николай Ивановичъ Костомаровъ. Изъ воспоминаній... [Вѣстникъ Европы, 1910, VII—IX]. — *Костомаровъ Н.* Автобіографія. [Литературное наслѣдіе. Спб. 1890]; Автобіографія, записанная Н. Бѣлозер-

скою. (Русская Старина, 1885, V—VI); Изъ воспоминаній. Арестъ, заключеніе, ссылка. [Вѣстникъ Европы, 1910, IV]; Воспоминаніе о двухъ малярахъ. [Основа, 1861, квітень]; Споминки про Шевченка. (Т. Г. Шевченко. Кобзарь з додатком споминок про Шевченка Костомарова і Микѣшина. Прага, 1876); Книги битія українського народу. I. (Наше Минуле, 1918, I). II. Із передмовою Михайла Возняка. (Новітня Бібліотека, ч. 36. Львів, 1921); П. А. Кулишъ и его послѣдняя литературная дѣятельность. [Кіевская Старина, 1883, II]; Обзоръ сочиненій писанныхъ на малороссійскомъ языкѣ. (Молодикъ на 1844 годъ, украинскій литературный сборникъ, издаваемый И. Бецкимъ); Письмо до видавця „Кококола“ з передмовою М. Драгоманова. Переклав В. Гнатюк. Львів, 1902; Письмо къ изд.-редактору „Русской Старины“ М. И. Семевскому. [Русская Старина, 1880, III]; Признанія въ III Отдѣленіи. (По неизданнымъ даннымъ). [Былое, 1907, VIII]. — *Кулишъ П.* Воспоминанія о Николаѣ Ивановичѣ Костомаровѣ. [Новь, 1885, IV, ч. 13]; Історичне оповідання [Хуторна поезія. Львів, 1882, або: Твори, т. VI, Львів, 1910. Видання „Просвіти“]; Жизнь Куліша. [Правда, 1868, чч. 2—4, 24—28]. — *Лемке Мих.* Николаевскіе жандармы и литература 1826 - 1855 гг. По подлиннымъ дѣламъ Третьяго отдѣленія собств. е. и. величества канцеляріи. Друге видання. Спб. 1909. — *М. Л.* Николай Ивановичъ Савичъ. (Прикосновенный къ дѣлу украинскаго Кирилло-Мефодіевскаго Общества — 1847 г), [Кіевская Старина, 1904, II].— *М. Н.* Памяти Николая Ивановича Гулака. [Кіевская Старина, 1900, II] — *Маковей Ос.* Панько Олелькович Куліш. Огляд його діяльности. Львів, 1900. [Відб. з „Літературно-Наукового Вістника“]. — *Маркевич Олексій.* Микола Савич. Біоґрафічна замітка. (Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, XLIV). — *Матеріалы по политическому дѣлу Т. Г. Шевченка.* (Між иншим Докладъ графа А. Ѳ. Орлова). Редакція Гната Житецького. В другім томі творів Т. Шевченка, Спб. 1911, видання В. Яковенка. — *Науменко В.* А. А. Навроцкій. (Поминка). (Кіевская Старина, 1902,

X). — *Объ Украйно-Славянскомъ Обществѣ.* (Русскій Архивъ, 1892, VII). — *Огоновський Омелян.* Історія литературы рускои. Ч. II, т. II, ч. III, т. I, ч IV. — *Огримович Юл.* Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в XIX столітті. Частина I. (Від початку XIX століття до Михайла Драгоманова). Київ, 1918. Рец. В. Дорошенка в „Шляхах“, 1918, ч. 1—6. — *Павлов-Сільванський Н.* Павло Іванович Пестель. Вступ і переклад Євг. Григорука. (Історично-революційна Бібліотека Державного Видавництва). Київ, 1921. — *Павловскій П.* Къ исторіи Кирилло-Меѳодіевскаго общества въ Кіевѣ. (Русская Старина, 1911, XII). — *Пестель П.* Русская Правда. Наказъ Временному Верховному Правленію. Спб. 1906. — *Петровъ Н.* Очерки исторіи украинской литературы XIX столѣтія. Київ, 1884. — *Пыпинъ А.* Панславизмъ въ прошломъ и настоящемъ (1878) съ предисловіемъ и примѣчаніями В. В. Водовозова. Спб. 1913. — *Ремезовъ П.* Николай Ивановичъ Костомаровъ въ 1817—1860 гг. [Русская Старина, 1891, II]. — *Семевскій В.* Вопросъ о преобразованіи государственнаго строя Россіи въ XVIII и первой четверти XIX вѣка. (Очеркъ изъ исторіи политическихъ и общественныхъ идей). [Былое, Спб. 1906, I—III]; Кирилло-Меѳодіевское Общество 1846—47 г. (Русское Богатство, 1911, V—VI); Николай Ивановичъ Гулакъ. (Галлерея Шлиссельбургскихъ узниковъ, Петербургъ, 1907). — *Сірко (Вовк) Ф.* Тарас Шевченко і його думки про громадське житє. Львів, 1906. — *Біографическій словарь* профессоровъ и преподавателей императорскаго университета св. Владиміра (1834—1884). Київ. 1884. — *Срезневскій Вс.* Изъ первыхъ лѣтъ научно-литературной дѣятельности И. И. Срезневскаго. 1831—1839. [Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія, 1898, I]; П. Е. Бецкій — издатель Молодика. [там же. 1900, XII]. — *Стороженко Н.* Кирилло-Меѳодіевскіе заговорщики. Николай Ивановичъ Гулакъ. [Кіевская Старина, 1905, II]; Новые матеріалы для біографіи Шевченка. [Кіевская Старина, LXX]. Тут надруковані листи Куліша до

Шевченка до часу арештування. — *Сухомлиновъ М.* Уничтоженіе диссертаціи Н. И. Костомарова въ 1842 г. [Древняя и Новая Россія, 1877, I]. — *Титовъ А.* Письма П. А. Кулиша къ О. М. Бодянскому. (1846—1877 гг). [Кіевская Старина, 1897, IX і дальші]. — *Т. Г. Шевченка* Допросъ въ 1847 г. (Изъ рукописныхъ замѣтокъ Н. А. Ригельмана). [Кіевская Старина, 1902, II]. — *Шрамченко А.* А. А. Навроцкій. (Кіевская Старина, 1902, XII). — *Щурат В.* Шевченко і Поляки. Основи взаїмних звязків. Львів, 1917. Відб. з „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка“, т. CXIX—CXX. — *Якушкинъ В.* Государственная власть и проекты государственной реформы въ Россіи. Спб. 1906.

Зміст.

Перед читанням треба справити оці помилки:

стор.	рядок	надруковано	має бути
42	10 згори	„Старцями"	„*Ді*д*а*ми"
57	18 „	гетьманщину	Гетьманщину
78	18-19 з гори	Вкраїні".	Вкраїні.
84	15 здолу	мала	мала *мати*
102	8 згори	панство	па*н*ство
116	9 здолу	вір, давно	*твір* давно
132	7 згори	тепер	тепер,
146	18 „	офіцера,	*й* офіцера,
153	7 „	той	той,
167	9 „	в трьох инших	в трьох инших *була мова*
181	1 „	людиии	люди*ни*
209	12 „	любив, говорити з захопленням	любив говорити з захопленьям.

UKR RES
DUPLICATE

Як ч. 36 „НОВІТНЬОЇ БІБЛІ

вийшли

„Книги Битія Українського

МИКОЛИ КОСТОМАРОВ

з передмовою

МИХАЙЛА ВОЗНЯКА.

Це голосний популярний виклад ду
Методіївського Братства для широких
ського народу в приложенні до й
історії. Цей дуже важний документ
Кирило - Методіївського Братства ст
є повнім, до того українськім, тексті
вибуху революції в Росії й на Украї
Пав. Зайцеву, що опублікував „
українського народу“ в І-ій кн. „Нашого

cm 5.12.84

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY